ಶ್ರೀ ಯದುಗಿರಿ ಸದಾನಂದವರ್ಧಿನೀ ಸಭಾ
ಮೇಲುಕೋಟೆ.

ಲೈಬ್ರರಿ ನಿಬಂಧನೆಗಳು.

ಬುಕ್ಕು ನಂಬರು. ಕ್ರಯ. ರೂ —

ಪುಸ್ತಕದ ಹೆಸರು.

1. ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ತೆಗೆದು ಕೊಂಡು ಹೋಗುವವರು ಅದರ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಅಡ್ವಾನ್ಸ್ ಇಡತಕ್ಕದ್ದು.
2 ಯಾವ ಪುಸ್ತಕವನ್ನೂ ಮೂರು ದಿವಸಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಕೂಡದು.
3 ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಪರಸ್ಥಳೀಯರಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.
4 ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಹರಿದಾಗ್ಯೂ ಯಾ ಕಳುವಾದಾಗ್ಯೂ ಹೊಸಪುಸ್ತಕವನ್ನಾಗಲಿ ಯಾ ಕ್ರಯವನ್ನಾಗಲಿ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಯಂ. ಜಿ. ರಾಮಯ್ಯಂಗಾರ್.
ಸಭಾಸೆಕ್ರೆಟರಿ.

Government Oriental Library Series.

Edited by Pandits under the supervision of the Curator, Govt Oriental Library, Mysore.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 34.

बोधायनधर्मसूत्रम्

श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम्.

THE BODHÂYANA-DHARMA-SÛTRA

WITH THE COMMENTARY OF

GÔVINDASVÂMIN.

EDITED BY

L. S'RÎNIVÂSÂCHÂRYA,

Assistant Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE.

1907.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

भूमिका.

अथास्यां प्रबन्धावल्यां [illegible] आपस्तम्बीयं गृह्यसूत्रं धर्मसूत्रं च सव्याख्यानं, बोधायनीयं च गृह्यसूत्रम्। अधुना पुनः बोधायनीयं धर्मसूत्रं श्रीमता गोविन्दस्वामिना प्रणीतेन विवरणेन सार्धं सममुद्र्यत । इदं विवरणमल्पग्रन्थमतिगभीरं च । अतो विज्ञायते सोऽयं गोविन्दस्वामी प्राचीनः पण्डितप्रवरश्चेति ॥

यद्यपि न शक्यतेऽस्य देशः कालो वा विशिष्य निर्णेतुम् । तथाऽपि तदुदाहृतप्रबन्धप्रणेत्रपेक्षया तस्यार्वाक्त्वं सिद्ध्यति हि यथा

अस्मिन् विवरणे तत्र तत्र समुदाहृतवचननिचये आप[illegible] धर्मसूत्रवचनं, बोधायनीयमेव गृह्यगृ[illegible]परिभाषापितृमेधमहाप्रवरवचनं, मनुदक्षयाज्ञवल्क्यनारदपराशरव्यासप्रमुखानां स्मृतिवचनं च दृश्यते ॥

तथा प्रथमप्रश्नतृतीयाध्यायारम्भे "आहुश्च न्यायविदः अज्ञानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः" इत्यनेन वाक्येन "अ[illegible]नादि[illegible]नयमस्य" इत्यादि शबरस्वामिभाष्यवाक्यमुदाहृतम् । तथा प्रथमाध्याये एकविंशतितमसूत्रव्याख्यायां "स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति, तथा—[illegible]ब्राह्मण्यस्सुरां पिबन्ति" इत्येतत् मह[illegible]भारतवाक्यमुदाहृतमवलोक्यते ॥

तथा—द्वितीयप्रश्ने तृतीयाध्याये "पूज्यान् पूजयेत्" सूत्रव्याख्याने महाकविकालिदासविरचितरघुवंशमहाकाव्ये थमसर्गे पठितं "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः" त्येकोनाशीतितमस्य श्लोकस्य उत्तरार्धम् ॥

अपिच—द्वितीये द्वितीयाध्याये एकपञ्चाशत्तमसूत्रव्याख्याने "चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानीति गुरुलघुभावे वर्णविशेषेऽभ्यासविशेषे च" इति यज्ञस्वामिप्रणीतवासिष्ठधर्मसूत्रविवरणवचनमुदाहृतम् । संभाव्यते चासौ यज्ञस्वामी यादवभास्करकालानन्तरकालिकः यामुनाचार्यरामानुजाचार्यप्राक्कालिकश्चेति. यतः श्रीमद्रामानुजीयभगवद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां श्रीवेदान्ताचार्यविरचितायां क्रमेण भगवद्गीताभाष्यप्रणेतृपरिगणनपरः "पिशाच रन्तिदेव गुप्त शङ्कर यादवप्रकाश भास्कर नारायणार्य यज्ञस्वामिप्रभृतिभिः स्वंस्वं मतमास्थितैः परश्शतैर्भाष्यकृद्भिरस्मत्सिद्धान्ततीर्थकरैश्च भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारादिभिरविगीतपरिगृहीतोऽयमत्र सारार्थः" इति ग्रन्थः पठ्यते. तत्रोल्लिखितो गीताभाष्यप्रणेता यज्ञस्वाम्यसावेव स्यात् इति ॥

अयं चापरो विशेषः—अत्र विवरणे भूयांस्युदाहृतानि मनुवचनानि वासिष्ठधर्मसूत्रवचनानि च. बह्वृचानामेवेदं वासिष्ठधर्मसूत्रं, तस्मादनुमीयते बह्वृचस्स्यादेष गोविन्दस्वामीति । आस्तां विस्तरः ॥

आदर्शपुस्तकानि.

तत्रैतत्कोशागारस्थाः कोशा एव पञ्च.

1	मूलं.	तालपत्रं.	नागराक्षरं.	405 नं.	अनतिशुद्धं.	समग्रम्.
2	,,	,,	ग्रन्थाक्षरं	515 ,,	,,	,,
3	विवरणः	,,	,,	936 ,,	,,	,,
4	,,	कागद्मयम्	आन्ध्राक्षरं	A138 ,,	,,	,,
5	,,	,,	,,	A111 ,,	,,	,,
6	,,	तालपत्रं	ग्रन्थाक्षरं तंजानूरुजिल्ला कादिरमङ्गलाग्रहारस्थित ब्रह्मश्री ॥ सुब्रह्मण्यशास्त्रिणां पुस्तकम्.			
7	,,	,,	ग्रन्थाक्षरं श्रीमन्महीशूर महाराजमन्दिरस्थितसरस्वतीभाण्डागारे संगृहीतं पुस्तकं च समग्रं शुद्धं चेति.			

एतानि पञ्च विवरणपुस्तकान्यादर्शीकृत्य परिशोधितोऽयं प्रबन्धः. यद्यपीमानि पुस्तकान्येतद्देशीयान्येव अशुद्धिस्थलेऽक्षरलोपस्थले च सर्वत्रैकरूप्यस्यैव दर्शनात् । विदेशीयं च पुस्तकं नाद्यावधि समासादितम् । तथाऽपि समुपलब्धस्याप्यप्रकाशे आत्यन्तिकं विलोपं संभाव्य स्थितस्य प्रकाशः श्रेयानिति निश्चित्य प्रकटीकृतमिदं श्रीमद्भगवद्बोधायनधर्मसूत्रं सविवरणमिति सुमङ्गलम् ॥

विषयानुक्रमणिका.

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठे	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
2	12	ततः	तत्र
3	,,	अङ्ग	अङ्ग
15	18	वापि	वापि
33	5	आज्ञाना	भज्ञाना
49	15	बच्छुरि	वर्च्छुर्दुरि
51	13	. . . .	उच्छिष्टं
85	12	त्रयण	त्रयाणां
,,	15	मन्तन	मन्तेन
193	17	शब्दाभ्यां	शब्दाभ्यां
212	13	वृषती	वृषली
215	19	तृतीय	द्वितीय
262	2	जानाति	जानाति
324	8	त्रिरात्रं	त्रिरात्रं
348	6	बहिष्म	बहिष्प
365	11	दब	देव
379	19	त्याहृत	व्याहृत

श्रीः

बोधायनधर्मसूत्रं

गोविन्दस्वामिप्रणीतव्याख्यासमेतम्.

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥ १ ॥

प्रतिशाखमतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो ग्रन्थराशिर्वेदः । तत्प्रतिपाद्यो धर्मः । यद्यप्येकैकस्यां शाखायां परिपूर्णान्यङ्गानि । तथाऽपि कल्पसूत्रान्तरैरशाखान्तरोक्तांशोपसंहारः क्रियत एव ॥ १ ॥

तस्यानु व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्तो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः । तदभिव्यञ्जको ग्रन्थः स्मृतिशब्देनोपचर्यते । स्मार्तः स्मृत्युपदिष्टः । अनुव्याख्याग्रहणं स्मार्तस्य धर्मस्य कल्पविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वप्रदर्शनार्थम् । तत्र ‘धन्वन्निव प्रपा असि’[1] [2]‘तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति’[3] इत्यत एव प्रपागुर्वनुगमादीनां कर्तव्यतामवगम्य तत्कर्तव्यता स्मृतिशास्त्रकारैरुपदिश्यते । अत एव द्वितीयः । एवं तस्य श्रौतधर्मविवेक

---

[1] ग. होराक्षो. [2] तै. सं. २-५-१२. [3] तै. सं. ६-१-२.

श्रीः

बोधायनधर्मसूत्रं

गोविन्दस्वामिप्रणीतव्याख्यासमेतम्.

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥ १ ॥

प्रतिशाखमतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो ग्रन्थराशिर्वेदः । तत्प्रतिपाद्यो धर्मः । यद्यप्येकैकस्यां शाखायां परिपूर्णान्यङ्गानि । तथाऽपि कल्पसूत्रान्तरैश्शाखान्तरोक्तांशो[1]पसंहारः क्रियत एव ॥ १ ॥

तस्यानु व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्तो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः । तदभिव्यञ्जको ग्रन्थः स्मृतिशब्देनोपचर्यते । स्मार्तः स्मृत्युपदिष्टः । अनुव्याख्याग्रहणं स्मार्तस्य धर्मस्य कल्पविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वप्रदर्शनार्थम् । तच्च 'धन्वन्निव प्रपा असि'[2] 'तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति'[3] इत्यत एव प्रपागुर्वनुगमादीनां कर्तव्यतामवगम्य तत्कर्तव्यता स्मृतिशास्त्रकारैरुपदिश्यते । अत एव द्वितीयः । एवं तस्य श्रौतधर्मविवेक

---

1 ग. रोकाङ्को. 2 तै. सं. २-५-१२. 3 तै. सं. ६-१-२.

इति धर्मदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । स च स्मार्तो धर्मः पञ्चविधो भवति—वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मश्चेति । तत्रापि साधारणविशिष्टभेदेन द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्—'द्विजातीनामध्ययनम्' इत्यादिः साधारणो वर्णधर्मः । 'ब्राह्मणस्याधिकारः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः' इत्यादिर्विशिष्टः । तथा—आश्रमधर्मो दयादिस्साधारणः । अग्नीन्धनादिर्विशिष्टः । तथा—वर्णाश्रमधर्मोऽप्यग्नीन्धनादिस्साधारणः । बैल्वदण्डधारणादिर्विशिष्टः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणं वर्णधर्मः । हिंसादिर्निमित्तधर्मः । उपादेयानुपादेयताकृतो गुणनिमित्तयोर्विशेषः ॥ ३ ॥

तृतीयश्शिष्टागमः ॥ ४ ॥

धर्म इत्यनुषज्यते । शिष्टैरागम्यत इति शिष्टागमः । शिष्टैराचरित इत्यर्थः । ततः प्रत्यक्षश्रुतिविहितः प्रथमो धर्मः । प्रकीर्णमन्त्रार्थवादमूलो द्वितीयः । तृतीयस्तु प्रलीनशाखामूलः । सर्वेषां वेदमूलत्वेऽपि दौर्बल्यमर्थवादप्रसङ्गा[1]द्वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अथ शिष्टानाह—

शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोहक्रोधविवर्जिताः ॥ ५ ॥

खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो निपातः । मात्सर्यं परगुणाक्षमता । अहङ्कारः अभिजनविद्यानिमित्तो गर्वः । कुम्भीधान्याः दशाहं

[1] ग. प्रकर्षा.

जीवनौपयिकधान्याः । अनेन सन्तुष्टतोपलक्ष्यते । अलोलुपता वैतृष्ण्यम् । दम्भो लोकप्रत्ययार्थं धर्मध्वजोच्छ्रायः । दर्पो धर्मातिरेकान्मतिहर्षः । लोभः प्रसिद्धः । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । दम्भादिविवर्जिताः ॥ ५ ॥

किञ्च—

धर्मेणाधिगतो येषां वेदस्सपरिबृंहणः ।
शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतव इति ॥ ६ ॥

येषामिति कृद्योगे षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति । इतिहासपुराणाभ्यां सहितो वेदो ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैरवगत इत्यर्थः । बृंहणग्रहणं श्रुतिस्मृतिसदाचारशास्त्राणामप्युपलक्षणार्थम् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवश्च श्रुतिरेव प्रत्यक्षं कारणमस्य धर्मस्येति येषां दर्शनमिति विग्रहः । अनेन मीमांसकाः कीर्तिताः । अतएव तदनुमानज्ञाः ते भवन्ति स्मार्तशिष्टागमयोश्श्रुत्यनुमानविद इत्यर्थः । एवं च शास्त्राधिगतो यो धर्मस्सोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदभावे दशावरा परिषत् ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणशिष्टाभावे दशावरा परिषत् तया यो विधीयते सोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तां च परकीयमतेन प्रदर्शयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

चातुर्वैद्यं[1] विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

---

[1] चातुर्वेद्यं

**आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः पर्षदेषा[1] दशा-
वरा ॥ ८ ॥**

एतस्त्र एव विद्याश्रान्तैर्वेद्यं तेन तद्विदो लक्ष्यन्ते । **विकल्पी** मीमांसकः । **अङ्गं** व्याकरणादि तज्ज्ञः । **धर्मपाठकः** तन्मूलिका तदर्थावगतिरिति पाठग्रहणम् । तदभिज्ञ इत्यर्थः । तान् विशिनष्टि— **आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः** अत्रानप्रस्थास्त्रयो गृह्यन्ते । वानप्रस्थानां पुनर्वनाधिवासत्वादनधिकारो धर्मोपदेशस्य । परिव्राजकोऽपि भिक्षार्थी ग्राममीयादेव । तथा च गौतमः—'प्रागुत्तमात्त्रय आश्रमिणः'[2] इति । **विप्रा** इति क्षत्रियवैश्ययोर्धर्मोपदेशानधिकारप्रदर्शनार्थं विप्रग्रहणम् । 'ब्राह्मणो धर्मान् प्रब्रूयात्'[3] इति वसिष्ठवचनाच्च । 'आश्रमस्थास्त्रयो मुख्याः' इति पाठे नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्यते । यथा धर्मस्कन्धब्राह्मणे ताननुक्रम्य 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति'[4] इत्याह । एवंगुणास्त्रय आश्रमिणो दशावरा परिषद्भवति ॥ ८ ॥

अथानुकल्पमाह—

**पञ्च वा स्युस्त्रयो वा स्युरेको वा स्यादनिन्दितः ।
प्रतिवक्ता तु धर्मस्य नेतरे तु सहस्रशः ॥ ९ ॥**

सम्भवापेक्षो विकल्पः । **अनिन्दितः** पक्षपातादिदोषरहितः । तृतीयो वाशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः । आह च—

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विचक्षणः । इति ॥[5]

---

[1] परिषदेषा. [2] गौ. ध. २८-४९. [3] वा. ध. १-४०.
[4] छा. उ. २-२३-२. [5] मनु. १२-११३.

अपिशब्दादेकेन न वाच्यम् । वक्ष्यति च 'बहुद्वारस्य धर्मस्य'[1] इति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ९ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशस्समेतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति ॥ १० ॥

'नेतरे तु सहस्रशः' इति सामर्थ्ये सत्यारम्भादत्यन्तापद्यव्रतादीननुगृह्णाति । आह च—

जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ इति ॥[2]

'नेतरे तु सहस्रशः' इत्युक्तम्, तत्रैव निन्दामाह—

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अत्यन्तापद्यपि एकोद्दिष्टवक्तृणां दोषोऽस्तीति दर्शयितुमाह—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः । तत्पापं शतधा भूत्वा वक्तॄन् समधिगच्छति ॥ १२ ॥

[1] १-११.   [2] मनु. ८-२०.

व्यवहारं प्रायश्चित्तादिकं यद्वदन्ति तमसा अन्धकारेणाविष्टा अजानतः अजानन्तः यस्मिन् पापकर्मणि यैभिः प्रायश्चित्तं विहितमिति शेषः ॥ १२ ॥

'एको वा स्यादनिन्दितः'[1] इति यदुक्तं, तत्राह—

बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ।
तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि सं-
शये ॥ १३ ॥

अनेकश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रमाणत्वाद्धर्मस्य बहुद्वारत्वम् । अत एव चास्य सूक्ष्मत्वं दुरनुगत्वं च । तथाहि—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात्सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ॥

तस्मात् इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

बहवः पुनः—

धर्मशास्त्ररथारूढाः वेदखड्गधरा द्विजाः ।
क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुस्स धर्मः परमः स्मृतः ॥

शिष्टानां प्राबल्यं प्रदर्शयितुं धर्मशास्त्राणि वेदाश्च रथायुधै-रुपमीयन्ते ॥ १४ ॥

शिष्टैर्हि वर्णाश्रमादयो व्यवस्थापिताः । तेषु पापं न लिप्यत इत्याह—

---

[1] १-९.

यथाऽश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्कौ प्रणाशयेत् । तद्वत्कर्तरि यत्पापं जलवत्संप्रलीयते ॥ १५ ॥

अथैनामविनोऽप्यवस्थां परिज्ञाय प्रायश्चित्तं विधीयत इत्याह—

शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च । समीक्ष्य धर्मविद्बुद्ध्या प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥ १६ ॥ १ ॥

शरीरं वातप्रकृतिकं पित्तप्रकृतिकमित्यादि वा । आयुः ज्ञानं, अयतेर्गत्यर्थादोणादिक उण्प्रत्ययः । वयः बाल्यादिलक्षणम् । कालः शीतोष्णादिलक्षणः । कर्म प्रायश्चित्तस्य निमित्तभूतं सानुबन्धं हिंसादि ॥ १६ ॥

श्रौतस्मार्तशिष्टागम इति त्रिविधो धर्मो व्याख्येयः । तत्र व्यवस्थितशिष्टाचरितानां धर्माणाम्—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एकदेशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विसंवादः 'यान् पदार्थान् दाक्षिणात्याः' इत्यादि॥

तत्र प्रथमम्—

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥१८

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ १८ ॥

तत्रेमान्युदाहरणानि—

यथैतदनुपेतेन[1] सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमिति ॥ १९ ॥

गमनमिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीधुपानं उभयतोदद्भिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ॥ २० ॥

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्विक्रयः । उभयतोदन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादि । आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ॥ २० ॥

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ॥

अनुपेतेन सह भोजनादीनुत्तरापथे कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैश्शिष्टैः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णाविक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोजनादीनि दाक्षिणात्यैश्शिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीच्यैरेव । तदेतद्भट्टकुमारिलैर्निरूपितम्—

मातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ॥ इति ॥

तथा हि—अहिच्छत्रब्राह्मण्यस्सुरां पिबन्ति ॥ इति च ॥ २१ ॥

---

[1] अनुपनीतेन.

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषां विशेषेण कल्प्यते यथा होळकादीनाम् । यथा वा बोधायनीयं धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । तथा गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्येते, वासिष्ठं तु बह्वृचैः, अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीतसहभोजनादीन्यपि समानि भवन्तीत्याशङ्क्याह—

तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ २२ ॥

एवं व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः कल्प्यते । किन्त्विवमामनुपपत्तिर्न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्माद्व्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ॥

मिथ्यैतदिति गौतमः ॥ २३ ॥

गौतमग्रहणमादरार्थम् । नात्मीयं मतं पर्युदासितुम् । स ह्येवमाह—'देशकालजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्'[1] तद्विरुद्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः । तद्विरुद्धश्चायम् । आह च गृत्समदः—'अनुपनीतसहभोजने द्वादशरात्राणि । उच्छिष्टभोजने द्विगुणम्' इति । प्रायश्चित्तविधानान्निषेधः कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया सहभोजने त्रिरात्रोपवासः घृतप्राशनं च' । तथा 'पर्युषितभोजने अहोरात्रोपवासः' इति संवर्तः । मातुलदुहितृगमनेऽप्याह—

सखिभार्यां समारुह्य मातुलस्यात्मजां तथा ।
चान्द्रायणं द्विजः कुर्याच्छ्वश्रूमपि तथैव च ॥

---

[1] गौ-ध-११—२०.

तथा विवाहेऽपि—

पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुतः ॥ इति ॥[1]

आह च—

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥[2]

एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आम्नायविरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णा तावदपण्येषु पठिता । शीधुपाने गौतमः—'नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मणस्य'[3] इति । तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः—'अश्वो लवणमपण्यम्' इति प्रकृत्य 'ग्राम्यपशूनामेकशफाः केशिनश्च'[4] इत्याह । तथा च श्रुतिः—'उभयादत्प्रतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्'[5] इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुधीयकेऽपि 'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति । स्वयमेव पत्नीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति । एवमादीन्यालोच्याम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमित्युक्तम् । अतो '**मिथ्यैतदिति गौतमः**' इत्युपपन्नं भवति ॥ २३ ॥

एतदेव स्वमतमित्याह—

उभयंचैव नाद्रियेत शिष्टागमविरोधदर्शनात् ।शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् ॥२४॥

शिष्टागमविरोधस्तावत्स्वयमुदितः '**पञ्चधा विप्रतिपत्तिः**' इत्यत्र । स्मृतिविरोधश्च शिष्टस्यातिविरोधः, सोऽपि दर्शित एव । एकसूत्रता

[1] बा—ध. ८-२. [2] मनु—११—१७२. [3] २—१०.
[4] २—१८. [5] तै. सं. २-२-६.

त्वेके मन्यन्ते । यथा होळकादयो व्यवस्थितदेशविषया व्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्थमिमेऽपीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्तं 'तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह— 'उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च विरोध उक्तः । तस्माद्विरुद्धत्वाद्धोळकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम् । इह विरोभादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति शेषः । आहुश्च न्यायविदः 'विरोभे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ॥ २४ ॥

अथ शिष्टदेशानाह—

प्रागदर्शनात्[1] प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुदक्पारियात्रमेतदार्यावर्तं तस्मिन् य आचारस्स प्रमाणम् ॥ ॥ २५ ॥

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव ॥ २५ ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ॥ २६ ॥

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ॥ २६ ॥

अथाप्यत्र भाल्लविनो गाथामुदाहरन्ति ॥

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाल्लविनः छन्दोगविशेषाः गाथा श्लोकम् ॥ २७ ॥

---

[1] प्रागदर्शना.

तमाह—

**पश्चात्सिन्धुर्विसरणी[1] सूर्यस्योदयनं पुरः ।
यावत्कृष्णा विधावन्ति तावद्धि ब्रह्म-
वर्चसमिति ॥ २८ ॥**

कृष्णः कृष्णमृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पत् । म्लेच्छदेशस्त्वतः परम् ॥ २८ ॥

तदाह—

**अवन्तयोऽङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
उपावृत्सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयो-
नयः ॥ २९ ॥**

स्त्रीषु व्यवस्था नास्तीति यावत् । अवन्त्यादिषु कल्याणाचारो नास्ति ॥ २९ ॥

किञ्च—केचिद्देशाः प्रवेशार्हा न भवन्ति । तत्प्रवेशे प्रायश्चित्तविधानात् । तत्र दूरोत्सारितमाचारग्रहणमित्याह—

**आरट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान्
वङ्गान् कलिङ्गान् प्रानूनानिति[2] च
गत्वा पुनस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया
वा ॥ ३० ॥**

---

1 सिन्धुविसरणी. 2 तावान्निमं.

पुनस्तोमो नाम एकाहः । इष्टप्रथमसोमस्यैव प्रायश्चित्तमेकाहो(कं) द्रष्टव्यम् । 'यदि पड्भ्यामेव विशेषं कुर्वीतैष ह वै पड्भ्यां पापं करोत्यारट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् वा गच्छति' इति । सर्वपृष्ठेष्टिस्त्वाहिताग्निमात्रस्य । सा च 'य इन्द्रियकामो वीर्यकामस्स्यात'* इत्यत्र विहिता । अनाहिताग्नेस्तु वक्ष्यति—'प्रतिषिद्धदेशगमने' इति ॥ २० ॥

पुनरप्याहिताग्नेरेव देशान्तरगमने प्रायश्चित्तमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविः ॥ २१ ॥

वैश्वानरीयेष्टिः । एषा च कलिङ्गगमने सर्वपृष्ठया सह विकल्प्यते । अथ वा—आरट्टादिषु न गमनादेव प्रायश्चित्तं, किं तर्हि सम्भाषणसहासनादिभिरपि । कलिङ्गे पुनर्गमनमात्रमिति विशेषः ॥ २१ ॥

अथाप्याह—

बहूनामपि दोषाणां कृतानां दोषनिर्णये । पवित्रेष्टिं प्रशंसन्ति सा हि पावनमुत्तममिति ॥ २२ ॥

निर्णये नितरां नये अपनोदने । पवित्रेष्टिश्च यज्ञप्रायश्चित्तेषु प्रसिद्धा ॥ २२ ॥

---

* तै. सं. २-३-७.

अथैतत्प्रसङ्गादाह—

वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पापेभ्यो विप्रमुच्यते॥
पापेभ्यो विप्रमुच्यत इति ॥ ३३ ॥ २॥

पवित्रेष्ट्याः पूर्वत्रग्रहणं प्रशंसार्थम्, इह तु ऋतावृताविति कालविधानार्थम्, आसामेकैकस्यामे[कैकश एव] प्रयोगः । द्विरुच्चारणमादरार्थं विशेषज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

[illegible]च्छेत् गुरुशुश्रूषणं तथा ।
समिद्भै[illegible]नां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

अथ ब्रह्मचर्यं प्रस्तूयते—तत्र समिदाधानं भिक्षाचरणमाचार्योक्तिकरणं स्वाध्यायाध्ययनं चेति । तदेतत् 'ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयच्छेतामूतानि' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यति । तत्कियन्तं कालं चरितव्यमित्याह—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मचर्यम् ॥ १ ॥

पुरातनं पुराणं पौराणं कृतयुगपुरुषचरितम् । किं तत् ।

वेदस्वीकरणार्थं ब्रह्मचर्यं उपनयनात् प्रभृत्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षपरिमितं च । तदिदानीन्तनैरपि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । यद्वा—पौराणं पुराणैर्मन्वादिभिर्दृष्टमाचरितं च । अथ वा—अनादित्वात् पुराणो वेदः तत्र भवं पौराणम् । यद्वा—प्रसिद्धेतिहासपुराणप्रभवम् ॥ १ ॥

तस्यैव परिमाणान्तरमाह—

चतुर्विंशतिं द्वादश वा प्रतिवेदम् ॥ २ ॥

वर्षाणीत्यनुवर्तते । वाशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २ ॥

संवत्सरावमं वा प्रतिकाण्डम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्यादीनां पञ्चानामपि काण्डानामेकैकस्मिन् काण्डे संवत्सरावमं वा संवत्सरावधिकमित्यर्थः । प्रतिशब्दो वीप्सार्थम् ॥३॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

यावता कालेन वेदस्वीकरणं भवति तावन्तं कालम् । एते च विकल्पास्सामर्थ्यापेक्षया द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति—यावद्वेदस्वीकरणं तदर्थावबोधश्च न जायते तावन्नाश्रमान्तरप्रवेशाधिकार इति । तावदधीतवेदैराश्रमान्तरप्रवेशः कार्यः, स त्वधीतवेदाविप्लुतब्रह्मचर्येण च कार्यः । आह च—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ इति ॥[1]

---

[1] मनु. ३-२.

तथा च श्रुतिः—'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे'[1] इत्यादि ॥ ॥ ४ ॥

अधुना ग्रहणान्तापेक्षमेव स्थापयन् हेतुमाह—

जीवितस्यास्थिरत्वात् ॥ ५ ॥

पौराणिकादिव्रह्मचरणं कार्यम् ॥ ५ ॥

श्रौतस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विच्छेदः प्रसङ्गाद्युक्त इत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमेव दर्शयति—

कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

अनया श्रुत्या विरोधात्स्मार्तानां पूर्वेषां पक्षाणां त्यागः ॥ ६ ॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यस्य उपनयनानन्तरारम्भं दर्शयितुमनुपनीतस्य शास्त्रचोदितकर्मानधिकारमाह—

नास्य कर्म नियच्छन्ति किञ्चिदा मौञ्जिबन्धनात् । वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेषु[2] जायत इति ॥ ७ ॥

प्रायशो नियमरूपत्वाद्विधिना नियच्छन्तीत्युक्तम् । तथा च गौतमः—'यथोपपातमूत्रपुरीषो भवति'[3] इति । ननु किमिति तस्य धर्मानधिकारः ? यावता सोऽपि त्रैवर्णिक एव । सत्यम्, तथाऽपि वृत्त्या शूद्रसमो ह्येषः । वृत्तिर्वर्तनमाचारः । तथा च

[1] छा. उ. ८-१५-१. [2] वेदेन. [3] गौत. १-२.

गौतमः—'प्रागुपनयनात्कामचारवाद्भक्षः'[1] इति । वेदजननमस्योपनयनम् । ननु प्रागुपनयनाच्छूद्रसाम्ये पानादिष्वप्यदोषस्स्यात् । नैतदेवम्, शूद्रसम इत्यनिर्देशान्न स्वयं शूद्रः, ततश्च न स्वजात्याश्रयधर्मनिवृत्तिर्भवति, जात्याश्रयश्च मधुपानादिप्रतिषेधः 'मद्यं नित्यं ब्राह्मणः' इत्यादिस्मृतेः । अत्र पूर्वेणार्धेन विध्यभावमाह । इतरेण च प्रतिषेधाभावम् ॥ ७ ॥

उपनयनस्य कालमाह—

गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ ८ ॥

गर्भाष्टमेष्वित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि' इतिव्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्यपि गर्भादिस्सर्वोऽप्युपनयनस्य कालः । तथापि प्राक्पञ्चमादसामर्थ्यान्निवृत्तिः । पञ्चमप्रभृतिष्वतएव 'पञ्चमे ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादिश्रुतिस्तदादिरेव गृह्यते ॥ ८ ॥

ऽयधिकेषु राजन्यमुपनयीत ॥ ९ ॥

गर्भैकादशेष्विति यावत् ॥ ९ ॥

तस्मादेकाधिकेषु वैश्यम् ॥ १० ॥

गर्भद्वादशेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अत्रापि विशेषमाह—

वसन्तो ग्रीष्मश्शरदिति ऋतवो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ११ ॥

[1] गौ. ध. २-१. [2] गौ. ध. २-२०.

उदगयनमात्रेऽपि केचिदिच्छन्ति । आह चाश्वलायनः—'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः'[1] इति । तस्मादुदगयनेऽपि योग्यं नक्षत्रमारम्भेन । ननूपनयने कर्तव्यम् । अथ कस्माद्वसन्तादिरूपनयनेनोपसंहारो न भवति ? । उच्यते—उदगयनशब्दानर्थक्यप्रसङ्गान्नोपसंहारो युक्तः । उदगयन एव हि वसन्तो नान्यत्र. तस्माद्वसन्तेऽप्युपनयनं कर्तव्यम् । वसन्तादिश्रुतिः किमर्था ? प्रशंसाज्ञापनार्था । अतश्च शुक्रास्तमयादिविरोधेऽपि वसन्ते कर्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

उपनयीतेति शेषः ॥ १२ ॥

आषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशादित्यनात्यय एषां क्रमेण ॥ १३ ॥

अनात्ययः अनतिक्रमः उपनयनकालस्य ॥ १३ ॥

मौञ्जी धनुर्ज्या शाणीति मेखलाः ॥ १४ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । **मौञ्जी** ब्राह्मणस्य मेखलेत्यादि ॥ १४ ॥

कृष्णरुरुबस्ताजिनान्यजिनानि ॥ १५ ॥

एषां क्रमेण । अजिनशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । पुनरजिनग्रहणात् कुशशरमातिकं वा उत्तरीयं स्मृत्यन्तरादेदितव्यम् । न त्वेवानुत्तरीयस्स्यादित्यभिप्रायः ॥

---

[1] आश्व. गृ.

मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणा याज्ञिकस्य वृक्षस्य दण्डाः[1] ॥ १६ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । याज्ञिकवृक्षविशेषाः पालाशादयो गृह्य एवोक्ताः ॥ १६ ॥

तेषां मध्ये प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं भिक्षाचरणे कर्तव्ये ब्राह्मणस्य तावन्मन्त्रोद्धारमाह—

भवत्पूर्वां भिक्षामध्यां याच्ञान्तां चरेत् सप्ताक्षरां क्षां च भिं[2]च न वर्धयेत्॥१७॥

भिक्षामन्त्रं व्यक्तमेवोच्चरेत् भवच्छब्दपूर्वां भिक्षाशब्दमध्यां याच्ञाप्रतिपादकशब्दान्तां सप्ताक्षरां च । एवं हि भवति भिक्षां देहीति सम्पन्नो भवति । तत्र च क्षाभिशब्दौ न वर्धयेत् नोच्चैराचक्षीतेत्यर्थः । वचने अवचने कण्वनिपातः । उच्चैराचक्षीतेति विधिर्गम्यते । यद्वा—ओदनादिः यद्द्रव्यभेदोऽत्र च भेदे न वर्धयेत् द्विवचनबहुवचनप्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः । एवमुच्चारणमदृष्टार्थं भवति ॥ १७ ॥

अथ वर्णानुपूर्व्येण भिक्षामन्त्रोच्चारणवेलायां भवच्छब्दप्रयोगदेशमाह—

भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यस्सर्वेषु वर्णेषु ॥

---

[1] 'विशेषाः पूर्वोक्ताः' इत्यधिकपाठः. [2] 'हिं'

ब्राह्मणग्रहणं वर्णान्तरार्थमनुवादः । वर्णग्रहणेनैव सार्ववर्णिकभैक्षाचरणे सिद्धे, सर्वग्रहणात् प्रकृतविषयमिति गम्यते । प्रकृताश्च त्रैवर्णिकास्ततश्च पर्युदस्तश्शूद्रः । ननु प्रतिलोमपर्युदासार्थः किमिति न भवति ? भवतु, यदि शूद्रान्नभोजनप्रतिषेधपराणि वाक्यानि न स्युः, सन्ति हि तानि ॥ १८ ॥

ते ब्राह्मणाद्यास्स्वकर्मस्थाः ॥ १९ ॥

स्वकर्मसु प्रसिद्धाः । तथा च गौतमः—'सार्ववर्णिकं भैक्षाचरणमभिशस्तपतितवर्जम्'[1] इति । ननु 'द्विजातिषु स्वकर्मस्थेषु' इति सूत्रयितव्ये किमिति सूत्रद्वयारम्भः ? सत्यं, अयं ह्याचार्यो नातीव ग्रन्थलाघवाभिप्रायो भवति । अथवा आरम्भसामर्थ्यादेव प्रशस्ताभावे सति अप्रशस्तद्विजातिष्विति न दोष इति गम्यते ॥

आह च मनुः—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥
सर्वं हि विचरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ॥[2]

गौतमीयेऽपि सर्ववर्णग्रहणमप्रशस्तपरिग्रहार्थमेव ॥ १९ ॥

उक्तं भिक्षाचरणं ब्रह्मचर्ये । अथ समिदाधानमाह—

सदाऽऽरण्यात्समिध आहृत्यादध्यात् ॥ २० ॥

अग्नौ इति शेषः । आरण्यग्रहणं समित्कदेशप्रदर्शनार्थम् ॥ २० ॥

---

[1] गौ. ध. २-३६. [2] मनु. २-१८३-१८५.

सत्यवादी ह्रीमाननहङ्कारः ॥ २१ ॥

स्यादिति शेषः ॥ २१ ॥

पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी ॥ २२ ॥

गुरोस्स्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात् ॥

गुरोर्वाक्यप्रतिघातः तदर्थाकरणं विलम्बनं वा । सोऽत्र दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु । यद्वा—विद्याग्रहणात् प्रगुह्वत्त्वं च । अन्यत्र पातकात् पतनीयात् यस्मिन् गुरुकर्मणि कृते ब्रह्महत्यादिना पतितो भवति तद्वर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

यावदर्थसम्भाषी स्त्रीभिः ॥ २४ ॥

बहुभाषणादतिप्रसङ्गस्सम्भवेदिति ॥ २४ ॥

नृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्योपानच्छत्रधारणाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी ॥ २५ ॥

वादित्रं पटहादि गन्धं चन्दनादि माल्यं पुष्पादि गन्धादिषु च त्रिषु धारणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । गन्धधारणमित्यादि । उपानद्ग्रहणं पादुकाया अप्युपलक्षणार्थम् । अञ्जनमक्ष्णोः । अभ्यञ्जनं शिरसि ॥ २५ ॥

दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंगृह्णी-याद्दीर्घमायुः स्वर्गं चेच्छन् ॥ २६ ॥

दक्षिणेन पाणिना स्पृशन् । इतरं चेतरेण । तदभिमुख एव । आह च—

'व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥'[1] इति ॥

दीर्घमायुर्ध्यायन् स्वर्गं च ॥ २६ ॥

असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनस्स-माधानार्थम् ॥ २७ ॥

उपसङ्ग्रहणवेलायां च स्वश्रोत्रसंस्पर्शः कर्तव्यः चित्तसमाधानार्थम् । तत्र मन्त्रः—'असावहं भोः' इति । अस्मीति वाक्यसमाप्तिः । असावित्यात्मीयनामग्रहणम् । गोविन्दशर्मा नामाऽस्मीति प्रतिवचनयोगः ॥ २७ ॥

पादयोः कियान् देश उपसङ्ग्राह्य इत्यत आह—

अधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्याम् ॥ २८ ॥

उपसंगृह्णीयादिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रापवादमाह—

नासीनो नासीनाय न शयानो न शयाना-य नाप्रयतो नाप्रयताय ॥ २९ ॥

---

[1] मनु. २-७२.

उपसंगृह्णीयादित्यनुवर्तते । अप्रयतोऽशुचिः ॥ २९ ॥

काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणाऽनुज्ञातः ॥

गुरोरन्यस्मै साधुवृत्ताय अनुष्ठानपराय विदुषे गुर्वनुज्ञया तत्सन्निधावप्युपसंगृह्णीयात् । कामग्रहणान्निवृत्तिरपि प्रतीयते । असन्निधौ तु विनाऽप्यनुज्ञया कुर्यादेव ॥ ३० ॥

शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात् ॥

शक्ताविति वक्तव्ये विषयग्रहणं ब्रह्मचारिणो वाऽप्यार्थ[1]स्नाननिमित्ते स्नायादेव । आचमननिमित्तेऽप्याचामेदिति ॥ ३१ ॥

अथ पर्युदस्यति—

समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादये-द्यच्चान्यदप्येवं युक्तम् ॥ ३२ ॥

समिद्धारी समित्पाणिः । उदकुम्भादिषु हस्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते एवंयुक्तं पितृदेवताग्निकार्यादिषु व्यापृतो व्यापृतमपि नाभिवादयेत ॥ ३२ ॥

न समवायेऽभिवादनमत्यन्तशः ॥ ३३ ॥

अत्यन्तशस्समवायेऽत्यन्तसमीपं स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भ्रातृपत्नीनां युवतीनां च गुरुपुत्राणां जातवीर्यः ॥ ३४ ॥

'न समवायेऽत्यन्तशः' इति वर्तते । जातवीर्यो जातशुक्रः ।

---

1 वा प्राप्ये,

चशब्दात्पितृव्यादिपत्नीनामपि युवतीनाम् । स्थविराणां बालानां च न दोषः ॥ ३४ ॥

नौशिलाफलककुञ्जरप्रासादकटकेषु चक्रवत्सु चादोषं सहासनम् ॥ ३५ ॥

चक्रवन्तो रथशकटादयः । इतरे प्रसिद्धाः । एषु गुरुणा तत्पत्नीभिर्वा सहासनं अदोषं दोषावहं न भवति । अन्यत्र सदोषं सहासनमिति गम्यते ॥ ३५ ॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजनानीति गुरोः ॥ ३६ ॥

शिष्येण कार्याणीति शेषः । प्रसाधनं मण्डनम् । आच्छादनं छत्रधारणम् । गात्रमलापकर्षणं वा । इतिकरणात् पादमर्दनपृष्ठधावनादयो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उच्छिष्टवर्जनं तत्पुत्रेऽनूचाने वा ॥ ३७ ॥

गुरुपुत्रेऽनूचाने वाऽप्युच्छिष्टभोजनवर्जनं कार्यम् । अनूचाने वा गुरुपुत्रेऽप्यनूचान एव शाखायास्सहाङ्गाध्यायिनि । वाशब्दोऽवधारणार्थः, अनूचान एवेति ॥ ३७ ॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टवर्जनं च तत्पत्न्याम् ॥ ३८ ॥

युवत्यामिति शेषः । स्थविराया आच्छादनादिप्राप्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ ३८ ॥

धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छेत्तिष्ठन्त-मनुतिष्ठेत् ॥ ३९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ३९ ॥

नाप्सु श्लाघमानस्स्नायात् ॥ ४० ॥

श्लाघनं विकत्थनं तच्च क्रीडनं करताडनादिः । तथा च वसिष्ठः—'न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यान्न जलेन जलम्'[1] इति ॥ ४० ॥

दण्ड इव प्लवेत् ॥ ४१ ॥

अप्सूद्वर्तनप्रतिषेधोऽयम् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापदि ॥ ४२ ॥

अब्राह्मणात् क्षत्रियादेः । अध्ययने विशेषः—आपदि ब्राह्मणाभावे । अध्ययनं श्रवणस्यापि प्रदर्शनार्थम् ॥ ४२ ॥

शुश्रूषाऽनुव्रज्या च यावदध्ययनम् ॥ ४३॥

शुश्रूषा प्रसाधनादि । अनुव्रज्या अनुगमनम् । अयुक्तमेतदिति केचित् ॥ ४३ ॥

तयोस्तदेव पावनम् ॥ ४४ ॥

---

[1] वा. ध. ६-२६, २७,

पावनं शुचिहेतुः । एवं कृतेऽपि शिष्योपाध्याययोर्धर्मव्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

भ्रातृपुत्रशिष्येषु चैवम् ॥ ४५ ॥

शुश्रूषाऽतिदिश्यते यावदध्ययनम् । यवीयसामित्युपरितनसूत्रात् प्रतिकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्युत्थायाभिभाषणम् ॥ ४६ ॥

अयमपि नियमोऽध्यापकानामेवमृत्विगादीनाम् । अभिभाषणं स्वागतादिशब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥

प्रत्यभिवाद इति कात्यः ॥ ४७ ॥

कतस्यापत्यं कात्यः स एवं मन्यते स्म ऋत्विगादिभिः प्रत्यभिवादः कर्तव्य इति । एषां प्रत्यभिवादनविधानादितरैरभिवादनं कर्तव्यमिति गम्यते ॥ ४७ ॥

तत्र हेतुमाह—

शिशावाङ्गिरसे दर्शनात् ॥ ४८ ॥ ३ ॥

शिशुः किलाङ्गिरसः पितृनध्यापयामास । तान् 'पुत्रकाः' इत्यामन्त्रयामास । तच्च न्याय्यमेवेति देवा ऊचुः । अनेनापि प्रकारेण ज्ञानत एव ज्येष्ठाः न वयस्त इति दर्शयति ॥ ४८ ॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि त-
द्विधा । विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामू-
षरे वपेत् ॥ ४९ ॥

यथा कृषीवलश्शुभं बीजमूषरे न वपति । तथा च शुश्रूषा-दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयोग्याध्यापने दोषमाह—

अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्टमनादृतम् ।
तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्ममानम-
कुर्वतामिति ॥ ५० ॥

शक्यं मानमिति सम्बन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म विद्या मानं पूजा ॥ ५० ॥

ब्रह्मचर्यविधावेवेतिहासमाह—

एवास्मै वचो वेदयन्ते ॥ ५१ ॥

एवेत्येवमित्येतस्मिन्नर्थे । एवमस्य ब्रह्मचारिण इतिहासरूपं वचो वेदयन्ते वाजसनेयिनः । तच्च वक्ष्यमाणम् ॥ ५१ ॥

तदाह—

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्र-

ह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति यामेव रात्रिं समिधं नाहराता इति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मशब्देन जगत्कारणरूपमुच्यते, वेदसम्बन्धात् । तत् मृत्यवे प्रजाः । किमर्थं? मारयितुं प्रायच्छदपि तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत आत्मसान्निकर्षात् । अथ मृत्युराह— सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । ब्रह्मचारिण्यपि मरणधर्मप्रवेशोऽस्त्वित्यर्थः । ततो ब्रह्माब्रवीत्सा रात्रिस्त वामर: यामेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । लिङर्थे लेङ्भवति । समिदाहरणमग्नीन्धनं तत्र भिक्षाचरणतदाध्ययनगुरुशुश्रूषादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ॥ १२ ॥

उपसंहरति—

तस्माद्ब्रह्मचारी यां रात्रिं समिधं नाहरति आयुष एव [illegible] वसति ॥५३॥

आयुषः खण्डामिति शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति' इतिवत् ॥ १३ ॥

अथाग्नीन्धनादिचतुष्टयमपि विदधाति—

तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमा[illegible]षोऽवदाय वसानीति ॥ ५४ ॥

न्येत्येष उदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिगाधे गम्यमाने । यथा— ‘ अग्नेर्मे वाक्प्राणैरनुषक्ता सन् ’ इति । आयुषोऽवदाय न वसानीति परिभावेनाग्नीन्धनादिचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अथ दीर्घसंस्तवेन ब्रह्मचर्यप्रशंसा—

दीर्घसत्रं ह वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैति ॥ ५५ ॥

दीर्घसत्रं शाक्यानामयनादि सत्रस्य हि प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ स्तः । उभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणां ॥ ९९ ॥

तन्मध्ये यान्यहानि तदिह कथमित्याह—

स यामुपनयन् समिध आदधाति सा प्रायणीयाऽथ यां स्नास्यन् सोदयनीयाऽथ या अन्तरेण सत्र्या एवास्य ताः ॥

यां रात्रिमुपनयन्नुपनीयमानस्समिध आदधाति ‘ आयुर्दा देव जरसम् ’[1] इति । यां न स्नास्यन् ‘ इमं स्तोममर्हते ’[2] इति । तदिह प्रायणीयोदयनीयौ रात्रिप्रधानत्वात् निर्देशस्य प्रायणीयोदयनीयशब्दाभ्यां न स्त्रीलिङ्गदोषः । याश्च ते **अन्तरेण** रात्रयस्तासु यास्सायंप्रातस्समिध अधीयन्ते तानि त्रीण्यहानीत्युपमीयन्ते ॥ ९६ ॥

[1] एकाग्निकाण्डे २-२-१. [2] एकाग्निकाण्डे २-७-१.

ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयंश्चतुर्धा भूतानि
प्रविशत्यग्निं पदा मृत्युं पदाऽऽचार्यं प-
दाऽऽत्मन्येव चतुर्थः पादः परिशिष्यते
स यदग्नौ समिधमादधाति य एवास्या-
ग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं
संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ
यदात्मानं दरिद्रीकृत्याह्रीर्भूत्वा भिक्षते
ब्रह्मचर्यं चरति य एवास्य मृत्यौ पाद-
स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदाचा-
र्यवचः करोति य एवास्याचार्ये पाद-
स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यत्स्वाध्या-
यमधीते य एवास्यात्मनि पादस्तमेव
तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते
स एनमाविशति न हवै स्नातो भिक्षे-
तापि ह वै स्नात्वा भिक्षां चरत्यपि ज्ञा-
तीनामशनायाऽपि पितॄणामन्याभ्यः
क्रियाभ्यः स यदन्यां भिक्षितव्यां न

विन्देतापि वा स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मातरं नैनं सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात् ॥

भैक्षस्याचरणे दोषः पावकस्यासमिन्धने ।
सप्तरात्रमकृत्वैतदवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥
तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । भूतशब्देनाग्निं मृत्युमाचार्यमात्मानं चाह । पादश्च तेजः आयुः प्रज्ञा बलमिति तत्राद्यैस्त्रिभिः पादैरग्न्यादीन् प्रविशति । अतस्स्वात्मन्येवास्य चतुर्थः परिशिष्यते । भूतविशस्सर्वे वेदा आविशन्ति, न केवलं ब्रह्मचर्यानुष्ठाने ब्रह्मचारिणो वेदग्रहणमेव फलम् ॥ ५७ ॥

तर्हि स्नातकावस्थायामप्यविशेष इत्याह—

यथा ह वा अग्निस्समिद्धो रोचत एवं ह वा एष स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरतीति ब्रा॰ ॰णमिति ब्राह्मणम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणं 'यथा ह वा' इत्यादि 'चरति' इत्येतदन्तं ब्राह्मणम् ।

अन्यत्राप्येवंजातीयकनिपातप्रयोगे ब्राह्मणपाठ इति द्रष्टव्यम् । रोचते दीप्यते ॥ ९८ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
द्वितीयोऽध्यायः

'स्नात्वा रोचते' इति स्नानप्रयोगधर्मानत आह—

अथ स्नातकस्य ॥ १ ॥

प्राक्पाणिग्रहणाद्धर्मा वक्ष्यन्त इति शेषः । त्रयो हि स्नातका भवन्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेदव्रतस्नातक इति । ननु समावर्तनानन्तरमेव भार्यामधिगच्छेत, न तु तूष्णीं स्थातव्यम् । तथाहि—

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते नरः ॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये विप्रभोजने ।
नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः ॥[1] इति ॥

चत्वार एवाश्रमधर्मास्सूत्रकारैस्समाम्नाताः, न च स्नातको नाम तेषां मध्ये कश्चिदाश्रमी विद्यते । आचार्येणाप्युक्तम्—'यत्र कामयते तदेतीत्येतत्समावर्तनम्' इति । एवं ब्रुवता समावर्तनानन्तरं आश्रमप्राप्तिरेव दर्शिता । नैष दोषः—भार्याऽधिगमने यत-

[1] दक्ष. स्मृतिः. १-११-१२.

मानस्यापि कदाचिद्भार्याग्रहणं न सम्भाव्येत । परचित्ताधीनत्वात्तस्य । तस्यामवस्थायामिमे वक्ष्यमाणा धर्मा वेदितव्याः । किञ्च—यावद्वेदस्वीकरणं ब्रह्मचारिणो नियमानुपालनं, अत ऊर्ध्वं धर्मजिज्ञासाऽवस्थायां स्नातकधर्मावसरः । तस्मादूर्ध्वं दारसङ्ग्रही इत्यविरोधः । आहुश्च न्यायविदः—'आस्नानादि नियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः'[1] इति । तथा तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन् मधुमांसाद्यं वर्जयन् जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते इति ॥ १ ॥

सोऽयं स्नातकः—

अन्तर्वास्युत्तरीयवान्[2] ॥ २ ॥

स्यादिति शेषः । अन्तर्वासः कटिसूत्रम् । तद्वद्वाससा चोत्तरीयवान् स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वैणवदण्डं धारयेत् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणा मूर्धपरिमिता यष्टिर्दण्डः ॥ ३ ॥

सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ४ ॥

धारयेदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

द्वियज्ञोपवीती ॥ ५ ॥

स्यादिति शेषः । द्वे यज्ञोपवीते अस्येति विग्रहः ॥ ५ ॥

---

[1] शाबरभाष्ये. १-१-१.

[2] अन्तर्वास उत्तरीयम्.

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौपासनं दर्शपूर्णमासौ च ॥ ६ ॥

एतेऽप्यस्य भवेयुरिति शेषः । उष्णीषं शिरोवेष्टनं, अजिनमुत्तरीयं, औपासनं एकाग्निपरिचरणं, तदेवौपासनशब्देनाह । दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकेन कर्तव्यौ ॥ ६ ॥

पर्वसु केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । केशा मूर्धजाः । श्मश्रु मुखजम् । लोम गुह्यप्रदेशजम् । नखाः करपादजाः ॥ ७ ॥

तस्य वृत्तिः ॥ ८ ॥

तस्य स्नातकस्य वृत्तिः यात्रा जीवनोपायो वक्ष्यते । प्रकृतेऽपि स्नातके तस्य ग्रहणं वृत्तिव्यतिरिक्तधर्माणां गृहस्थस्यापि प्रवेशार्थम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणराजन्यवैश्यरथकारेष्वामं लिप्सेत ॥ ९ ॥

आमग्रहणात् पक्वप्रतिषेधः । आमाभावे पक्वयाचनं चानुज्ञायते । तथा च वसिष्ठः—'क्षुधा परीतस्तु किञ्चिदेव याचेत' इति प्रक्रम्य 'धान्यमन्नं वा न तु स्नातकः क्षुधाऽवसीदेदित्युपदेशः'[1] इति ॥ ९ ॥

---

[1] वा. ध. १२-३.

क्षुन्निवृत्तिसमर्थस्यालाभे—

भैक्षं वा ॥ १० ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं, आपदि बहुभ्यो याचेतेत्यर्थः ॥ १० ॥

याच्ञाऽवस्थायाम्—

वाग्यतस्तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

स्वस्तिवचनमपि न कुर्यादित्यभिप्रायः । 'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत' इत्यस्यैवायमनुवादः ॥ ११ ॥

सर्वाणि चास्य देवपितृसंयुक्तानि पाकयज्ञिकसंस्थानि भूतिकर्माणि कुर्वितेति ॥

देवपितृभ्यां संयुक्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ते च पञ्च महायज्ञाः । **पाकयाज्ञिकसंस्था**ने अष्टकाहोमादयः । **भूतिकर्माणि** आयुष्यचरुरित्यादयः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकारा अस्य भैक्षात् चरुहोमाः कर्तव्याः । प्राणिनो [अप्राणिनो] हि षष्ठी पञ्चम्यर्थे भवति 'आपस्त्वयं [अपामयं] करोति' इति यथा ॥ १२ ॥

अथ फलार्थवादः—

एतेन विधिना प्रजापतेः परमेष्ठिनः परमर्षयः परमां काष्ठां गच्छन्तीति बोधायनः ॥ १३ ॥ ५ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति **परमेष्ठी** । तस्य स्थानं परमा काष्ठा । **परमर्षयो** वसिष्ठादयः । बौधायनः काण्वायनः । आहेति शेषः । आत्मानमेवाभिवदन्त्याचार्याः । आत्मनो वा आचार्याः । यद्वा—मनोः भृगुस्तस्य शिष्यो ग्रन्थकर्ता । भिन्नभिन्नशाखा वा काचिद्बौधायनसंज्ञिता ॥ १२ ॥

इति बौधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीयोऽध्यायः.

'सोदकं च कमण्डलुम्' इत्युक्तम् । तत्राह—

अथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्ति वेदविदः ॥

चर्या चरणं धारणादि । मृण्मयो हि कमण्डलुः । तत्सं-
धोपपाते[1] हि दाहशुद्धिर्निरूपितः । अतः पुनः कमण्डलोः शु-
द्ध्यन्तरविधित्सयेदमारभ्यते ॥ १ ॥

छागस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे । अप्सु चैव कुशस्तम्बे पावकः परिपठ्यते ॥ तस्माच्छौचं कृत्वा पाणिना परिमृजीत पर्यग्निकरणं हि तत् । उद्दीप्यस्व जातवेद इति पुनर्दाहाद्विशिष्यते ॥ २ ॥

---

[1] तद्ध्याशुचिसंसर्गे.

अजः छागः । स्तम्बस्सङ्घातः । एतेषु चतुर्ष्वग्निः पठ्यते वेदेषु आधाने—'आग्नेयी वा एषा यदजा'[1] इत्येवमादिषु । तस्माद्ब्राह्मणस्यापि दक्षिणे हस्तेऽग्निर्विद्यते । हेतुराम्नातः । अतः पुनः कमण्डलोश्शुचित्वविधित्सयेदमाह । छागस्याप्यशुचिभावे प्राप्ते तद्दक्षिणेन पाणिना परिमृजेत् 'उद्दीप्यस्व'[2] इतिमन्त्रेण । पर्यग्निकरणं तद्भवति । तच्च पुनर्दाहाद्विशिष्टतरं शौचमापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रापि किश्चित्संस्पृष्टं मनसि मन्येत कुशैर्वा तृणैर्वा प्रज्वाल्य प्रदक्षिणं परिदहनम् ॥ ३ ॥

कमण्डलोरेवाशुचिसंस्पर्शाशङ्कायां कुशैर्वा विश्वामित्रतृणैर्वाऽग्नौ प्रदीप्तैः प्रदक्षिणतः परिदहनं कर्तव्यम् । परितो दहनं परिदहनम् ॥ ३ ॥

अत ऊर्ध्वं श्ववायसप्रभृत्युपहतानामग्निवर्ण इत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

श्वादिभिरुपघाते पर्यग्निकरणं कृत्वा अत ऊर्ध्वं यथाऽग्निवर्णो भवति तथा दग्धव्य इत्युपदिशन्ति आचार्या इति शेषः ॥४॥

मूत्रपुरीषरोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः॥

एतैरुपहतानां कमण्डलूनामुत्सर्गस्त्यागः । व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम् ॥ ५ ॥

---

[1] तै. सं. ५-१-४, [2] माशिकी. १.

यदा कमण्डलुर्भग्नस्स्यात् तदा किं कुर्यादित्यत्राह—

भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिश्शतं जुहुयात् जपेद्वा ॥ ६ ॥

आज्येनेति शेषः । जपेद्वा व्याहृतीरेव ॥ ६ ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति ॥ कपालानि संहृत्याप्सु प्रक्षिप्य सावित्रीं दशावरां कृत्वा पुनरेवान्यं गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भिन्नानि मृण्मयानि प्रतिपाद्यानि । भूमिविकाराणां प्रकृतिलयविज्ञानं क्रियते । प्रथमान्तो भूमिशब्दः विकारानाह । द्वितीयान्तः प्रकृतिम् । कपालानि स्वप्रकृतौ लीनानि । माता मातरमप्यगात् य एवमन्तर्हृदय आकाशो मृत्पिण्डः कमण्डलुः वियदादिरूपेण निर्मितोऽसावपि स्वप्रकृतिमगात् । ततः किमायातमस्माकम्? वयं तु पुत्रैः पशुभिर्भूयास्म । आशिषि लिङ् । अस्मान् द्वेष्टि यः स एव हि भिद्यतामिति । अनेन मन्त्रेण कमण्डलुकपालानामप्सु संक्षेपणं प्रतिपत्तिः । अथान्यं गृह्णन् सावित्रीं दशावरां कृत्वा जपित्वा गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

किञ्च—

वरुणमाश्रित्य एतत्ते वरुण पुनरेव मामो-
मित्यक्षरं ध्यायेत् ॥ ८ ॥

वरुणमाश्रित्य वरुणं शरणं प्रतिपद्य इत्युक्त्वा '**एतत्ते व-**
रुण पुनरेव मामोम्' इति ग्रहणमन्त्रः । तस्यायमर्थः—यदे-
तत्कपालं मयाऽप्सु संक्षिप्तं तत्तव वरुण भवतु अपरं कमण्डलु-
द्रव्यं **पुनर्मामेहि** कमण्डलुस्वामी **ओमित्यक्षरं** ध्यायेत् । ओ-
मोमिति ब्राह्मणानां, तेन हि सर्वमोतं प्रोतं च भवति । अक्षर-
मपि तदेव न क्षरति न विनश्यतीति ध्यायेत् अनुस्मरेत् ॥ ८ ॥

अथ कमण्डलुग्रहणवेळायामपादानकारकवर्णविशेषात् प्रायश्चित्त-
विशेषः—

शूद्राद्गृह्य शतं कुर्याद्वैश्यादर्धशतं स्मृतम् ।
क्षत्रियात्पञ्चविंशत्तु[1] ब्राह्मणाद्दश कीर्ति-
ताः ॥ ९ ॥

प्रणवो गायत्री वा सङ्ख्याविषया ॥ ९ ॥

रात्रावुदकग्रहणमीमांसा—

अस्तमित आदित्य उदकं गृह्णीयान्न गृह्णी-
यादिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ १० ॥

[1] पञ्च विंशस्तु. पञ्चविंशतिस्तु.

संवादार्था प्रकृतप्लुतिः । तत्राग्रहणपक्षश्श्रेयान् । कुतः? पौराणिकवचनात् । तथाहि—

कर्मयोग्यो जनो नैव नैवापश्शुद्धिकारणम् ।
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ इति ॥

श्रुतेः 'अपो निशि न गृह्णीयात्' इति ॥ १० ॥

गृह्णीयादित्येतदपरम् ॥ ११ ॥

अपरं दर्शनं न विद्यते परं दर्शनं यस्मात्तदपरं सिद्धान्त इत्यर्थः । अनियतकालत्वान्मूत्रपुरीषादेरप्ययश्यकर्तव्यत्वाच्चोदकसाध्यशौचानां 'शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात्' इति वचनाच्च ग्रहणमेव साधीयः ॥ ११ ॥

यत्तु पुराणश्रुतिवचनानि 'अपो निशि न गृह्णीयात्' इति । तत्र परिहारमाह—

यावदुदकं गृह्णीयात्तावत्प्राणमायच्छेत् ॥ १२ ॥

कथमुदकग्रहणवेलायां प्राणायामेन परिहार इत्याशङ्क्याह ॥ १२ ॥

अग्निर्हि वै ह्युदकं गृह्णाति ॥ १३ ॥

कथं प्राणायामे सत्युदकं गृह्णाति? कथं वा तेनादित्यसान्निधिर्भवति? इति चेत् उच्यते—निरोधे सति वायुर्बलवान् जायते, ततोऽग्निः । तथाच वक्ष्यति 'निरोधाज्जायते वह्निः' इति । अनुभवोऽपि तथैव दृश्यते । अग्नौ सत्यादित्यसन्निधि-

भवतीति ग्रहीतुमुदकं शक्यते । तथा च श्रुतिः—'आदित्योवाऽस्तमयेऽग्निं प्रविशति स तदधीयते' इति । तथा च—'रात्रावग्निर्ददृशे न सूर्यः' इति दूरभूयस्त्वानुभवोपि तथैव भवति ॥१३॥

कमण्डलूदकं पुनरात्मन एव शुचिकारणं, न पितृसंयुक्तादिकर्मभ्य इत्याह—

कमण्डलूदकेनाभिषिक्तपाणिपादो यावदार्द्रं तावदशुचिः परेषामात्मानमेव पूतं करोति नान्यत्कर्म कुर्वीतेति विज्ञायते॥

अत्र विज्ञायते इत्युक्तेः श्रुतिपाठ इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

अपि वा यत्तः प्रतिशौचं जलान्तरेणामणिबन्धाच्छुद्धिरिति बोधायनः॥१५॥ ॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति—

कमण्डलुर्द्विजातीनां शौचार्थं विहितः पुरा।
ब्रह्मणा मुनिमुख्यैश्च तस्मात्तं धारयेत्सदा॥
ततश्शौचं ततः पानं सन्ध्योपासनमेव च । निर्विशङ्केन कर्तव्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

कमण्डलूदकेन शौचं अपानादेश्शमलनिर्हरणादिकम् । स्नानसन्ध्योपासने दृष्टादृष्टकार्योपलक्षणार्थे ॥ १६ ॥

कथमनेनाह । अन्तःकरणेन देवतापूजादि कुर्यादित्याशङ्क्याह—

कुर्याच्छुद्धेन मनसा न चित्तं दूषयेद्बुधः । सह कमण्डलुनोत्पन्नस्स्वयंभूस्तस्मात्कमण्डलुना चरेत् ॥ १७ ॥

शास्त्रलक्षणेष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्टा भ्रान्तिर्न कार्या । विशिष्टोत्पत्त्या च कमण्डलुप्रशंसैव । चरेत् आचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥१७॥

मूत्रपुरीषे कुर्वन्न दक्षिणे हस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनीयम् ॥ १८ ॥

जलकार्ये मूत्रपुरीषे आचमने च नियमः । अनुपयोगकाले यथासौकर्यं भवति तथा गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतत्सिध्यति साधूनाम् ॥ १९ ॥

एतस्मिन् कमण्डलौ ये धर्मा अभिहितास्ते साधूनां सिध्यन्ति नेतरेषाम् । साधवश्च निर्विशङ्कितशास्त्रार्थाः ॥ १९ ॥

अमुमेव दृष्टान्तेन द्रढयन्नाह—

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते । अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः कमण्डलुः ॥ २० ॥

मेधो यज्ञः, तदर्हो मेध्यः ॥ २० ॥

पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

यस्मात् 'कमण्डलूदकेनाभिषिक्तपाणिपादो यावदार्द्रं तावदशुचिः परेषाम्' इत्युक्तं, पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

तस्माद्विना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेन्न सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

कमण्डलूदकं यस्माच्छुद्धिकारणं तस्माद्विना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेत् न सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

पदमपि न गच्छेदिषुमात्रादित्येके ॥ २३ ॥

मूत्रोत्सर्गादेरनियतकालत्वात् पदमपि न गच्छेत् । इषुमात्रादित्येके ॥ २३ ॥

यदिच्छेद्धर्मसन्ततिमिति बोधायनः ॥ २४ ॥

यतः सन्ततिरविच्छेदः ॥ २४ ॥

ऋग्विधमृग्विधानं[1] वाग्वदति ऋग्विधमृग्विधानं वाग्वदति ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

वागिति ब्राह्मणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्तीति ब्राह्मणमाहेत्यर्थः । स यथा—'तस्यैषा भवति । यत्ते शिल्पं कश्यपरोचनावत्'[2] इति ॥ २५ ॥

इति बोधायनीयधर्मव्याख्याने गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

---

1 ऋग्विधेन. ऋग्विधानेन.

2 तै. आ. १-७.

कमण्डलुशौचप्रसङ्गेन अन्यद्रव्यविषयमपि शौचमारभ्यते—

अथातश्शौचाधिष्ठानम् ॥ १ ॥

अधिष्ठानं निधानं कारणमित्यनर्थान्तरम् । शोध्यद्रव्यं वा ॥ १ ॥

अद्भिश्शुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनस्सत्येन शुद्ध्यतीति ॥ २ ॥

अब्ग्रहणं मृदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । गात्रग्रहणं द्रव्यान्तरप्रदर्शनार्थम् । बुद्धिरन्तरात्मिका सा च व्यवसायात्मिका । ज्ञानं तत्त्वावबोधनं तस्मिन् सति रागापायादन्तरात्मा शुद्धो भवति । वाङ्मनःकायैर्भूतानां दुःखस्यानुत्पादनं अहिंसा तया च भूतात्मा शुध्यति । भूतात्मा पुनः कर्मणां कर्ता । आह मनुः—

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ।[1]

इति ॥

सङ्कल्पात्मकं मन इत्युच्यते । सत्यं तु यथाभूतार्थवचनम् ॥ २ ॥

एवं च सति—

मनश्शुद्धिरन्तश्शौचम् ॥ ३ ॥

तत्र ज्ञानेन सत्येन या शुद्धिरुक्ता तदन्तश्शौचमिति वेदितव्यम् । तदेव तावदेव ॥ ३ ॥

---

[1] मनु. १२-१२.

बहिश्शौचं व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

विविभमाख्या विस्तार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाह्यस्याचेतनस्य गात्रादेरशुचिभावे पुरुषस्याप्यशुचित्वं भवतीति तदर्थं बाह्यशौचमारभ्यते । अद्भिरेवाचमनं क्रियते तदेवा प्रमथममारभ्यते—

कौशं सौत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्यमवधाय शिरोऽवदध्यात् ॥ ५ ॥

कुशविकारः कौशं सूत्रस्य विकारः सौत्रम् । तच्च सूत्रं कार्पासमयं त्रिस्त्रिवृदिति क्रियाभ्यावृत्तिगणने भवतीति त्रिवृदिति च त्रिगुणं भवति । एतदुक्तं भवति—नवकृत्वस्संपादयेदिति । यज्ञार्थमुपवीतं उपव्यानं न विन्यासविशेषः यज्ञग्रहणं गुरूपसदनादेरपि प्रदर्शनार्थम् । तथा चापस्तम्बः—‘उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्’[1] इति । **आनाभेः** आङ्मर्यादायाम्, ऊर्ध्वं नाभेरित्यर्थः । **दक्षिणं बाहुमवधाय** बाहोरधस्तात्कृत्वा **शिरोऽवदध्यात्** दक्षिणं बाहुं शिरश्च संगृह्णीयादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्’[2] इति च ॥ ५ ॥

विपरीतं पितृभ्यः ॥ ६ ॥

---

[1] आ. ध. सू. १-१५-१. [2] तै. आ. २-१.

सव्यं बाहुमवधाय शिरोऽवदध्यात् । श्रुतिरपि 'एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतम्'[1] इति । पितॄनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्रैतद्भवति ॥ ६ ॥

कण्ठेऽवसक्तं निवीतम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणां भवति । ऋषीणामित्येतदेवमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

अधोऽवसक्तमधोवीतम् ॥ ८ ॥

नाभेरधोऽवसक्तमधः क्षिप्तमधोवीतं भवति । एतदेव 'संवीतं मानुषम्'[1] इति चोच्यते । मनुष्यकार्याणि कर्तव्यानि तानि चाञ्जनाभ्यञ्जनोद्वर्तनान्यवमल्लानि ॥ ८ ॥

शौचाङ्गतया यज्ञोपवीतमुक्तम् । इदानीं तदेव शौचमाह—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽऽसीनश्शौचमारभेत। शुचौ देशे दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणि-बन्धात् ॥ ९ ॥

शौचमिहाचमनमभिप्रेतम् । शुचावित्येव सिद्धे देशग्रहणं पादुकादावारूढेनाचमनं न कर्तव्यमिति बोधयितुम् । अनेकपुरुषाश्रयोऽदे । आसीनग्रहणं शयनादिनिवृत्त्यर्थम् । प्रक्षाल्य पाणी पादौ चेति चशब्दान्मूत्राद्युपहतं गात्रान्तरमपि प्रक्षाल्येति गम्यते ॥ ९ ॥

पादप्रक्षाळनोच्छेपणेन नाचामेद्यद्याचामेद्भूमौ स्रावयित्वाऽऽचामेत् ॥ १० ॥

---

[1] तै. आ. २-१.

यत्पात्रस्थोदकेन पादप्रक्षाळनं कृतं तदवशिष्टं **पादप्रक्षाळनोच्छेषणं** तेनाचमनं न कार्यम् । अन्यस्यासम्भवे तेनापि **यद्याचामेद्भूमौ स्रावयित्वाऽऽचामेत** तस्माद्भूमौ किञ्चिदुदकं विस्राव्य आचमनं कार्यम् ॥ १० ॥

आचमन एव पाण्यवयवविशेषविधित्सयाऽऽह—

ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् ॥ ११ ॥

किं तद्ब्राह्मतीर्थम्—

अङ्गुष्ठमूलं ब्राह्मं तीर्थम् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो मेखला ॥ १२ ॥

एतत्प्रसङ्गात्पितृतर्पणाद्यर्थमन्यान्यप्याह—

अङ्गुष्ठाग्रं पित्र्यमङ्गुल्यग्रं दैवमङ्गुलिमूलमार्षमङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वा मध्यं पित्र्यम् ॥

तथा च वसिष्ठः—'प्रादेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरे पित्र्यम्'[1] इति । ऋजवन्यत् ॥ १३ ॥

इदानीमाचमन एव किञ्चित्पर्युदस्यति—

नाङ्गुलीभिर्न सबुद्बुदाभिः न फेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षाराभिर्न लवणाभिर्न कलुषाभिर्न विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः ॥ १४ ॥

---

[1] वा. ध. ३-६८.

अङ्गुलीभिः स्राविताभिः अद्भिराचामेत् इति सम्बन्धः । **बुद्बुदः** स्फोटः । **सफेनाः** सडिण्डीराः । **उष्णः** अग्निना, नादित्यरश्मिभिः । **क्षाराश्च** द्रव्यान्तरसङ्क्रमणात्, न स्वभावतः । कालुष्यमपि कारणान्तरेण, न वर्षादिना । विवर्णत्वमपि तथा. न तु भूगुणेन ॥ १४ ॥

अथाचमन एव कर्तुरवस्थाः पर्युदस्यन्ते—

न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रह्वः न प्रणतो न मुक्तशिखो न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादो न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयंगमाः पिबेत् ॥ १५ ॥

प्रह्वः अधोमुखः । **प्रणतो** वक्रकायः । ननु '**आसीनश्शौचमारभेत**' इत्युक्तम् । किमिति तिष्ठतः प्रतिषेधः. उच्यते—तत्र उपवीतसाहचर्यादासक्तेर्योगविकारः त्रैवर्णिकाधिकारः स्यात् । ततश्च स्त्रीशूद्राणां स्थानादियोगिनामप्याचमनं प्राप्येत तन्मा भूदिति पुनर्ग्रहणम् । अथ वा—अत्यापदि तत्प्रह्वताऽभ्यनुज्ञा । यद्वा—गमनजल्पनादिप्रतिषेधार्थं दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । **बद्धकक्ष्यः** कृत्स्नबन्धः **बहिर्जानुः** जान्वोर्बहिर्गतदक्षिणबाहुः । तथा च गौतमः- 'दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा'[1] इति । त्रिःपाने क्रियमाणे एकसमावेशेन हृदयंगमाभिरद्भिर्भवितव्यम्, ततश्चामणिपूरणोदकेन पानं कार्यम् । अन्यदतिरोहितम् ॥ १५ ॥

---

1 गौ. ध. १-३६.

त्रिः परिमृजेद्विरित्येके ॥ १६ ॥

बहिर्भूतमुदकं त्रिः परिमृजेद्विरित्येके । परिमार्जन एव द्विरभ्यासो न पानेऽपि । उत्तरत उभयग्रहणात् ॥ १६ ॥

सकृदुभयं स्त्रियाश्शूद्रस्य च ॥ १७ ॥

उभयं पानं मार्जनं च स्त्रीशूद्रयोस्सकृत्सकृत् ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियश्शुचिः । वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्स्यात् स्त्रीशूद्रौ स्पृश्य चान्तत इति ॥ १८ ॥

वर्णान्तरस्योदकपरिमाणान्तरविधानादेव हृदयंगमविधिर्विप्रस्येति प्राप्ते पुनर्विप्रग्रहणमितरवर्णार्थमनुवादः । हृदयादुपरि कण्ठः । तस्मादुपरि काकळम् । तस्मादुपरि ओष्ठमिति प्रतिवर्णं स्थाननिर्देशः । स्त्रीशूद्रयोरप्यास्यप्रक्षेप उदकस्य द्रष्टव्यो न स्पर्शनमात्रम् ॥ १८ ॥

दन्तवद्दन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा । स्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्राववच्छुचिरिति ॥

दन्तवद्दन्तसक्तेषु उदकबिन्दुषु । किमुक्तं भवति ? दन्तवत्तेषु धारणा कार्या । बहिर्गतजलस्य परिमार्जनविधानादन्तर्गतस्य दोषाभाव इत्यभिप्रायः । संस्रावः लाला ॥ १९ ॥

अमुमेवार्थं परकीयमतेन दृढयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

दन्तवद्दन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।
आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव त-
च्छुचिरिति ॥ २० ॥

आचमनोत्तरकालं यदास्येऽवशिष्टमुपलभ्यते तदावशिष्टमित्य-भ्यवहार्यं द्रव्यं तन्निगिरन् प्रवेशयन्नेव तच्छुचिर्भवतीति शेषः ॥२०॥

तथाऽऽचमने किञ्चिद्विशेषमयाऽऽह—

खान्यद्भिस्संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सव्यं
पाणिमन्ततः ॥ २१ ॥

खानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात् 'ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै'[1] इति । वक्ष्यति—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।

उभाभ्यां प्रत्येकमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां तु नासिके समुपस्पृशेत् ॥
कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्यां तु श्रवणे समुपस्पृशेत् ।
पादावभ्युक्ष्य सर्वाभिः नाभिमङ्गुष्ठकेन तु ॥
दद्यात्तन्मूर्ध्नि सर्वाभिस्सव्ये पाणौ ततो जलम् ॥इति ॥२१॥

---

[1] तै. सं. ६-१-३.

गात्राणां शौचमुक्तम् । संप्रति तत्सम्बन्धिनो द्रव्यस्याह । तत्र यद्द्रव्यहस्तश्चेदुच्छिष्टो भवति तस्य द्रव्यस्य किं शौचमित्याह—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टः स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ॥ २२ ॥

तेजसा हेतुभूतेन यत्क्रियते तत्तैजसं तद्धस्तस्तु उच्छिष्टो भवति निधाय च तद्द्रव्यमाचम्यादास्यन् तद्द्रव्यं अद्भिः प्रोक्षेत् । स च तद्द्रव्यं प्रयतं भवति ॥ २२ ॥

अथ चेदन्नेनोच्छिष्टी स्यात् तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ॥ २३ ॥

पृथगारम्भस्तैजसेनान्नस्य वैलक्षण्यदर्शनार्थम् । पूर्वत्र तैजसहस्तस्याप्रायत्ये संजाते शौचमुक्तम् । इह तु पात्रान्तरादन्नहस्तस्य शौचमिति शेषः । तथाच वासिष्ठः—

चरन्नभ्यवहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।
भूमौ निधाय तत्पात्रमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥[1] इति ॥ २३ ॥

एतदेव विपरीतममत्रे ॥ २४ ॥

अमत्रं मृण्मयपात्रमिहाभिप्रेतम् । तस्यात्यन्तोपहतेऽस्योदसनमात्रमेव नादानमित्यर्थः । इतरस्य पुनर्दाह एव ॥ २४ ॥

वानस्पत्ये विकल्पः ॥ २५ ॥

---

1 वा. ध. ३-४१.

वानस्पत्ये वार्क्षे पात्रेऽप्रयते सति आदानस्य विकल्पः उपहतिविशेषापेक्षया । आचमनं तु स्थितमिव ॥ २५ ॥

पुरुषेण संयुक्तद्रव्यस्याप्रायत्ये शौचमुक्तम् । अधुना वियुक्तावस्थायामाह—

तैजसानामुच्छिष्टानां गोशकृद्भस्मभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा ॥ २६ ॥

उपघातापेक्षया द्रव्याणां समुच्चयविकल्पौ । उदकं पुनस्सर्वत्रानुवर्तते ॥ २६ ॥

अथ विशिष्टानां तैजसानां शौचान्तरमाह—

ताम्ररजतसुवर्णानामम्लैः ॥ २७ ॥

परिमार्जनमित्यनुवर्तते । सलेपानामेतत् । निर्लेपानां तु पूर्वोक्तानामन्यतमेनैव । तथा च वसिष्ठः—'अद्भिरेव काञ्चनं पूयते तथा रजतम्'' इति ॥ २७ ॥

अमत्राणां दहनम् ॥ २८ ॥

स्पर्शमात्रादुच्छिष्टानां मृण्मयानां पुनर्दाहः शौचमाम्नातम् । अनर्हाप्रायत्ययुक्तस्पर्शे तु प्रोक्षणमेव ॥ २८ ॥

दारवाणां तक्षणम् ॥ २९ ॥

शौचमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

---

1 वा. ध. ३-११.

वैणवानां गोमयेन ॥ ३० ॥

परिमार्जनमिति शेषः । विदलादीनामशुचिस्पृष्टानामेतत् ॥ ३० ॥

फलमयानां गोवालरज्ज्वा ॥ ३१ ॥

बिल्वनाळिकेरादिफलविकाराणां **गोवालरज्ज्वा** । परिमार्जनमिति शेषः । रज्जुग्रहणं वालबहुत्वोपलक्षणार्थम् । तथा च वसिष्ठः—'गोवालैः परिमार्जनं फलमयानाम्'[1] ॥ इति ॥ ३१ ॥

कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः ॥ ३२ ॥

बिल्वतण्डुलान् पिष्ट्वाऽवलेपनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कुतपानामरिष्टैः ॥ ३३ ॥

कुतपा नाम पार्वतीयच्छागरोमनिर्मिताः कम्बळा उच्यन्ते । **अरिष्टैः** पूयवृक्षफलैः ॥ ३३ ॥

ऊर्णानामादित्येन ॥ ३४ ॥

ऊर्णा अविलोमानि । तद्विकाराणां प्रावरणादीनामादित्यातपेन शुद्धिः ॥ ३४ ॥

क्षौमाणां गौरसर्षपकल्केन ॥ ३५ ॥

क्षुमा अतसी तद्विकाराणाम् ॥ ३५ ॥

मृदा चेलानाम् ॥ ३६ ॥

कार्पासमयानां मृदा शुद्धिः ॥ ३६ ॥

---

1 वा. ध. ३-५४.

चेलवत् चर्मणाम् ॥ ३७ ॥

कृष्णाजिनव्यतिरिक्तानामिति शेषः ॥ ३७ ॥

तैजसवदुपलमणीनाम् ॥ ३८ ॥

उपलानां मणीनां च शकृदादिभिश्शुद्धिः ॥ ३८ ॥

दारुवदस्थ्नाम् ॥ ३९ ॥

तक्षणामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गशुक्तिदन्तानाम् ॥ ४० ॥

गौरसर्षपकल्केन शौचं कार्यम् ॥ ४० ॥

पयसा वा ॥ ४१ ॥

प्रक्षाळनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

[1]मूत्रपुरीषासृक्शुक्लकुणपस्पृष्टानां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिस्सप्तकृत्वः परिमार्जनम् ॥ ४२ ॥

मूत्रादिग्रहणं द्वादशमलप्रदर्शनार्थम् । तानि च मनुना प्रदर्शितानि—

वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्नखाः ।
श्लेष्माश्रुपूयिकास्स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥[2]

---

1 'चर्मणां' इत्यधिकम्. [2] ५·१३५.

पूर्वोक्तानां गोशकृदादीनामन्यतमेन शौचम् । एतच्च परिमार्जनं तैजसानां उच्छिष्टमात्रदुष्टानां वेदितव्यम् । परिमार्जनमुल्लेखनं पुनः-करणमितियथोपघातं कर्तव्यम् । तथाच शङ्खः—'कुणपरेतोमूत्र-पुरीषोपहतानां आवर्तनमुल्लेखनं भस्मना परिमार्जनमुत्सर्गः' ॥ इति । अत्रावर्तनशब्देन पुनःकरणमुच्यते । तत्रैवं व्यवस्था—स्पृष्टमात्राणां त्रिस्सप्तकृत्वः परिमार्जनम् । अल्पकालोपहतानामुल्ले-खनम् । चिरकालोपहतानामावर्तनम् । अत्यन्तोपहतानां त्याग इति ॥

अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

एवंभूतानामित्यत्यन्तमलिनानां त्यागः । तेषामेव 'यथासम्भव-मुत्सेदनं तन्मात्रच्छेदश्च' इति शङ्खवचनात् ॥ ४३ ॥

वचनाद्यज्ञे चमसपात्राणाम् ॥ ४४ ॥

चमसानां पात्राणामुच्छिष्टस्पर्शदोषो नास्तीति शेषः । मूत्राद्युपह-तानां तु त्याग एव ॥ ४४ ॥

किं तद्वचनमित्यत आह—

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ॥४५॥

सोमेन नोच्छिष्टाः पुरुषास्सोमाश्चमसाश्चान्यानि च पात्राणि उच्छिष्टानि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीं संक्षिप्याह—

कालोऽग्निर्मनसश्शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् ।

अविज्ञातं च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यत इति ॥ ४६ ॥

कालश्शावाशौचादिशुद्धिसाधनं भवति । अथान्यत्रापि तैजसानां पात्राणां मूत्राद्युपहतानां गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशोधनमिति । अग्निरपि मृण्मयस्य शुद्धिहेतुः । मनसश्शुद्धिरनातङ्कः परितोष इत्यादि । तदपि प्रायश्चित्तादौ सहकरोति । तथा च मनुः—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् ।
तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ इति ॥[1]

तथोदकैस्स्वर्णरजतादि शुद्ध्यति । अन्यान्यपि यानि प्रातिस्विकानि शोधकानि कालगोवालबिल्वतण्डुलादीनि तेषामपि स्नानप्रोक्षणप्रक्षाळनादिषु यथाद्रव्यं योजनीयम् । तथा भूमेरुपलेपनादि वक्ष्यते । अविज्ञातं च प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनानवगतदोषमपि शुद्ध्यति । एवं षड्विधं शौचं भवति ॥ ४६ ॥

अधुनाऽन्यदपि शौचविधौ परकीयमतेन कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

कालं देशं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय शौचं शौचज्ञः कुशलो धर्मेप्सुः समाचरेत् ॥ ४७ ॥ ॥ ८ ॥

---

1 ११-२३५.

कालो ग्रीष्मादिः । शीतोष्णादिलक्षणः **देशः** । **द्रव्यं** शोध्यम् । गोमयादि वा । **द्रव्यप्रयोजन**मुदकाहरणादि । **उपपत्तिः** न्यायः । **अवस्था** स्थितिः । अथ वा—आतुरादिका । चशब्दात् कर्तारमपि ज्ञात्वा **शौचज्ञः** मन्वाद्यनेकाविरुद्धशास्त्रार्थज्ञः **कुशलः** प्रवीणः ऊहापोहसमर्थः । अस्मिन् कालेऽस्मिन् देशेऽस्य द्रव्यस्यास्मै प्रयोजनायास्मात् कारणादस्यामवस्थायामस्य पुरुषस्यैतावच्छौचमिति यो वेद स **कुशलः धर्मजिज्ञासुस्समाचरेत्** विदध्यात् । एतदन्यत्रापि दण्डप्रायश्चित्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥

इदानीं दृष्टदोषाणामपि केषांचिद्द्रव्याणां शौचमापादयितुमाह—

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्।
ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

हस्तादन्येन पादादिना स्पर्शने दोषः । आपणगतैः विक्रीतुं **पण्यं प्रसारितम्** । श्रुत्युपन्यासः सामान्यतो दृष्टिभ्रान्त्या प्रक्षाळनाद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च—

वत्सः प्रस्रवने मेध्यः शकुनिः फलशातने।
स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

अत्र 'पक्षिजग्धं गवाऽऽघ्रातमवधूतमवक्षुतम्' ।

इत्येवमाद्यालोचनया जुगुप्सा नैव कथ्यते । दोहकालादन्यत्र **वत्साक्रीडेऽपि दोषः** । तथा **शातनग्रहणात् वृक्षात्पतितस्य शकु-**

निजग्धस्य भक्षणे दोषः । रतिसंसर्गग्रहणात् अन्यत्र स्त्रीणां श्वासलालास्वादने दोषः । तत्रापि स्वभार्याया एव । तथा मृगयाया अन्यत्र श्वलीढस्य दोषः । तथा च वसिष्ठः—

श्वहताश्च मृगा वन्याः पतितं च खगैः फलम् ।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् ॥

प्रसारितं च यत्पण्यं यो दोषः स्त्रीमुखेषु च ।
मशकैर्मक्षिकाभिश्च लीढं चेन्नावहन्यते ॥

क्षितिस्थाश्चैव या आपो गवां तृप्तिकराश्च याः ।
परिसङ्ख्याय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिः ॥[1]

इति ॥४९॥

आकराश्शुचयस्सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।
अदूष्यास्सन्तता धाराः वातोद्धूताश्च रेणवः ॥ ५० ॥

आकरा उत्पत्तिस्थानानि । गुळक्षौद्रादीनां दृष्टदोषाणां न तत्र शङ्का कार्येत्यभिप्रायः । सुराकरं तु वर्जयेत् स्पर्शनगन्धग्रहणादीनां प्रतिषेधात् । अदूष्यास्सन्तता धारा अशुचिस्पृष्टा अपि जलप्रस्रवणादयः अदूष्याः । अत एतद्गम्यते विच्छिन्नया करकादिधारया नाचामेदिति । वायूत्थापिताश्चेदवस्करादिदेशादुत्थापिता अप्यदूष्या एव रेणवः ॥ ५० ॥

---

[1] वा. ध ३-४७.

किञ्च—

अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः।
तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फ-
लानि च ॥ ५१ ॥

वृक्षग्रहणं पुष्पग्रहणं चौषधिशाखादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥५१॥

किञ्च—

चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम्।
एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सचेलो जलमा-
विशेत् ॥ ५२ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ५२ ॥

किञ्च—

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कम-
ण्डलुः। शुचीन्यात्मन एतानि परेषा-
मशुचीनि तु ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ५३ ॥

आसनं शयनं यानं नौः पन्थाश्च तृणानि
च। चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शु-
द्ध्यति ॥ ५४ ॥

पन्थानो भूमिविषयाः। नौः दारुमयी फलका। आन्दो-

ळिकादीन्यपि द्रव्याणीति केचित् । एषामन्यतमानीत्यध्याहारः । तत्रापि स्पर्शनमात्रेऽदोषः । एतदध्यासनादिषु यथादोषं शौचं कर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

किञ्च—

खलक्षेत्रेषु यद्धान्यं कूपवापीषु यज्जलम् ।
अभोज्यादपि तद्भोज्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥ ५५ ॥

अभोज्यान्नैः पुरुषैर्निष्पादितेषु खलक्षेत्रधान्यादिषु पुनश्च साधारणत्वेन च सर्वसाधारणत्वेन सङ्कल्प्यते तेष्वेनदृष्टंगम् । तत्रापि पतितचण्डालपरिगृहीतं दुष्टमेव । गोदोहनवेलायामेव परिगृहीतं पयो भोज्यं गोष्ठगतम् ॥ ५५ ॥

किञ्च—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, पुराकल्पप्रशंसैषा । अदृष्टं प्रत्यक्षादिभिरनवगतदोषम्, उपहतानुपहताशङ्कायामद्भिर्निर्णिक्तं प्रक्षाळितम्, तथा वाचा प्रशस्तं च । आह च वसिष्ठः—'वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीत' इति यावत्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्य उपयुञ्जीतेति ॥

आपः पवित्रं भूमिगताः गोतृप्तिर्यासु जा-

**यते । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णर-
सान्विताः ॥ ५७ ॥**

अमेध्येन पुरीषादिना **अव्याप्ताः** भूगुणव्यतिरिक्तगन्धवर्णरसान्विताः वर्ज्या इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

भूमिगता इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादाह—

**भूमेस्तु संमार्जनप्रोक्षणोपलेपनावस्तरणो-
ल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्राय-
त्यम् ॥ ५८ ॥**

भूमेस्तु सम्मार्जनं प्रायत्यं भवेदिति शेषः । **सम्मार्जनं** समूहन्या । **प्रोक्षणं** त्वद्भिः । **उपलेपनं** गोमयादिना । **अवस्तरणं** ताभिरेव । **उल्लेखनं** खनित्रैः । आह च मनुः—

सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेचनोल्लेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिश्शुद्ध्यति पञ्चभिः[1] ॥ इति॥

यथास्थानं दोषविशेषात् दोषगुरुलघुतापेक्षया सम्मार्जनादीनां व्यस्तसमस्तापेक्षया **प्रायत्यं** शुचित्वं भवति । तत्रैकेन कचिच्छुद्धिः, कचिद्द्वाभ्याम्, कचित्त्रिभिः, कचित्समस्तैरिति द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र कचित्प्रोक्षणस्यैव शुद्धिहेतुतामाह—

अथाप्युदाहरन्ति—॥९॥

गोचर्ममात्रमब्बिन्दुः भूमेः शुद्ध्यति पातितः

[1] मनु. ५-१२५.

समूढमसमूढं वा यत्रामेध्यं न लक्ष्यत इति ॥ ५९ ॥

अब्बिन्दुः जललवः शुध्यतीति अन्तर्नीतणिजर्थो द्रष्टव्यः । **समूढं** सम्मार्जन्या । **असंमूढं** स्पर्शादिदुष्टं देशं **गोचर्मप्रमाणं** शोधयति । तमावेष्टयति—यत्र अमेध्ययुक्तममेध्यं पुरीषादि न **लक्ष्यते** तमिति शेषः ॥ ५९ ॥

परोक्षमधिश्रितस्यान्नस्यावद्योत्याभ्युक्षणम्॥

परोक्षं भोक्तुरसमक्षमाधिश्रित्य पक्वस्यान्नस्याग्निनाऽवद्यो-त्याभ्युक्षणं शङ्कापदमापन्नस्य शुद्धिर्भवति । अनाशङ्कितस्य तु 'त्रीणि देवाः पवित्राणि' इत्युक्तम् ॥ ६० ॥

तथाऽऽपणेयानां च भक्ष्याणाम् ॥ ६१ ॥

आपणं वणिजां पण्यस्थानम् । क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः । तत्र भवा **आपणेया भक्ष्या** मण्डकापूपसक्तुमोदकादयः उत्तरापथवासिनः प्रसिद्धाः । तेषामवद्योत्याभ्युक्षणम् । तथा च शङ्खः— 'आकरजानामभ्युक्षितानां घृतेनाभिघारितानामभ्यवहरणीयानां पुनः-पचनमेव समानम्' इत्यादिना ॥ ६१ ॥

न केवलमवद्योतनाद्येव शौचकरणम् । किं तर्हि? दातुश्श्रद्धाऽपि । तां च पुराकल्परूपेण प्रशंसति—

भीभत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्दधानाय हविर्जुषन्त इति ॥ ६२ ॥

भीभत्सवः आविहिंमन्तः अश्रद्धधानात् पुरुषाद्धविर्न जुषन्ते । तस्मान्नूनं श्रद्धाऽपि शुचिकारणमित्यवगम्यते ॥ ६२ ॥

किञ्च—

शुचेरश्रद्धधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ प्रजापतिस्तु तानाह न समं विषमं हि तत् । हतमश्रद्दधानस्य श्रद्धापूतं विशिष्यते ॥ ६३ ॥

दीर्घकालं मीमांसित्वा विचार्य शुचेरश्रद्दधानस्य अशुचेश्श्रद्दधानस्य च तयोस्समीकरणे कृते देवान् प्रजापतिरब्रवीत् विषमसमीकरणमेतद्युष्माभिः कृतं कष्टमिति । किं तत्र करणमित्याह—**हतमश्रद्दधानस्य** । तस्मात् **श्रद्धापूतमेव विशिष्यते** इति ॥ ६३ ॥

किञ्च—

अथाप्युदाहरन्ति—

अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं तपः । तस्मादश्रद्धया दत्तं हविर्नाश्नन्ति देवताः ॥ ६४ ॥

श्रद्धा आदरः कौतूहलं आस्तिक्यम् । यस्मात् श्रद्धैवं भूता

तस्मादश्रद्धया दत्तं नादातव्यमिति शेषः । आह च कृष्णो धनंजयाय—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह[1] ॥ ६४ ॥

श्रद्धारहितः पुनः—

इष्ट्वा दत्वाऽपि वा मूर्खः स्वर्गं न हि स गच्छति ॥ ६५ ॥

मूर्ख इत्युक्तं, कोऽसावित्यत आह—

शङ्काविहतचारित्रो यस्स्वाभिप्रायमाश्रितः। शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोपरोधनादिति ॥ ६६ ॥

शङ्का कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । तया संशयात् विहतं चारित्रमनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । ततश्च शास्त्रतो निश्चित्य हेयोपादेयौ चावेक्ष्य विवेकाभावे स्वाभिप्रायमाश्रित्य यः स्वेच्छाचारी भवतीत्यर्थः । एतस्मादेव शास्त्रातिगश्च भवति शास्त्रार्थमतीत्य गच्छति । तच्चायुक्तम्, यतो भगवद्गीतासूक्तम्—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ[2] ॥ इति ॥

एवंविधोऽयः पुरुषः स मूर्खस्स्मृतः । को हेतुः? धर्मतन्त्रोपरोधनादिति । धर्मस्य तन्त्रमनुष्ठानं तस्योपरोधो भवति ॥ ६६ ॥

श्रद्धा यथा द्रव्याणां शुद्धिहेतुः एवं प्रक्षाळनमपीत्येतद्दर्शयमाह—

---

[1] भगवद्गीता. १७-२८. [2] १६-२४.

शाकपुष्पफलमूलौषधीनां तु प्रक्षाळनम् ॥

तुशब्दो विशेषप्रायत्यदर्शनार्थः । तच्चास्पृश्यप्रदर्शनार्थम् । तत्र चेतद्विधानम् । एतेषां पुनः मूत्राद्युपहतानामल्पानां त्यागः, बहूनां तन्मात्रत्यागः, शिष्टानां प्रक्षाळनमभ्युक्षणं वा ॥ ६७ ॥

मूत्रपुरीषोपहतस्य शौचं वक्तुं मूत्रपुरीषकरणं तावदाह—

शुष्कं तृणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिरस्कृत्याहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेदवमेहेद्वा॥ ६८ ॥

अयाज्ञिकं शुष्कं तृणमिति तिरस्कृत्यान्तर्धाय भूमिं अहरुदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेदवमेहेद्वा मूत्रपुरीषे च । तथा च वासिष्ठः—'भूमिमयज्ञमयैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्' इति ॥ ६८ ॥

मूत्रे मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनम् ॥ ६९ ॥

कार्यमिति शेषः । सकृदिति च ॥ ६९ ॥

त्रिः पाणेः ॥ ७० ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनमित्यनुवर्तते । तत्रापि सव्यस्य सकृत् । उभयोर्द्विर्द्विरिति विनिर्देशः कल्प्यः ॥ ७० ॥

तद्वत्पुरीषे ॥ ७१ ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनमतिदिश्यते । 'नव पुरीषे च' इति वक्तव्ये 'तद्वत्' इति अतिदेशो विशेषविवक्षया ॥ ७१ ॥

तमाह—

पर्यायास्त्रिस्त्रिः पायोः पाणेश्च ॥ ७२ ॥

पायुरपानप्रदेशः । मूत्रे यदुक्तं तेन पुरीषे त्रिगवृत्तेन भवितव्यम् । पूर्वं पायोस्सकृन्मृद्दातव्या सकृच्च पाणेः । एवं त्रिरावर्तते । तत्रैवं मानवम्—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तथैकस्मिन करे दश ।
उभयोस्सप्त दातव्या मृदश्शुद्धिमभीप्सता ॥ इति ॥[1]

तथाऽपरं वासिष्ठमतम्—

एका लिङ्गे तिस्रो वाम उभाभ्यां द्वे च मृत्तिके ।
पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोस्सप्त मृत्तिकाः ॥ इति ॥[2]

दक्षस्तु मृत्तिकापरिमाणमुपदिशति—

अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥

तत्र विरुद्धेषु विकल्पः, अविरुद्धेषु समुच्चयो द्रष्टव्यः । 'मलापकर्षणेऽमेध्यस्य' इत्येतत्तु सर्वत्र सममित्युच्यते ॥ ७२ ॥

मूत्रवद्रेतस उत्सर्गे ॥ ७३ ॥

शुक्लस्योत्सर्गे मूत्रवच्छौचमेव ॥ ७३ ॥

नीवीं विस्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

---

1 ५-१३६. 2 वा. ध. ६-१८. 3 दक्ष. ५-७.

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत् ॥ ७४ ॥

परिहितस्य वाससो बन्धो **नीवी** । अपामुपस्पर्शनं प्रक्षाळनम् । **वा** सम्भवापेक्षो विकल्पः ॥ ७४ ॥

नाभेरधस्स्पर्शनं कर्मयुक्तो वर्जयेत् ॥

देवपितृसंयुक्तं कर्म कुर्वाण इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

तत्र कारणमाह—

ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यमिति श्रुतिः । शूद्राणामार्याधिष्ठितानामर्धमासि मासि वा वपनमार्यवदाचमनकल्पः ॥ ७६ ॥

कल्पः प्रयोगः । 'आसीनस्त्रिरथत्वा' इत्यादि । एवं च 'स्त्रीशूद्रौ तु सकृत्' इत्येतदनार्याधिष्ठितशूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । ननु सर्व एव शूद्रा आर्याधिष्ठिताः । तथा च वक्ष्यति—'शूद्रस्तु पूर्वेषां परिचर्यां करोति' इति । सत्यम्—तथाऽपि परिचर्यासमतिक्रमस्सम्भाव्यते । सन्ति हि केचिच्छूद्राः स्वतन्त्रा एव शिल्पजीविनश्च, तस्मादनवद्यम् । यद्वा—आर्यो ब्राह्मणोऽभिप्रेतो न क्षत्रियवैश्यौ, तत्रैतत्स्यात् । आर्यवदिति वतिप्रत्ययेनाचमनधर्माणां सर्वेषामतिदेशे सत्युपवीतादीनामपि प्राप्तिस्स्यात् । नेत्याह—त्रैवर्णिकप्रधानत्वादुपनयनस्य, तत्प्रयुक्तत्वाच्चोपवीतस्य, न शूद्रस्य

प्राप्तिः । तस्मादुपवीतादिवर्जितस्यातिदेशोऽयम् ॥ ७६ ॥

वर्णधर्मप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते मा भूत्तत्माधारणामिति—

वैश्यः कुसीदमुपजीवेत् ॥ ७७ ॥

कुसीदो वृद्ध्यर्थं द्रव्यस्य प्रयोगः ॥ ७७ ॥

तं विस्तारयति—

पञ्चविंशतिस्त्वेव पञ्चमापकी स्यात् ॥ ७८ ॥

माषो नाम कर्षापणः । 'त्रिंशो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पञ्चविंशतिसङ्ख्यानां कर्षापणानां प्रतिमासं पञ्च माषा वृद्धिरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अत्र यः परेणोपयोजितं द्रव्यं पूर्वसूत्रोक्तपरिमाणात् भूयस्यै वृद्ध्यै प्रयच्छति । तमधिकृत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

यस्समर्घमृणं गृह्य महार्घं सम्प्रयोजयेत् ।
स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः॥
वृद्धिं च ब्रह्महत्यां च तुलया समतो-
लयत् । अतिष्ठद्भ्रूणहा कोट्यां वार्धु-
षिस्समकम्पतेति ॥ ७९ ॥

अयमर्थो द्वितीयेन यच्छब्देन लभ्यते । तत्र निन्दा—ब्रह्मवा-

दिषु गर्हित इत्यादि । योयः वीप्सा[1] ब्राह्मणादन्येषां निषेधो द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

गोरक्षकान् विप्रानधीतवेदानपि । एतेन क्षत्रियवैश्यावपि व्याख्यातौ । **शूद्रवदाचरेत्** । गोरक्षकादिब्राह्मणहिंसायामपि ब्रह्महत्या भवत्येव । साक्षिशपथे तावत्—

मत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति ॥

तथा दिव्येऽपि 'अग्निं जलं वा शूद्रस्य' इति ॥ ८० ॥

वृद्धिप्रयोगे तु स्वयमेव वक्ष्यति—

कामं तु परिलुप्तकृत्याय कदर्याय नास्तिकाय पापीयसे पूर्वौ दद्याताम् ॥ ८१ ॥

परिलुप्तकृत्यो विच्छिन्नाचारः । **कदर्यः** सत्यपि द्रव्ये द्रव्यार्जनस्वभावः । **नास्तिको** वेदब्राह्मणनिन्दकः । **पापीयान्** शूद्रः । एतेभ्यो यथाकामं भूयस्यै वृद्ध्यै **पूर्वौ** वर्णौ ब्राह्मणक्षत्रियौ दद्याताम् । यः पुनस्स्मृतिषु ब्राह्मणस्य वार्धुष्यप्रतिषेधस्स कृतकृत्यविषयो द्रष्टव्यः ॥ ८१ ॥

---

[1] अयं यवीयसो. [2] मनु. ८-११३.

परिलुप्तकृत्यप्रसङ्गादन्यदुच्यते—

अयज्ञेनाविवाहेन वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ८२ ॥

विवाहश्शास्त्रलक्षणभार्यापरिग्रहलाभः । वेदस्योत्सादनमनध्ययनम् । किं पुनस्स्मृतिषु । ब्राह्मणातिक्रमं तु शातातप आह—

अत्यासन्नमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।
भोजनाच्चैव दानाच्च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ इति ॥

कुलान्युत्कृष्टान्यपि निकृष्टतां यान्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इदानीं मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषो नास्तीत्याह—

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे मन्त्रविवर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥ ८३ ॥

मूर्खलक्षणमुक्तं 'शास्त्रातिगस्स्मृतो मूर्खः' इत्यत्र । तथा च वसिष्ठः—

यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे च स्याद्बहुश्रुतः ।
बहुश्रुताय दातव्यं मूर्खे नास्ति व्यतिक्रमः ॥ इति[1] ॥८३

किञ्च—

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ।

---

[1] वा. ध. ३.९.

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि। कुल[illegible]ङ्ख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ८४ ॥

गोभिरश्वैश्चेत्यत्र मव्यवहारेणेत्यध्याहार्यम् ॥ ८४ ॥

अधुना नानाविधानां पुरुषार्थानां परस्परविरोधं दर्शयित्वा हेयोपादेयविवेकमाह—

वेदः कृषिविनाशाय कृषिर्वेदविनाशिनी । शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्यजेत् ॥ ८५ ॥

कृषिग्रहणं वे[illegible]दर्थज्ञानविरोधिप्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—

सर्वान परित्यजेदर्थान स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥[1] इति ॥

वेदोत्सादनप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

न वै देवान् पीवरोऽसंयतात्मा
रोरूयमाणः ककुदी समश्नुते ।
चलत्तुन्दी रभसः कामवादी
कृशास इत्यणवस्तत्र यान्ति ॥८६॥

पीवरोऽतिपीनः परमांसेन स्वमांसं वर्धयन् । आह च मनुः—

[1] मनु. ४-१७.

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान्न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ इति ॥[1]

प्यायतेर्वृद्धिकर्मण औणादिकः कक्प्रत्ययः । **असंयतात्मा** असंयतबुद्धिः निषिद्धकर्माभिमुखीं निरोद्धुमक्षम इत्यर्थः । **रोरूयमाणः** रौतेः शब्दकर्मणः क्रियासमभिव्याहारे यङ्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । नरगानप्रियः गान्धर्वादिष्वासक्तमना इत्यर्थः । **ककुदी** ककुद्मान् स च बलीवर्दः, तदुपजीवीत्यर्थः । **चलत्तुन्दी** चलन्तः प्राणिनो यस्य तु हिनस्ति प्राणिघातक इति यावत् । यो वा चलत्तुन्दी स चलत्तुन्दीत्युदाहृतः । उदरपूरणपरायणः । **रभसस्तीक्ष्णो** वाक्यागकर्मभिः दीर्घवैरी च । **कामवादी** यथेष्टवादी निर्विशङ्कमसंदिग्धं च यो भाषते । **कृशासः** कृशान् दुर्बलानशक्तानस्यति बाधते इति कृशासः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । **अणवः** क्षुल्लकाः क्षुद्रा इत्यर्थः । एते देवान् समश्नुवते । किं तर्हि कुर्वन्ति? **तत्र यान्ति** यत्र जाता इहैव परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥८६॥

असंयतात्मेत्युक्तं, तत्रापवादमाह—

यद्यौवने चरति विभ्रमेण सद्वाऽसद्वा यादृशं वा यदा वा । उत्तरे चेद्वयसि साधुवृत्तस्तदेवास्य भवति नेतराणि ॥ ८७ ॥

उत्तरं वयः पञ्चाशद्वर्षाः, एताभ्य ऊर्ध्वम् । आचार्याभिमतं वा 'ऊनषष्टेश्च वर्षेभ्यो ह्यष्टाभ्यश्च मासेभ्यः' एतस्मादर्वाग्यौवनम् । **सद्वाऽसद्वेति** विहितप्रतिषिद्धोभयाभावः । **यादृशं वेति** प्रकारानियमः । **यदा वेति** कालानियमः । **अयमत्रार्थः**—यौवनोक्तः

[1] मनु. ५–५२.

पुरुषो व्यामोहात्पूर्वस्मिन् वयसि साध्वसाधु वाऽत्यन्तनिकृष्टमपि कर्मपद्धतौ आचरति, स चेदुत्तरस्मिन् वयसि **साधुवृत्तः** कल्याणाचारो भवति प्रतिषिद्धं परिहाप्य स्वविहितमनुतिष्ठति **तदेव** तस्यैवास्य फलं भवति **नेतराणि** दुष्कृतानि पूर्ववयोऽनुष्ठितानि। अनेन च प्रायश्चित्तालपत्वं ख्यापितम्। न पुनरकरणमेव प्रायश्चित्तस्य ॥ ८७ ॥

तदाह—

शोचेत मनसा नित्यं दुष्कृतान्यनुचिन्तयन्। तपस्वी चाप्रमादी च ततः पापात्प्रमुच्यते ॥८८॥

इत्थंशौचेन **शोचेत मनसा**—अहो कष्टं मया कृतं, धिङ्मां कामचारमदीर्घदर्शिनं, का मे गतिः का मे त्राणभूमिरिति, अत ऊर्ध्वं ईदृशं कर्म न करिष्यामीति **दुष्कृतान्यनुचिन्तयन्** अनुस्मरन्नित्यर्थः। **तपस्वी** कृच्छ्रादिकृत्। **अप्रमादी** पापस्य कर्मणः पुनरसेविता। तस्माद्यौवनकृतात्पापात् **प्रमुच्यते** नैतत्कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तत इति। तथा च वसिष्ठः—

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च।

पापकृन्मुच्यते पापाद्दानाद्वाऽपि प्रमुच्यते ॥[1] इति ॥८८

स्थाविरे सुवृत्तस्य पुरुषस्य यौवने विभ्रमकृतानि पापानि दोषांशकल्पादनल्पतां न लभन्ते इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमन्यदनाशङ्कनीयमुच्यते—

[1] मनु–११—२२८.

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । न तैरुच्छिष्टभावस्यात्तुल्यास्ते भूमिगैस्तैरिति ॥ ८९ ॥१०॥

भूमौ पतिताः पुनरुत्थाय **बिन्दवः परानाचामयतः पादौ स्पृशन्ति** ते पुरुषं नोच्छिष्टं कुर्वन्ति **भूमिगैस्तुल्या** इत्यभिधानात् अन्यत्रापि भूमिगतजलमदोषमिति गम्यते । पादग्रहणादन्यत्रोच्छिष्टभावो भवत्येव ॥ ८९ ॥१०॥

स्पर्शनिमित्ताशौचमभिधायाधुना तदभावेऽप्याशौचप्रतिपिपादयिषयाऽऽह—

सपिण्डेष्वादशाहमाशौचमिति जननमरणयोरधिकृत्य वदन्त्यृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिवर्जम् ॥ ९० ॥

समानः पिण्डो येषां ते **सपिण्डाः** तेषु स्मृतिशास्त्रकारिणां यद्दशाहाशौचवचनं तदेव जननं मरणं चाभिकृत्य **वदन्ति** । न सर्वं त्र्यहाद्याशौचवचनमपि । तथा च स्मृत्यन्तरे यदाशौचवचनम् 'जननेऽप्येवमेव स्यात्'[1] इति तद्दशाहस्यैवातिदेशकमिति मन्तव्यम्॥

आशौचे सति सम्प्राप्ते दानादिर्न विधीयते ।

तथा च वृद्धमनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥

---

[1] गौ. ध. १४. १४.

कुमारजन्मदिवसमेकं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
आयान्ति देवपितरः तत्र सम्बोधयन्ति च ॥
तस्मात्तद्दिवसं पुण्यं पितृवंशविवर्धनम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणविषयमेतद्दशाहाशौचवचनम् । क्षत्रियादीनां तु एकादशाहादि ॥ ९० ॥

अथ सपिण्डता—

सपिण्डता त्वासप्तमात्सपिण्डेषु ॥ ११ ॥

न निवर्तेत इति शेषः । तत्त्वात्मानमधिकृत्य प्रागूर्ध्वं च षट्सु पुंस्सु भवति । तत्सन्ततिषु च उभयतोऽपि सप्तमे निवर्तते । सपिण्डस्य संक्षेपोक्तिरेषा, विस्तरस्तु वक्ष्यते 'अपि च प्रपितामहः' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं सम्भाव्यते, पितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते—पित्रादिषु त्रिषु जीवत्स्वेव येभ्यः पिता ददाति तेभ्यस्ततः पुत्रो ददाति परेभ्यः त्रिभ्यः पिण्डदानं सम्भाव्यते, अत उपपद्यते सप्तमे निवृत्तिरिति ॥ ९१ ॥

साम्प्रतं म्रियमाणवयोऽवस्थाविशेषापेक्षयाऽऽशौचमाह—

आ सप्तमासादा दन्तजननाद्वोदकोपस्पर्शनम् ॥ १२ ॥

सप्तममासादर्वाग्दन्तजननाद्वा तेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं स्नानमात्रमेव सापिण्डानाम् । यत्तु तस्मिन्नवधावेकाहाशौचं तेन सहास्य विकल्पः ॥ ९२ ॥

किञ्च—

पिण्डोदकक्रिया प्रेते नात्रिवर्षे विधीयते ।
आदन्तजननाद्वाऽपि दहनं च न कारयेत् ॥ १३ ॥

तृतीयवर्षमप्रविष्टस्याजातदन्तस्य वा पिण्डोदकक्रिया न कर्तव्या । दहनं च, अवध्योः द्वयोः स्नेहापेक्षया विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वाऽपि कृते सति ॥

तथा—

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः नापि कार्योदकक्रिया[1] ॥

इति ॥ १३ ॥

स्त्रीषु मृतासु कथमित्याह—

अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेके ह कुर्वते ।
लोकसङ्ग्रहणार्थं हि तदमन्त्रास्त्रियो मताः ॥ १४ ॥

अप्रत्तास्वित्यत्र न पिण्डोदकक्रियेत्यनुवर्तते । प्रत्तास्वेके हकुर्वते इति पितृसपिण्डाभिप्रायमेतत् । तत्रायं हेतुः—लोकसङ्ग्रहणार्थं हीति । लोकसङ्ग्रहणं महाजनवशीकारः । तस्मात्प्रत्तासु विकल्पः । आह च याज्ञवल्क्यः—

[1] मनु. ५-६९-७०.

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजाम्[1] ॥ इति ॥

पितृसपिण्डानां पुनरूढानां कुर्वीरन्नेव । तथा च वसिष्ठः— 'प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ताश्च तेषाम्'[2] इति । ऊढानां च अनूढानां च अमन्त्रिकैवोदकक्रिया । आह च मनुः—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्[3] ॥इति ॥९४॥

द्रव्यसाध्यत्वात् पिण्डदानादेर्मृतस्य रिक्थं लब्ध्वा पिण्डदानादिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सापिण्डसकुल्यविवेकार्थं तावदाह—

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते ॥

साпिण्ड्य एव किञ्चिद्वक्तव्योऽस्तीति मत्वाऽत्रापिचेत्याह । उक्तस्यैव विस्तारोऽयम् । प्रपितामह इत्यादि । परिभाषा चैषा द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

वि[illegible]ानपि सकुल्यानाचक्षते ॥९६॥

एषा परिभाषा वै । विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्यस्तौ कार्यौ । एतदुक्तं भवति—सम्बन्धविशेषज्ञाने सति सपिण्डा उच्यन्ते ।

[1] ३-४.   [2] वसि. ४-१९.   [3] मनु. २-६६.

सम्बन्धमात्रज्ञाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डकुल्या एव, द्रव्यपरिग्रहे तु विशेषो नास्ति ॥ ९६ ॥

तदाह—

असत्स्वन्येषु तद्गामी ह्यर्थो भवति ॥ १७॥

अन्येष्वौरसादिषु पुत्रेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

सपिण्डाभावे सकुल्यः ॥ १८ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ९८ ॥

तदभावे पिताऽऽचार्योऽन्तेवास्यृत्विग्वा हरेत् ॥ ११ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । स च व्यवस्थया । सा च पूर्वाभावे उत्तरोत्तर इति । पिता पितृस्थानीयः । अनेन पुत्रस्थानीयोपि लक्ष्यते । स च दाहादिसंस्कारादिकर्ता । तथा च वसिष्ठः—'सपिण्डाः पुत्रस्थानीया वा तस्य धनं विभजेरन्'[1] इति । इतरथा सकुल्याभावे पिता गृह्णीयादित्युक्ते पूर्वापरविरोधस्स्यात् । तस्मात् पितृशब्देन पितृस्थानीयः पुत्रस्थानीयो गृहीतव्यः ॥ ९९ ॥

तदभावे राजा सत्स्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्रयच्छते ॥ १०० ॥

सदिति ब्राह्मणं प्रतिनिर्दिशति । इतरवर्णस्वं तु सर्वाभावे राजैवाददीत ॥ १०० ॥

---

1. वसि. १७-८१.

**न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वमा-
ददीत ॥ १११ ॥**

अस्मिन् पक्षे परकीयमतेन दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

**ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिनं हरेत् ।
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥
तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत परमं
ह्येतद्विषं यद्ब्राह्मणस्वमिति ॥ १०२ ॥**

राजग्रहणमुपलक्षणार्थं, अन्यो वा ब्राह्मणस्वं नाददीत । **न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते** । इयांस्तु विशेषः । **ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिनं हरेत्** ॥ १०२ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रकृतमुच्यते—

**जननमरणयोस्सन्निपाते समानो दश-
रात्रः ॥ १०३ ॥**

सन्निपातस्समवायः । अन्यतरेण निमित्तेन दशाहे वर्तमाने इतरस्यापि निमित्तस्य तत्रान्तःपातः । तथाचेत् पूर्वाशौचप्रयुक्त-तन्त्रमध्यपातित्वादितरं प्रसजति । न पृथग्दशरात्रं प्रयुङ्क्ते इत्य-भिप्रायः । एवं त्र्यहादिष्वपि । तत्र भूयसा सह अल्पीयो गच्छति न त्वल्पीयसा भूयः । प्रेक्षितप्रयुक्तिसान्निध्याभावात् ।

तत्र सजातीयस्यैव प्रसङ्ग इति केचित् । तथाच गौतमः—'तज्जातीयमेव तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषेण शुद्ध्येरन्'[1] इत्युक्तवान् । तस्माज्जनने जननं मरणे मरणमिति निवेशस्सिद्धो भवति । आचार्यस्त्वनादृत्य तच्छब्दं जननमरणयोरिति वदन् विजातीयस्यापि प्रसङ्गं मन्यते ॥ १०३ ॥

तत्र विशेषमाह—

अथ यदि दशरात्रात्सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमाद्दिवसात् ॥१०४॥

अत्र हि विधौ यदि दशरात्रे वर्तमाने दशमाद्दिवसादर्वाक् दशाहत्रिरात्रादयो वा निपतेयुः तदा प्रक्रान्तस्य शेषेणैव शुद्धिर्भवतीत्यर्थः । दशमे चेदहनि सन्निपतेयुरन्यदाशौचं कल्प्यम् । तच्च गौतमवचनात् । स आह—'रात्रिशेषे द्वाभ्याम् प्रभाते तिसृभिः'[2] इति । प्रभाते प्रकर्षेण भाते दशमस्य उषःप्रभृति उदयादर्वाक् परिपात इत्यभिप्रायः । उदिते तु यथाप्राप्तमेव ॥ १०३ ॥

जननमरणयोरित्युक्तं, तत्र निर्देशक्रमेण जनने तावद्विशेष उच्यते—

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचम् ॥

यदि सर्वसपिण्डा वृत्तवन्तो भवेयुः तदा मातापित्रोरेव दशाहाशौचम् ॥ १०५ ॥

---

1 १६—४. 2 १४—७, ८.

अपि चेत्पिता वृत्तवान् तत्राह—

मातुरित्येके तत्परिहरणात् ॥ १०६ ॥

यस्मात्प्रसूतिकां लोकः परिहरति तस्मात् तस्या एव जननाशौचं न जनकस्येति ॥ १०६ ॥

पितुरित्यपरे शुक्लप्राधान्यात् ॥ १०७ ॥

न हि शुक्लमन्तरेण भवन्तीति ॥ १०७ ॥

ननु क्षेत्रमन्तरेणापि प्रजा न भवन्तीत्याशङ्क्याह—

अयोनिजा ह्यपि पुत्राश्श्रूयन्ते ॥ १०८ ॥

अगस्त्यवसिष्ठादयः । तथा हि—मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरूर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कलशे रेतो न्यपतत् । ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो
वेश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन
विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त[1] ॥ इति ॥ १०८ ॥

अतस्स्वमतमेवोपसंहरति—

मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ॥ १०९

संसर्गः सम्बन्धः प्रजोत्पत्त्युपायभूतः । स चोभयोस्समानः यस्मात् ॥ १०९ ॥

---

[1] ऋक्सं. ७-३३-११.

अधुना क्रमप्राप्ते मरणे सत्युदकक्रियाप्रयोगक्लृप्तिरुच्यते—

मरणे तु यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य सकृत्सकृत् त्रिर्निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याचम्य तत्प्रत्ययमुदकमासिच्यात एवोत्तीर्याचम्य गृहद्वार्यङ्गारमुदकमिति संस्पृश्याक्षारलवणाशिनो दशाहं कटमासीरन् ॥

यथाबालं योयो बालस्तंतं पुरस्कृत्य कनिष्ठप्रथमा इति यावत् । **अपसव्यानि** अप्रदक्षिणानि प्राचीनावीतानि **कृत्वा** । कथं यज्ञोपवीतानि भवन्ति चेत्? भूतगत्येति ब्रूमः । अन्यत्रापि प्रेतकृत्येष्वेवमेव भवितव्यम् । सकृद्ग्रहणं प्रतिनिमज्जनोन्मज्जनं उत्तीर्योत्तीर्येत्यर्थः । तत्प्रत्ययं प्रेतप्रत्ययं प्रेतं प्रत्याय्य प्रेतस्य नामग्रहणपूर्वकं उद्देशं कृत्वेत्यर्थः । प्रत्ययमित्याभीक्ष्ण्ये णमुल्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ग्रहप्रवेशावस्थायां **पुनर्गृहद्वारे** अगारे **अङ्गारमुदकं च संस्पृश्य** बालपुरस्सराः गृहं प्रविशेयुः । इतिशब्देन प्रकारवाचिना स्मृत्यन्तरेणोक्तं समुच्चिनोति । एवं हि याज्ञवल्क्य आह—

आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
विदश्य निम्बपत्राणि गृहान् बालपुरस्सराः ॥
प्रविशेयुस्समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः* ॥ इति ॥

*३-१३-१४.

ततः प्रभृति दशाहमक्षारलवणाशिनो भवेयुः । यावदाशौचं कटे तृणप्रस्तरे आसीरन् उपविशेयुः । पिण्डदानमपि प्रतिदिवसं कार्यम् ॥ ११० ॥

एकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्म ॥१११॥

कुर्वीतेति शेषः । योऽप्ययमेकोद्दिष्टादेः ज्योतिश्शास्त्रे कालो विहितः । सोऽनिष्क्रान्ततत्कालस्य वेदितव्यः ॥ १११ ॥

शेषक्रियायां लोकोऽनुरोद्धव्यः ॥ ११२ ॥

अत्रापि प्रेतस्य **शेषक्रियायाः** कर्तव्यायाः **लोको** महाजनः **अनुरोद्धव्यः** । नग्नप्रच्छादनश्राद्धं दाहादिषु । अत्रापि न केवलं दाहक्रियायामेव । तत्र हि बहुशब्दे उदकमुक्तं 'यच्चातः स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति'[1] इति । तथाऽन्यैरप्युक्तं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयात्'[2] इति ॥ ११२ ॥

साम्प्रतं सपिण्डाशौचं कर्तव्यम् । तत्र तावत्समानोदकाशौचमुच्यते—

अत्राप्यसपिण्डेषु यथाऽऽसन्नं त्रिरात्रमहोरात्रमकाहमिति कुर्वीत ॥ ११३ ॥

इतिकरणात् सद्यश्शौचम् । अहोरात्रशब्देन पक्षिण्युपक्षिप्ता । वृत्तस्वाध्यायापेक्षश्चायं विकल्पः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनविज्ञानानि कर्माणीति द्व्यैकगुणनिर्गुणानां व्युत्क्रमणैते पक्षा भवन्ति ॥११३॥

---

1 बो. पितृ. १-५-१५. 2 आप. ध. २-२९-१५.

आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं पक्षिण्ये-काहम् ॥ ११४ ॥

आचार्ये प्रेते त्रिरात्रम् । उपाध्याये पक्षिणी । तयोः पुत्रेष्वेकाहम् ॥ ११४ ॥

ऋत्विजां च ॥ ११५ ॥

चशब्दाद्याज्यस्य च त्रिरात्रमृत्विजां च ॥ ११५ ॥

शिष्यसतीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्र-मेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११६ ॥

अत्रापि त्रिरात्रमहोरात्रं पक्षिणीति । तीर्थशब्देन गुरुरुच्यते समानो गुरुर्यस्येति विग्रहः । ब्रह्मचारी सहाध्यायी । एषु मृतेषु यथोक्तं त्रिरात्रादिर्भवति ॥ ११६ ॥

गर्भस्रावे गर्भमाससम्मिता रात्रयः स्त्री-णाम् ॥ ११७ ॥

त्रिमासे गर्भस्स्रुतो भवति यदि तावन्त्यहोरात्राणि । एवं चतु-र्थ्यादिष्वपि । स्त्रीग्रहणात् जननादर्वाक् वृत्ते न पुरुषस्याशौ-चम् ॥ ११७ ॥

परशवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यश्शुद्धो भवति ॥ ११८ ॥

परशवः असपिण्डशवः । कथम्? असवर्णशवस्पर्शने वहने चोभयत्राशौचान्तरविधानात् । अभिसन्धिः कामः, तदभावोऽनभिसन्धिः अपां स्पर्शनमवगाहनम् । तत्सद्य एव कुर्वीत न विलम्बयेत् ॥

अभिसन्धिपूर्वं त्रिरात्रम् ॥ ११९ ॥

अनन्तरोक्तविषय एव ॥ ११९ ॥

ऋतुमत्यां च ॥ १२० ॥

ऋतुमती रजस्वला । तत्स्पर्शे अभिसन्धिरनभिसन्धिरिति विभागो न भवेदिति चशब्दस्तत्स्पृष्टिन्यायानुकर्षणार्थः । आह च मनुः—

दिवाकीर्त्यमुदक्यां च पतितं सूतकीं तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति[1] ॥ इति ॥

दिवाकीर्त्यस्तु चण्डालः । अत्रायं विशेषः—अबुद्धिपूर्वं संस्पर्शे द्वयोस्स्नानं; बुद्धिपूर्वं तु त्रयणामिति केचित् ॥ १२० ॥

यस्ततो जायते सोऽभिशस्त इति व्याख्यातान्यस्यै व्रतानि ॥ १२१ ॥

'यस्ततः'[2] इत्यादिना 'प्रजायै गोपीथाय'[2] इत्येवमन्तने ब्राह्मणवाक्येन रजस्वलाया व्रतान्युक्तानि । तानि तया पालनीयानीत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—'त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुद्धिर्भवेत्'[3] इत्येवमादिना प्रपञ्चितवान् ॥ १२१ ॥

---

[1] मनु. ५-८५. [2] तै.सं. २-५-१. [3] वासि. ध. ५-६.

स्मि कामकामाय स्वाहा। कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङग्निमुपतिष्ठेत । सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रस्सं बृहस्पतिः। सं माऽयमग्निस्सिञ्चत्वायुषा च बलेन चायुष्मन्तं करोत मेति । प्रति हास्मै मरुतः प्राणान् दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरत्सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा सर्वमायुरेति । त्रिरभिमन्त्रयेत । त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ ११ ॥

दार्विहोमिकीमित्यत्राज्यसंस्कारमात्रं न पुनस्स्थालीपाकप्रयोगोपि। **प्रयताञ्जलिः** सम्पुटिताञ्जलिः **कवातिर्यङ्** नात्यन्ताभिमुखो नापि पृष्ठतः कुर्वन्नित्येतत्कवातिर्यङ् । 'उपतिष्ठते नैनं प्रत्यङ्ङ पराङ्' इति । **अभिमन्त्रण**मभिवीक्ष्याभिवदनं, **त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते** ॥ १०–११ ॥

योऽपूत इव मन्येत आत्मानमुपपातकैः । स हुत्वैतेन विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

उपपातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि मनसो यद्यलाघवं भवति तदाऽनेन प्रायश्चित्तेनाधिक्रियते **एतेनैव विधिना** सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते। विधिनेत्यभिमन्त्रणान्तरमाह । वरोऽपि दक्षिणेति शेषः ॥ १२ ॥

किमत्र प्रायश्चित्तमिदं भवति? स्नानाशक्तौ पादौ प्रक्षाळ्य पुनराचामेदिति सम्बन्धः ॥ १२५ ॥

शुना दष्टस्य कथमित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्र-
गाम्। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्रा-
श्य विशुद्ध्यति ॥ सुवर्णरजताभ्यां वा
गवां शृङ्गोदकेन वा। नवैश्च कलशै-
स्स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥१२६॥
॥ ११ ॥

श्वाधिकारे पुनः श्वग्रहणं श्वापदादीनां प्रदर्शनार्थम्। **नदीं गत्वा** स्नात्वा चेति शेषः। **सुवर्णरजतेति**। इदमपि शुना दष्टस्यैव। कनकरजतनिर्मितेन पात्रेण वा मृण्मयैर्वा कलशैः स्नानं एकः कल्पः। **गवां शृङ्गोदकेन नवैश्च कलशै**रित्यपरः॥१२६॥

एवं तावत्प्राणिविशेषैर्दष्टस्य प्रायश्चित्तमुक्तम्। अथेदानीं प्राणिविशेषे भक्षणं प्रतिषेधति—

अभक्ष्याः पशवो ग्राम्याः ॥ १२७ ॥

सप्त **ग्राम्याः पशवः** गोश्वाजाविकपुरुषाश्च गर्दभश्च उष्ट्रस्स-प्तमोऽश्वमुहैके ब्रुवते ॥ १२७ ॥

क्रव्यादाश्शकुनयश्च ॥ १२८ ॥

क्रव्यं मांसं तददन्तीति **क्रव्यादाः** । **शकुनयः** काकाः शकुन्ता वा ग्राम्यानुकर्षणार्थश्चकारः । एतेषां भक्ष्यत्वेन कामतः प्राप्तानां प्रतिषेधः । तथा च श्रुतिः—'स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति' इति मुख्यप्राणेन पृष्टे ऊचुः 'यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुः'[1] इति । आह च मनुः—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्[2] ॥ इति ॥

अतस्सर्वमिदं भक्ष्यत्वेन प्राप्तं तन्निवारणार्थं प्रकरणारम्भः ॥

तथा कुक्कुटसूकरम् ॥ १२९ ॥

तथाशब्दोपि ग्राम्यानुकरणार्थ एव । कुक्कुटसूकरमिति द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ १२९ ॥

साम्प्रतं ग्राम्यपशुविषयप्रतिषेधापवादमाह—

अन्यत्राजाविभ्यः ॥ १३० ॥

प्रत्येकं बहुवचनं तत्र जात्याख्यायामन्यतरस्यां भवति । अजा अपिभक्ष्या इत्यर्थः ॥ १३० ॥

भक्ष्याः श्वाविड्गोधाशशशल्यककच्छपखड्गाः खड्गवर्जाः पञ्च पञ्चनखाः ॥ १३१ ॥

---

[1] छा. उ. ५-२-१. [2] मनु. ५-२८.

परिसङ्ख्यैषा । कामत एवैतेषामपि भक्ष्यत्वे प्राप्ते भक्ष्येतरनिषेधार्थम् । पञ्चपञ्चनखग्रहणाच्च सजातीयपरिसङ्ख्यैषा गम्यते । श्वाविडादीन् षडनुक्रम्य पञ्चग्रहणात् षष्ठस्य परिसङ्ख्यायां विकल्पः । तच्च स्पष्टीकृतं—खड्गवर्जा इति । तथा च वसिष्ठः 'खड्गे तु विषदन्तः'[1] इति । आचार्येणाप्युक्तं 'खड्गश्श्राद्धे पवित्रम्' इति । एवमुत्तरेष्वपि खड्गवत् यथासम्भवं योजना । श्वाविट् श्वसदृशमृगः वराहविशेषः ॥ १३१ ॥

तथर्श्यहरिणपृषतमहिषवराहकुलङ्गाः कुलङ्गवर्जाः पञ्च द्विखुरिणः ॥ १३२ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । पूर्ववत्सङ्ख्या ॥ १३२ ॥

पशवो गताः । पक्षिण आरभ्यन्ते—

पक्षिणस्तित्तिरिकपोतकपिञ्जलवार्ध्राणसमयूरवारणा वारणवर्जाः पञ्च विविष्किराः ॥ १३३ ॥

अस्मिन्नपि षट्के वारणे विकल्पः । विकीर्य भक्षयन्तीति विविष्किराः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १३३ ॥

मत्स्यास्सहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्मी बृहच्छिरोमशकरिरोहितराजीवाः ॥ १३४ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । उक्तेषु पशुमृगपक्षिमनुष्येषु अप्रसिद्धनामकाः निषादेभ्योऽवगम्याः ॥ १३४ ॥

---

[1] वा. ध. १४-४७.

उक्तो जङ्गमेषु भक्षणविशेषः । तथा परेष्वाह—

अनिर्दशाहसन्धिनीक्षीरमपेयम् ॥ १३५॥

गोमहिषाजानामिति शेषः । प्रसवादारभ्य नातिक्रान्तदशाहमनिर्दशाहं क्षीरम् । सन्धिनीपुनः या गर्भिणी दुह्यते या वा सायमदुग्धा प्रातर्दुह्यते प्रातरदुग्धा वा सायम् ॥ १३५ ॥

विवत्साऽन्यवत्सयोश्च ॥ १३६ ॥

क्षीरमपेयमित्यनुवर्तते विवत्सा विगतवत्साऽन्यवत्सा च । सन्धिनीक्षीरमपेयम्, न पुनस्तद्विकारं दध्याद्यपि । कुत एतत्? वसिष्ठवचनात् । यदाह—'सन्धिनीक्षीरमवत्साक्षीरम्'[1] इत्यभक्ष्यप्रकरणे । कथमनेन दध्याद्यनुग्रहो भवति? अयं तावत् न्यायः सर्वत्र निषेधे द्रव्यशुद्धौ वेदितव्यः प्रकृतिग्रहणे विकारस्यापि ग्रहणं विकारग्रहणे च प्रकृतेरिति । यत्पुनरपण्यप्रकरणे 'क्षीरं च सविकारम्'[2] इति विकारग्रहणं कृतं तत्रायमभिप्रायः—विकाराणां दधिघृतादीनां क्षीरजातेस्तु जात्यन्तरत्वात् पायसादिशब्दव्यापादेन दधिघृतनवनीतादिशब्दान्तरविकारग्रहणमन्तरेण तद्बुद्धिर्न जायत इत्यत्रान्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणं न भवत्येव । इह तु वसिष्ठवचने क्षीराधिकारे सत्येवं पुनः क्षीरग्रहणं तद्विकाराभ्यनुज्ञानार्थम् ॥ १३६ ॥

आविकमौष्ट्रमैकशफमपेयम् ॥१३७॥

[1] वा. ध. १४-३४. [2] वा. ध. २-२६.

क्षीरमित्यनुवर्तते । एकशफा एकखुरा अश्वादयस्तेषां पय ऐकशफम् ॥ १३७ ॥

उत्तरमपेयानां पयसां प्रसङ्गाल्लाघवाच्च प्रायश्चित्तमाह—

अपेयपयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गव्यात् ॥ १३८

अविशेषितः कृच्छ्रशब्दः प्राजापत्ये वर्तते ॥ १३८ ॥

गव्ये त्रिरात्रमुपवासः ॥ १३९ ॥

द्वयमेतद्बुद्धिपूर्वविषयम् । अबुद्धिपूर्वे तु पूर्वस्मिन् त्रिरात्रं गव्ये तूपवासः । आह च मनुः—'शेषेषूपवसेदहः'[1] इति ॥ १३९ ॥

पर्युषितं शाकयूषमांससर्पिश्शृतधानागुड-दधिमधुसक्तुवर्जम् ॥ १४० ॥

पर्युषितमुषःकालान्तरितम् । शाकयूषादिवर्जं पक्वं पर्युषितमभक्ष्यमिति सम्बन्धः ॥ १४० ॥

शुक्तानि च ॥ १४१ ॥

शुक्तानि च दधिवर्जम् । आह च मनुः—

दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।
यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैश्शुभैः[2] ॥ इति ॥ १४१

तथाजातो गुळः ॥ १४२ ॥

---

[1] मनु. ५-२०. [2] ५-१०.

तथाजातश्शुक्तत्वेन जात इत्यर्थः । गुळस्य पृथक्करणं पक्कस्यापि इक्षुरसस्य शुक्तस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १४२ ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणेनाहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेर्हि मन्त्रशुद्धिर्भवति । सत्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिर्जायते । तच्चाध्ययनेऽधिकार इत्याह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेयुरुत्सृजेयुः॥१४३ ॥ १२ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण श्रविष्ठया वा युक्ता पौर्णमासी श्रावणी । श्रवणशब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

चित्रादितारकाद्वन्द्वैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः ।
मासाः चैत्रादिकाः ज्ञेयाः त्रिस्त्रिष्षष्ठान्त्यसप्तमैः ॥

इति । एवमेव द्वादश पौर्णमास्यो द्रष्टव्याः । उपाकर्मोत्सर्जनं च गृह्य एवोक्तम् ॥ १४३ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते पञ्चमोऽध्यायः

एवं तावत्पुरुषार्थतया शौचाधिष्ठानमुक्तम्, अथेदानीं क्रत्वर्थतयाऽऽह—

शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरः हिंसाकर्म तत्प्रतिषेधोऽध्वरः । **जुषन्ते** सेवन्ते । देवग्रहणं पितॄणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

किमित्येवम् ?

शुचिकामा हि देवाश्शुचयश्च ॥ २ ॥

हिशब्दो हेतौ । शुचिकामत्वात् शुचित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रपञ्चोऽयं भूयः तत्संग्रहार्थः—

तदेषाऽभिवदति—

शुची वो हव्या मरुतश्शुचीनां शुचिं हिनो-म्यध्वरं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसा-प आयञ्छुचिजन्मानश्शुचयः पावका इति ॥ ३ ॥

श्रुतिः ऋगेषा देवानां शुचित्वमभिवदतीति विव्रियते । वसिष्ठस्यार्षं त्रिष्टुप्छन्दः । हे **मरुतः**! **वो** युष्माकं **शुचीनां** सतां हव्यान्यपि **शुचीनि** योग्यानि भवन्ति । तस्मात् **शुचिभ्यो** युष्मभ्यं **शुचिमेवाध्वरं** यज्ञं प्रहिणोमि । यस्मादेवं वयं मरुतां कृतवन्तस्तस्मात्तेऽपि मरुतः **ऋतेन** यज्ञेन **सत्यं** परं पुरुषार्थममृतरूपस्वर्गापवर्गाख्यं **आयन्** प्राप्नुयुः । ऋतवश्शुचिजन्मानश्शुचयः पावकाः च **ऋतसापः** यज्ञसेवनाः । उक्तं च 'शु-

त्रिभिः साध्वरम्' इति[1] । जन्म शुचि येषां ते शुचिजन्मानः शुचयः पावनहेतवश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्—'श्वचण्डालपतितोपस्पृष्टम्' इति ॥ ३ ॥

अहतं वाससां शुचिस्तस्माद्यत्किंचेज्यासंयुक्तं स्यात्सर्वं तदहतैर्वासोभिः कुर्यात्॥ ॥ ४ ॥

अहतेन वाससा इत्युक्तं[2] प्रत्यहतस्य वाससः साक्षात् क्षाळनं न स्यात्तन्निराकरणायाह—

प्रक्षाळितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नीयजमानावृत्विजश्च परिदधीरन् ॥ ५ ॥

तत्र संस्कारोऽहतवासस एतत्क्षाळनमित्यभिप्रायः । उपवातानि शोषितानीत्यर्थः । अक्लिष्टानि अच्छिद्राणि, तानि च शुक्लानि भवन्ति, उत्तरत्र लोहितवासस इति विशेषश्रवणात् । ऋत्विक्छब्दादुपद्रष्ट्रादयोऽप्येवंभूतानि वासांसि परिदधीरन्निति गम्यते ॥

एवं प्रक्रमादूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आवृत्तादिति शेषः । प्रक्रम उपक्रमः । उपक्रमादारभ्याऽपवर्गादेवंभूतैर्वासोभिर्भवितव्यमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

दीक्षितेषु सत्रेषु चैवम् ॥ ७ ॥

---

[1] शुचिभिर्नाध्वरमिति पाठान्तरम्.

[2] अत्र ग्रन्थो गलितो भाति.

दीर्घसोमास्सत्राणि संस्थानि प्रसिद्धानि । चशब्द एकाहाहीनोपसङ्ग्रहणार्थः । एवमित्यतिदेशः । 'यत्किञ्चेज्यासंयुक्तम्' इत्यस्य विस्तरोऽयम् ॥ ७ ॥

किमेष एवोत्सर्गः ? नेत्याह—

यथा समाम्नातं च ॥ ८ ॥

शुक्लवाससोऽन्यदपि यद्यथा समाम्नातं तथा कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

तदाह—

यथैतदभिचरणीयेष्विष्टिपशुसोमेषु लोहितोष्णीषा लोहितवाससश्चर्त्विजः प्रचरेयुः चित्रवाससश्चित्रासङ्ग्या वृषाकपाविति च ॥ ९ ॥

अभिचरणीयेषु अभिचारसाधनेषु **उष्णीषं** शिरोवेष्टनं **वासः** परिधानं **चित्रं** नानावर्णं **आसङ्ग्यं** उत्तरीयम् । अभिचरणेष्टयः 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्[1]' इत्याद्याः । पशवः 'ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमालभेत[2]' इत्याद्याः । सोमाः श्येनादयः । **वृषाकपिः** 'विहि सोतोरसृक्षत[3]' इति सूक्तम् । इतिशब्दचशब्दौ 'अभिचरन् दशहोतारं जुहुयात्[4]' इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थौ ॥ ९ ॥

अग्न्याधाने क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णानि वा भवन्ति ॥ १० ॥

[1] तै. सं. २,२.९. [2] तै. सं. २-१-५. [3] ऋक्सं. १०-८६-१ [4] तै. ब्रा. २-२-१.

पत्नीयजमानयोरेतद्विधानम् ॥ १० ॥

'अहतं वाससां शुचिः' इत्युक्तम् । इदानीमुपहतान्यपि वासांस्यभ्यनुजानन् तेषां मूत्रादिसंसर्गे शौचमाह—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाऽद्भिरिति प्रक्षाळनम् ॥ ११ ॥

इतिशब्दः प्रकारवचनो गोशकृदादीन्यपि प्रदर्शयति । पुरुषार्थेष्वपि वासांसीति यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

वासोवत्तार्प्यवृकलानाम् ॥ १२ ॥

तृपानाम वृक्षास्सन्ति तेषां त्वचा निर्मितमाच्छादनं तार्प्यमित्युच्यते । वृकलाश्शकमाः (?) । तेषामपि मृदाऽद्भिरिति प्रक्षाळनम् ॥ १२ ॥

वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम् ॥ १३ ॥

वल्कलशब्देनाप्याच्छादनविशेष उच्यते । 'चेलवल्कलधारिणाम्' इत्येवमादिषु दर्शनात् । तद्वत्कृष्णाजिनानामपि यथाशौचं वेदितव्यम् । ननु वल्कलानां शौचं नोक्तम्, अतः कथं तद्वदित्यतिदेशः । उच्यते—इह 'वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम्' इत्युपमिते सति कृष्णाजिनवद्वल्कलानामित्ययमर्थ उपमानोक्त्याऽत्र विवक्षितः । तद्वदिति वतिप्रत्ययः षष्ठ्या सह व्यत्ययः कृष्णाजिनवद्वल्कलानामिति । यथा 'सह शाखया प्रस्तरं प्र हरति' इत्यत्र द्वितीयातृतीययोः । एवं च वल्कलानामपि बिल्वतण्डुलैरेव शुद्धिः ॥ १३ ॥

इदं चान्यत्—

न परिहितमधिरूढमप्रक्षाळितं प्रावरणम्॥

भवेदिति शेषः। परिहितं कौपीनप्रदेशे। अधिरूढं तल्पास्तरणार्थे। एतदुभयमप्रक्षाळितं प्रावरणमुत्तरीयेण न कुर्यात्॥

नापल्पूलितं मनुष्यसंयुक्तं देवतासु युञ्ज्यात्॥ १५॥

पल्पूलितं हस्तेन शिलायां ताडितम्। अपल्पूलितमेवंभूतं वासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवतासु देवेषु न कुर्यात्। देवतार्थेषु कर्मस्विति यावत्। 'यथाऽधिषवणकर्मण्यव्रतं चर्म' इत्यत्र वचनात् मनुष्यैरुपयुक्तमपि पल्पूलितं चेदुपस्तीर्यामित्येव॥ १५॥

अधुना देशशुचिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम्॥ १६॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः। तत्र हि 'वेदिकारा वेदिं कल्पयन्ते' इति शौचं नोक्तम्। शिलातलतया स्थिताया भूमेर्घनायाः उपलेपनं मूत्राद्युपघाते गोमयेनोपलेपनम्॥ १६॥

सुषिरायाः कर्षणम्॥ १७॥

तस्मिन्नेव विषये सुषिरायाः सच्छिद्राया मृद उपघाते कर्षणाच्छुद्धिः॥ १७॥

[illegible]ः मेध्य माहृत्य प्रच्छादनम् ॥ १८ ॥

क्लिन्ना आर्द्रा। तस्या उपघाते तृणादिना मृदा च प्रच्छादनं कार्यम्। किमर्थम्? दग्धुम्। एवं हि कृते सत्यादौ भूसंस्कारो भवति ॥ १८ ॥

चतुर्भिश्शुध्यते भूमिर्गोभिराक्रमणात्खननाद्दहनादभिवर्षणाच्च ॥ १९ ॥

अत्यन्तोपहताया भूमेरेतच्छौचं, तत्र वेदिविमानकाले सन्निकर्षविप्रकर्षापकर्षाद्युपघातविशेषापेक्षया त्वाभिवर्षणादीनां व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १९ ॥

अथेदानीमत्यन्तोपहताया आह—

पञ्चमाच्चोपलेपनात् षष्ठात्कालात् ॥ २० ॥

उपलेपनमुक्तम्। सोमसूर्यांशुमारुतैर्या शुद्धिः सा कालात् शुद्धिः ॥

[illegible] भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्रक्षाळनम् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणादिसंस्कारविहीनायां भूमौ न्यस्तानामत्यन्ताल्पानां बर्हिरादीना प्रक्षाळनं कार्यम् ॥ २१ ॥

परोक्षोप[illegible]तानामभ्युक्षणम् ॥ २२ ॥

तृणानामेव यज्ञार्थं समुपहतानामेतत् ॥ २२ ॥

एवं क्षुद्रसमिधाम् ॥ २३ ॥

क्षुद्रसमिधोऽङ्गुलिपरिमिताः अनिध्मा इति यावत् ॥ २३ ॥

महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाळ्यावशोषणम् ॥ २४ ॥

याज्ञिकानामेव काष्ठानां ‘अथाग्न्यादधातीध्मं प्रायणीयं पुरा महापरिधिकम्’ इत्येवमादावुपयोक्तव्यानां पदादिभिरुपहतानामेतत् ॥

बहूनां तु प्रोक्षणम् ॥ २५ ॥

इध्मादिव्यतिरिक्तानां पूर्वस्मिन् विषये प्रोक्षणं तद्गतबहुत्वे । तेषामेव मूत्राद्युपघाते त्याग एव ॥ २५ ॥

दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवलेखनम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टजुह्वादीनामुच्छिष्टपुरुषस्पृष्टानां दार्वादीनामवलेखनं घर्षणम् । अशुचिभिः समन्वारम्भः स्पर्शः । ‘चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च’[1] इति मानवमपूर्वं वेदितव्यम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् ॥ २७ ॥

तेषामेवास्मिन्निमित्ते अवतक्षणं वाश्यादिनाऽनुकर्षणम् । तस्मिन् कृतेऽपि तत्पात्रं यदि स्वकार्यक्षमं भवति । अक्षमस्य तु श्रौतेनापायेन त्याग एव ॥ २७ ॥

---

[1] मनु. ५-११७.

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥ २८ ॥

इध्माबर्हिरादीनामप्ययं विधिर्द्रष्टव्यः । प्रभृतिशब्देनात्र निर्दिष्टानां द्वादशानां ग्रहणं कृतम् ॥ २८ ॥

'दारुमयानाम्' इत्यादिसूत्रद्वयस्यापवादमुपक्रमते—

तदेतदन्यत्र निर्देशात् ॥ २९ ॥

तदेतदवलेखनादिविधानं **निर्देशात् अन्यत्र** विधानादृते न भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे सूत्रारम्भः किमर्थः? इति चेत्— समुच्चयशङ्कानिवृत्त्यर्थ इति ब्रूमः । कथं पुनर्विशेषविहिते सामान्यविहितस्यावलेखनादेस्समुच्चयशङ्का? । शौचभूयस्तयाऽपेक्षितत्वात् । तद्वा कथमिति चेत्? 'शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते' इति सूत्रद्वयस्थऋग्दर्शनस्य प्रयोजकत्वादिति ॥ २९ ॥

निर्देशमिदानीमाह—

यथैतदग्निहोत्रे घर्मोच्छिष्टे च दधिघर्मे च कुण्डपायिनामयने चोत्सर्गिणामयने च [illegible] [illegible] च चतुश्चक्रे च ब्रह्मौदनेषु च तेषु सर्वेषु दर्भैरद्भिः प्र-[illegible] ॥ ३० ॥

शौचमित्यनुवर्तते । चतुश्चक्रो नाम 'इष्टको मध्यवन्तो यजन्ते

यथैतदधः' इत्यत्र प्रसिद्धः । यथैतदिति निपातावुदाहरणप्रसूच-नार्थौ । तेषु घर्मस्वग्निहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धे लेपोप-घाते च दर्भैरद्भिः प्रक्षाळनमेव शौचं नावलेखनादि । ब्रह्मौद-नेष्विति बहुवचनमाश्वमेधिकानामुपसङ्ग्रहणार्थम् । तत्र यद्यपि ब्र-ह्मौदनपात्रस्य सकृद्भोजने कृते पुनः क्रतौ नोपयोगः । तथाऽपि दर्भैरद्भिः प्रक्षाळनं शौचं नेतराद्भिः प्रक्षाळनमेवेत्यभिप्रायः ॥३०॥

किञ्च—

ग्रहचमस सोमभक्षेष्वद्भिः मार्जालीये प्रक्षाळनम् ॥ ३१ ॥

ग्रहचमससोमभक्षेषु मार्जालीयेऽद्भिः प्रक्षाळनं न दर्भैरिति ॥३१॥

तेषामेव—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युत्सर्गः ॥३२॥१३

उपहतानामित्यध्याहारः । प्रभृतीत्यनेन श्लेष्मादिसङ्ग्रहः । ननु ग्रहचमसानामप्येवंभूतानां जुह्वादिवत् उत्सर्गे प्राप्ते किमर्थं प्रयत्नः? उच्यते—'यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते' इति दृ-ष्टान्तबलात् ग्रहचमसानां मूत्रादिसंसर्गेऽपि सोमसंयोग एव शुद्धिका-रणमित्याशङ्कानिराकरणार्थो यत्नः ॥ ३२ ॥

मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धाना-मवकूलनम् ॥ ३३ ॥

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धानां अवकूलनं कुशाग्निस्पर्शः ॥ ३३ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् । मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः॥ ३४॥ तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परिमृष्टानां प्रक्षाळनम् ॥३५॥ परिमार्जनद्रव्याणि गोशकृन्मृद्भस्मेति ॥ ३६ ॥

तैजसानां हिरण्मयादीनां उच्छिष्टसमन्वारब्धानां गोशकृन्मृद्भस्मभिः परिमृज्य प्रक्षाळनम् ॥ ३४–३६ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनःकरणम् ॥ ३७ ॥

अतिरोहितानामेव तैजसानां रुक्महिरण्मयादीनां मूत्राद्युपहतानामेतत्पुनःकरणम् ॥ ३७ ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ३८ ॥

अगूढार्थमिदम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्नेव विषये—

महानद्यां वैवम् ॥ ३९ ॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । याः स्वनाम्नैव समुद्रं गच्छन्ति

ता महानद्यः । एते विकल्पाः सन्निकर्षविप्रकर्षापेक्षया व्यवस्थाप्याः ॥ ३९ ॥

एवमश्ममयानाम् ॥ ४० ॥

दृषदादिष्वश्ममयेषु परिशायनं द्वितीयम् । एवमिति निर्देशेन पुनः करणमपि । यद्वा—मृण्मयशौचस्यैतदनुकरणम् ॥ ४० ॥

अधुना यज्ञपात्रभाजनानां फलादीनां शुद्धिः—

अलाबुबिल्वविनाळानां गोवालैः परिमार्जनम् ॥ ४१ ॥

अलाबुः स्रुचां भाजनम् । बिल्वमयीषु प्रोक्षणीषु यूपावटादिषु शौचोपयोक्तव्यानामयावानां विनाळं वेणुविदग्धनळमयादिकं दीर्घभाजनमुच्यते । तच्च प्रणीताप्रणयनादीनाम् । उच्छिष्टसमन्वारब्धानां चैतत् ॥ ४१ ॥

नळवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाद्भिरिति प्रक्षाळनम् ॥ ४२ ॥

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नळशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषाः प्रसिद्धाः । एतैः व्यूतास्ते प्रोतभाविन समन्ततः । इतिशब्दस्स्वगोमूत्रोपलक्षणार्थः ॥ ४२ ॥

अथ देवद्रव्येषु—

व्रीहीणामुपघाते प्रक्षाळ्यावशोषणम् ॥४३॥

सतुषोपलक्षणमेतत् । उपघातश्चण्डालादिस्पर्शः । द्रोणादल्पतरस्येदमुक्तम् । बहूनां तु प्रोक्षणं तथाविधानामेव ॥ ४३ ॥

तण्डुलानामुत्सर्गः ॥ ४४ ॥

मूत्राद्युपहतानामल्पानामिति शेषः । बहूनां तावन्मात्रत्याग इति वक्ष्यति ॥ ४४ ॥

एवं सिद्धहविषाम् ॥ ४५ ॥

एवं च पुरोडाशादीनामुपघाते त्याग एवार्थः । स एव च हविर्दोषो भवति ॥ ४५ ॥

महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तं देशं पुरुषान्नमुत्सृज्य पवमानस्सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभ्युक्षणम् ॥ ४६ ॥

अवशिष्टानामिति शेषः । प्रभृतिशब्दः पतितादिसङ्ग्रहार्थः ॥ ४६ ॥

मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयने शौचम् ॥ ४७ ॥

'दधि मधु घृतमापो धानाः'* इत्यत्र मधूदके । पयोविकारः आमिक्षा । एतेषां पुरुषदोषमात्रदुष्टानाम् । तथोच्छिष्टस्पर्शमात्रम् । अत्र तु विकारग्रहणात् पयसश्शौचान्तरं कल्प्यम् ॥ ४७ ॥

*तै. सं. २-३-२.

एवं तैलसर्पिषी उच्छिष्टसमन्वारब्धे उदकेऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलमपि प्रतिनिधित्वेन यज्ञेषु प्राप्तम् । यद्वा—' तैलं दधि पयस्सोमो यवागुरोदनं घृततण्डुलमांसमश्वतर्यः कामतः इत्यभियुक्तोपदेशान्मुख्य एवेति । पात्रान्तरानयनमिति निर्दिश्यते । उदकेऽवधानं विशेषः । स च तैलसर्पिषोर्यथाऽऽत्माविनाशो भवति तथा कार्यः ॥ ४८ ॥

अथाग्नीनां शौचमाह—

अमेध्याभ्याधाने समारोप्याग्निं निर्मन्थ्य पवमानेष्टिं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

अमेध्यं मूत्रपुरीषादि तस्याग्निषु प्रक्षेपोऽभ्याधानं तस्मिन् सति अरण्योस्समारोप्य मथित्वाऽग्नीन् विहृत्य पवमानेष्टौ कृतायां तावद्दोषः परिहृतो भवति । एकाशौचे तद्द्रष्टव्यम् । तत्र च पुरोडाशस्थाने चरुर्भवेत् ॥ ४९ ॥

अथ यज्ञाङ्गानां प्राबल्यदौर्बल्यविवेकायाह—

शौचदेशमन्त्रावृदर्थद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु पूर्वपूर्वप्राधान्यं पूर्वपूर्वप्राधान्यम् ॥५०॥

॥ १४ ॥

एतेषु भेदेषु विरोधेषु पूर्वस्य पूर्वस्य प्राबल्यं परस्य दौर्बल्यं चार्थप्रकर्षाद्वेदितव्यम् । यथाऽग्निष्टोमे प्रागुदक्प्रवणो देशो मूत्रोप-

हत उपलभ्यते अनेवंभूतश्च गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च विद्येत, तयोरन्यतरस्मिन्नेव प्राचीनवंशादौ कर्तव्ये दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणोऽपि गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च कर्तव्यः । कस्मात्? शौचप्राधान्यात् । तद्धि पूर्वेण सन्निकृष्टतरं अदृष्टत्वात् । प्रागुदक्प्रवणं पुनर्दृष्टत्वात् विप्रकृष्टम् । दिङ्मात्रमेतदुदाहरणे प्रदर्शितम् । एवं 'देशयोर्मन्त्रावृतोः' इत्यादि द्वन्द्वशो द्रष्टव्यम् । आवृत् प्रयोगप्रांशुभावः ॥ ५० ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

पुनरपि क्रत्वर्थमेव किञ्चिदुच्यते—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ १ ॥

उपचारस्सञ्चारः ऋत्विग्यजमानयाजिनाम् । विहृतावग्निः यस्मिन् देशे स विहारः, यस्य विहारस्योत्तरत उपचारो भवति स तथोक्तः । ऋत्विग्यजमाना उत्तरतोऽग्नीनां सञ्चरेयुरिति यावत् ॥ १ ॥

तथाऽपवर्गः ॥ २ ॥

अयमपि बहुव्रीहिरेव । उत्तरतोनिर्गम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदपवदति—

विपरीतं पित्र्येषु ॥ ३ ॥

कर्मस्विति शेषः । उपचारापवर्गौ दक्षिणतः कुर्यादित्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

पादोपहतं प्रक्षाळयेत् ॥ ४ ॥

अङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप उपस्पृशेत्॥५॥

अङ्गं शरीरं सिक् परिहितं वासः । अत्रोपस्पर्शः स्पर्शमात्रमेव, नाचमनादि ॥ ५ ॥

एवं छेदनभेदनखननिरसनपित्र्यराक्षसनैर्ऋतरौद्राभिचरणीयेषु ॥ ६ ॥

एतेष्वपि कृतेषु अपामुपस्पर्शनमिति । छेदनं 'आच्छिनत्ति' 'आच्छेत्ता ते मा रिषम्'[1] इत्यादि । भेदनम् 'तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति' इत्यादिष्वदृष्टसंस्कारेषु । खननं 'तं स खनति वा खानयति वा' इत्यादि । निरसनं 'तृणं वा किंशारुवे निरस्यति' इत्यादि । तत्र पुनर्वचनमनिरूपितदशहोत्रायौगपद्यानिवृत्त्यर्थम् । पित्र्यं 'स्वधा पितृभ्य ऊर्भव'[2] इत्यादि । राक्षसं 'रक्षसां भागोऽसि'[3] इत्यादि । नैरऋतं 'नैरृतेन पूर्वेण प्रचरति' इत्यादि । रौद्रं अस्थिसंस्रावहोमादि । अभिचरणीयानि 'यं यजमानो द्वेष्टि' इत्येवं चोदितानि ॥ ६ ॥

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् ॥

मन्त्रवद्यज्ञाङ्गं स्रुक्स्रुवादि । तेनात्मानं नाभिपरिहरेत् आत्मनो बर्हिर्न कुर्यादग्नेरन्तरस्स्वयं न भवेदिति यावत् ॥ ७ ॥

तत्र कारणमाह—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि ॥ ८ ॥

ऋत्विगपेक्षयेति शेषः ॥ ८ ॥

---

[1] तै. सं. १-१-२. [2] तै. सं. १-१-११. [3] तै. सं. १-१-५.

बाह्या ऋत्विजः ॥ ९ ॥

प्रयोगाङ्गत्वात् यज्ञाङ्गापेक्षयेति शेषः ॥ ९ ॥

पत्नीयजमानावृत्विग्भ्योऽन्तरतमौ ॥ १० ॥

फलप्रतिगृहीतृत्वात् अनयोरुदाहरणानि वैसर्जनानि दाक्षिणानि च ॥ १० ॥

अथेदानीममनुष्येषु बाह्याभ्यन्तरमाह—

यज्ञाङ्गेभ्य आज्यमाज्याद्धवींषि हविर्भ्यः पशुः पशोस्सोमस्सोमादग्नयः ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्यादिषु देशसङ्कटे उपस्थिते अग्नेरनन्तरं सोमस्साद्यते। तदनन्तरं मांसादि। तदनन्तरं धानाः पुरोडाशाः। तेभ्यश्चाज्यमनन्तरं स्रुवश्च स्रुक्च। ततो जुहूरिति। एवं तावदृत्विक्सन्निपाते च योज्यम् ॥ ११ ॥

यथा कर्मर्त्विजो न विहारादभिपर्यावर्तेरन् ॥ १२ ॥

आवश्यकादृते विहारादन्यावृत्तिश्च, तत्र चैतत् कर्मेत्यनेन कथ्यते ॥ १२ ॥

प्राङ्मुखश्चेद्दक्षिणमंसमभिपर्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अग्निभिस्सह गमने सत्ययं विधिः। अग्नीनां पृष्ठतः करणं मा भूदिति उपदेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्मुखस्सव्यम् ॥ १४ ॥

अयमपि तथैव । यद्वा—द्वाभ्यामपि सूत्राभ्यां विहृतानामेव पुरुषाणां प्रदक्षिणीकृत्य निर्गमनं विधीयते ॥ १४ ॥

'उत्तरत उपचारो विहारः' इत्युक्तः । तत्र निर्गमनप्रधानमार्गमाह—

अन्तरेण चात्वालोत्करौ यज्ञस्य तीर्थम् ॥

उत्तरवेदिपुरीषार्थं चात्वालः । वेदिपुरीषनिधानदेश उत्करः । तयोर्मध्यं तीर्थं द्वारान्तरेण योगाद्रूढमिति । आह च मन्त्रः— 'अध्यात्मनं तीर्थं क इह प्रवोच इत्यनेन पथा प्रविशेत्तेर्मतस्य' इति ॥ १५ ॥

अचात्वाल आहवनीयोत्करौ ॥ १६ ॥

अन्तरेण तीर्थमित्यनुषज्यते । अचात्वाले चात्वालान्ये दर्शपूर्णमासादौ ॥ १६ ॥

ततः कर्तारः पत्नीयजमानौ च प्रपद्येरन् ॥

अनेन मार्गेण प्रपद्येरन् प्रविशेयुः चशब्दादुपद्रष्टारो द्रष्टारश्च ॥ १७ ॥

विसंस्थिते ॥ १८ ॥

असमाप्ते यज्ञे एतद्विधानम् ॥ १८ ॥

संस्थिते च संचरोऽनूत्करदेशात् ॥ १९ ॥

संस्थिते समाप्ते च यज्ञकर्मणि संचरः प्रवेशो निर्गमश्चानूत्करदेशात् पश्चादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतते यज्ञे पुरस्तात् निर्गमनप्रवेशौ, समाप्ते पश्चादिति । अन्वाधिकयादिके च विहारे इदं विधानम् । इतरत्र 'तस्माद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यम्'[1] इति निषेधात् ॥ १९ ॥

नाप्रोक्षितमप्रपन्नं क्लिन्नं काष्ठं समिधं वाऽभ्यादध्यात् ॥ २० ॥

अग्नाविति शेषः । क्लिन्नमार्द्रम् ॥ २० ॥

अग्रेणाहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रपद्येते ॥ २१ ॥

दक्षिणत आसितुमग्रेणेति । 'एतयोरन्यतरस्यामद्धोऽपवर्ग्याः, एतया द्वितीया' इति चानुशासनात् ॥ २१ ॥

जघनेनाहवनीयमित्येके ॥ २२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते वेदिमतिलङ्घ्यापि ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण यजमानस्य ॥ २३ ॥

सामान्येऽप्येतानि कुर्यात् । 'प्रणीताहवनीयं ब्रह्मायतनम्' इति सिद्धे यजमानायतनविधानार्थं आरम्भः । अतश्च 'यज-

---

[1] तै. सं. ३-१-९.

मानायतन उपविशति यजमानायतने तिष्ठति ' इत्येवमादिष्वेव व्यवहारेषु तस्मिन्नेव देशसंप्रत्ययस्सिद्धो भवति ॥ २३ ॥

उत्तरां श्रोणिमुत्तरेण होतुः ॥ २४ ॥

आयतनमिति शेषः । वेदेरुत्तरापरदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्कर आग्नीध्रस्य ॥ २५ ॥

आयतनमित्येव ॥ २५ ॥

जघनेन गार्हपत्यं पत्न्याः ॥ २६ ॥

ब्रह्मादिभिर्जोषमासीनैः एतेष्वेव देशेषु आसितव्यमित्यायतनप्रपञ्चः । 'यथा कर्मर्त्विजो न विहारादभिपर्यावर्तेरन्' इति कृतमेव चाध्वर्योरायतनानां वचनं, तद्व्यापाराधीनत्वात् सद्मत्तायाः ॥ २६ ॥

तेषु कालेकाल एव दर्भान् संस्तृणाति ॥

तेषु ब्रह्माद्यायतनेषु । यज्ञोपक्रमकालानां बहुत्वाद्वीप्सा । दर्भास्तरणमासनार्थम् । एवं च होतृषदनमप्यध्वर्युणैव कर्तव्यमिति भवति ॥ २७ ॥

एकैकस्य चोदकमण्डलुरुपात्तस्स्यादाचमनार्थः ॥ २८ ॥

प्रतिपुरुषं पूर्णाभिरित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

व्रतोपेतो दीक्षितस्स्यात् ॥ २९ ॥

कतमेन व्रतेनोपेतः ?—

न परपापं वदेन्न क्रुध्येन्न रोदेन्मूत्रपुरीषे नावेक्षेत ॥ ३० ॥

परस्य प्रयतस्य । यद्यपि व्रतमात्रस्य पुरुषार्थतयैवंजातीयकानां प्रतिषेधस्सिद्धः । तथाऽपि क्रत्वर्थतया प्रतिषेधः संयोगपृथक्त्वात् । प्रायश्चित्तान्तरमस्यानृतवदनादिवदेव 'यदि यज्जुष्टो भुवस्स्वाहा' इत्यादि । तथा—'दीक्षितश्चेदनृतं वदेदिमं मे गङ्गे यमुने' इत्यादि ॥ ३० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपति अबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुस्सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीरिति ॥ ३१ ॥ १५ ॥

अमेध्यदर्शने प्रायश्चित्तमिदं निर्दिष्टदर्शने वा । कुतः 'अमेध्यदृष्टं वा दृष्ट्वा जपतीत्येतदुक्तम्' इति यज्ञप्रायश्चित्ते दृष्टोऽस्यानुभाषणात् । मन्त्रस्तु विव्रियते—वामदेवस्यार्षं गायत्रं छन्दः आपो देवता । **अबद्धं** अनिरोध्यं अनिवार्यं **मनः** पापमपि सङ्कल्पयतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पयते सङ्कल्पनियतं चासङ्कल्पनियतं च' इति । चक्षुरपि दरिद्रमेव । दरिद्रा गतिकुत्सनयोरिति । कुत्सितगतिरिति । श्रुतिरपि—'तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयमदर्शनीयं च' इति । किमेभिरनिरो-

ध्यैः करणैः भगवानेव हि सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठः श्रेयान् सम्यक्पश्यति, तस्माद्हं दीक्षे एव न नियमाननुपालयितुं क्षमः, स त्वं मा मा हासीः मा त्याक्षीरिति ॥ ३१ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

यज्ञप्रसङ्गात् ब्राह्मणादीन् स्मृत्वाऽऽह—

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥१॥

चतुस्सङ्ख्या ब्राह्मणप्रतिलोमानुलोमानां वर्णत्वनिवृत्त्यर्था ॥ १ ॥

वर्णचतुष्टयप्रभवेतरा मनुष्ययोनय इति वक्तुं ब्राह्मणादीनां भार्या आह—

तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥

तेषां मध्ये **ब्राह्मणस्येति** सम्बन्धः । आनुपूर्व्यग्रहणात् प्रथमं ब्राह्मणी ततः क्षत्रिया इत्येवं द्रष्टव्यम् । अस्वजातीयापरिणयनं 'इतरथाऽसदृशीम्' इत्यविशेषकं स्यात् । आह च मनुः—

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽपराः ॥ इति[1] ॥२॥

---

[1] मनु. ३-१२.

तिस्रो राजन्यस्य ॥ ३ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ४ ॥

आनुपूर्व्येण क्रमत इति चानुसन्धेयम् ॥ ३–४ ॥

एका शूद्रस्य ॥ ५ ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य शूद्रैव भार्या ॥ ५ ॥

तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ॥ ६ ॥

व्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । सवर्णास्वनन्तरासु चेति विग्रहः । सवर्णास्समानजातीयाः । अनन्तरा इतराः । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वाऽनन्तरेत्यादि योज्यम् । तत्र सवर्णायां जातः पुत्रस्स एव वर्ण इति व्युत्पत्त्या सवर्णः । अनन्तरायां तु सवर्णसदृश इति । आह च मनुः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥[1] इति ॥ ६ ॥

एकान्तरद्व्यन्तरास्वम्बष्ठोग्रनिषादाः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य वैश्या एकान्तरा स तस्यामम्बष्ठं जनयति । तस्यैव शूद्रा द्व्यन्तरा तस्यां निषादम् । क्षत्रियस्य पुनस्सैवैकान्तरा । सोपि तस्यामेवोग्रं नाम पुत्रं जनयति । एते पूर्वैरनुलोमैस्सह षडनुलोमा अनुक्रान्ताः । तत्र बीजोत्कर्षे क्षेत्रापकर्षे च सत्यानुलोम्यं भवति । विपर्यये तु प्रातिलोम्यं भवति ॥ ७ ॥

---

[1] मनु. १०-६.

के पुनः प्रतिलोमाः ? तानाह—

प्रतिलोमास्त्वायोगवमागधवैणक्षत्तृपुल्कसकुक्कुटवैदेहकचण्डालाः ॥ ८ ॥ अम्बष्ठात्प्रथमायां श्वपाकः ॥ ९ ॥ उग्रात् द्वितीयायां वैणः ॥ १० ॥ निषादात्तृतीयायां पुल्कसः ॥ ११ ॥ विपर्यये कुक्कुटः ॥ १२ ॥

पुल्कसान्निषाद्यां जातस्य कुक्कुटसंज्ञेत्यर्थः । अनेनैतद्विज्ञातं भवति—प्रतिलोमानुलोमेन स्त्रियां जाताः प्रतिलोमा एवेति । अन्यथा कथमेवमवक्ष्यत् ॥ ८–१२ ॥

अथ बीजोत्कर्षवशात् पुनरपि वर्णान्तरप्राप्तिमाह—

निषादेन निषाद्यामा पञ्चमाज्जातोपहन्ति शूद्रताम् ॥ १३ ॥

अत्र गौतमीयम्—'वर्णान्तरानुगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन । पञ्चमेनाचार्याः'[1] इति । आङ् तत्राभिविधौ । निषादो वैश्याच्छूद्रायां जात इति कृत्वोच्यते ॥ १३ ॥

[1] गौ. ध ४-२२-२३.

तमुपनयेत्षष्ठं याजयेत्सप्तमोऽविकृतो भवति ॥ १४ ॥ १६ ॥

अविकृतः बीजमेव वर्णं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं तावच्छूद्रायां वैश्याज्जातस्यासप्तमाद्वैश्यापत्तिरुक्ता । एवमेव वैश्यायां जातस्य क्षत्रियापत्तिः । तथा क्षत्रियायां जातस्य ब्राह्मण्यापत्तिरुच्यते । वर्णत्यागादपि वर्णसङ्करो जायत इतीदं प्रदर्शयितुं आह च मनुः—

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ॥[1] इति ॥

स्वकर्मणां त्याग उपनयनादिसंस्कारहानिः । अविकृतेनत्यन्तं वर्णसंस्कारप्रदर्शनार्थत्वादुपपन्नमिहाभिधानम्[2] ॥ १४ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने अष्टमोऽध्यायः

अथानन्तरप्रभवानामेव किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह—

तत्र सवर्णासु सवर्णाः ॥ १ ॥

अनुलोमविषयमिदम् । वर्णान्तरसवर्णासु सवर्णैरुत्पादिता अपि सवर्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

[1] मनु. १०—२४.

[2] "स मौञ्जासिम इत्येकेषां संज्ञाः क्रमेण निपतन्ति । त्रिषु वर्णेषु सादृश्यादव्रतो जनयेत्तु याम् । तत्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानाहुर्मनीषिणः ॥ रथकाराम्बष्ठसूतोग्रमागधायोगववैणक्षत्तृपुल्कसकुक्कुटवैदेहकश्वपाकचण्डालप्रभृतयः" इत्यधिकस्सूत्रपाठः.

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां ब्राह्मणो वैश्यायाम-म्बष्ठः शूद्रायां निषादः ॥ २ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातायां तस्यां ब्राह्मणेनोत्पादितः । अत्र पूर्वसूत्रे आदिस्सवर्णशब्दस्सदृशवर्ण इत्यनया व्युत्पत्त्या वर्तते । सूत्रारम्भस्तु तेषामपि वर्णधर्मप्राप्त्यर्थः ॥ २ ॥

पारशव इत्येके ॥ ३ ॥

सोऽयं संज्ञाव्यतिरेकः ॥ ३ ॥

क्षत्रियाद्वैश्यायां क्षत्रियश्शूद्रायामुग्रः ॥ ४ ॥

अयमप्येकीयमतेन संज्ञाव्यतिरेकप्रकारः ॥ ४ ॥

वैश्याच्छूद्रायां रथकारः ॥ ५ ॥

अस्य त्वाधानेऽधिकारः । 'वर्षासु रथकारः' इति । एते अनुक्रान्ता अनुलोमाः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिलोमासु यच्छूद्रबीजं तदाह—

शूद्राद्वैश्यायां मागधः क्षत्रियायां क्षत्ता ब्राह्मण्यां चण्डालः ॥ ६ ॥

अथ वैश्यबीजमुच्यते—

वैश्यात्क्षत्रियायामायोगवो ब्राह्मण्यां वैदेहकः ॥ ७ ॥

क्षत्रियबीजं पुनः—

क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतः ॥ ८ ॥

अथ वर्णसङ्करजातानां परस्परसङ्करजातानाह—

तत्राम्बष्ठोग्रसंयोगे भवत्यनुलोमः ॥ ९ ॥

उत्कृष्टबीजप्रभवायामनुलोमायां जाता अपि अनुलोमा एव भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

क्षत्तृवैदेहकयोः प्रतिलोमः ॥ १० ॥

शूद्रक्षत्रियापत्यभवात् प्रतिलोमाद्वैश्यब्राह्मणीप्रभवायां प्रतिलोमायामुत्पन्नोऽपि प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजकानुसन्धानेन वेदनीयम् ॥ १० ॥

अतः पुनरपि प्रतिलोमानेवाह—

उग्राज्जातः क्षत्तायां श्वपाकः ॥ ११ ॥ वैदेहकादम्बष्ठायां वैणः ॥ १२ ॥ निषादाच्छूद्रायां पुल्कसः ॥ १३ ॥ शूद्रान्निषाद्यां कुक्कुटः ॥ १४ ॥

इदमपि प्रतिलोमा भवन्तीत्यर्थप्रयोजकग्रहणार्थं, नोदाहरणावधिकमेव कथ्यते । एकार्थाश्शब्दा अनेकार्थश्चैकश्शब्दान्तरेषु तत्र तत्र संव्यवहारभेदप्रदर्शनार्थाः । एवं च नैतेन कर्मणा तरतमभावं विजानीयादित्युक्तं भवति । तथा च वसिष्ठः—

छन्नोत्पन्नास्तु ये केचित्प्रातिलोम्यगुणाश्रिताः ।
गुणाचारपरिभ्रंशात्कर्मभिस्तान् विजानीयुरिति[1] ॥

ाद्विशेषावगतिश्च तत्परिहरणवर्णसंकरादिविशेषेण कल्पनीया । तश्च व्रात्याः संस्कारहीना इति कृत्वा प्रतिलोमा धर्महीना इत्येतदेव ॥ ११–१४ ॥

वर्णसंकरादुत्पन्नान्व्रात्यानाहुर्मनीषिण इति व्रात्यानाहुर्मनीषिण इति ॥ १५ ॥

१७ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने नवमोऽध्यायः.

संन्यासः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसङ्करोपि जायते । अतस्तत्परिहारार्थमाह—

षड्भागभृतो राजा रक्षेत्प्रजाम् ॥ १ ॥

षड्भब्दोऽत्र लुप्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भृतिर्वेतनं धनं तद्ग्राही भृतः । राजा चात्राभिषिक्तः । स चाहतानां प्रजानां षष्ठभागभाग्भवति । ब्राह्मणस्यानुरक्षितस्य धर्मषड्भागभाग्भवति । तथा च वसिष्ठः—'राजा तु धर्मेणानुशासन् षष्ठं धनस्य हरेत् । अन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं भजति'[2] इति । इष्टं वर्णमासाद्य-

[1] वा. ध. १८-७.
[2] १-४४.

धिकारावष्टम्भेन विहितो ज्योतिष्टोमादि । पूर्तं तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यमक्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिषिक्तस्य प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'स्वलत-श्चनांत्स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यंशभाग्भवति'[1] इति । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं भूतानाम्'[2] इति ॥ १ ॥

आचार्यश्च स्वधर्मेषु स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वाऽस्येमे स्वधर्मा इत्याह ॥

ब्रह्म वै स्वं महिमानं ब्राह्मणेष्वदधादध्य-यनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहसं-युक्तं वेदानां गुप्त्यै ॥ २ ॥

षट्कर्मयुक्तो ब्राह्मणः स्वं महिमानम् । किमर्थमेवं कृतवत् ब्रह्मे-त्याह—वेदानां गुप्त्यै । गुप्तिः रक्षणम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां रक्षणायेमे क्षत्त्रधर्मा इत्याह—

क्षत्त्रे बलमध्ययनं यजनं दानं शस्त्रकोश-भूतरक्षणसंयुक्तं क्षत्त्रस्य वृद्ध्यै ॥ ३ ॥

अदधादित्यनुवर्तते । किं तत्? बलं शक्तिः वेदाध्यय-नादिसंयुक्तम् । शस्त्रमायुधम् । तथा च वसिष्ठः—'शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मः'[3] इति । भूतग्रहणं चतुर्विधस्यापि भूतस्य ग्रहणार्थम् । तथा गौतमः—'चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्या-

1 ११-११. 2 १९-१. 3 २-१७

तस्संज्ञानां चलनपतनसर्पाणामायत्तं जीवनं प्रसूतिरक्षणम्"[1] इति । क्षत्रस्य वृद्धिरभ्युदयः ॥ ३ ॥

वैश्येषु वैश्यकर्मादध्यादित्याह—

विट्स्वध्ययनयजनदानकृषिवाणिज्यपशुपालनसंयुक्तं कर्मणां वृद्ध्यै ॥ ४ ॥

अध्ययनादिसंयुक्तं अध्ययनादिनिष्पादितमित्यर्थः । कृषिः भूविलेखनम् । वाणिज्यं क्रयविक्रयव्यवहारः । कर्माणि यागादीनि । तेषां ह्येवं सति वृद्धिर्भवति ॥ ४ ॥

शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या ॥ ५ ॥

अदध्यादित्येव । पूर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । परिचर्या शुश्रूषा । आह चापस्तम्बः—'शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम्'[2] इति ॥ ५ ॥

किमिति शुश्रूषा शूद्राणामित्यत आह—

पत्तो ह्यसृज्यन्तेति ॥ ६ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजापतेः पदात्सृष्टः तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः । अतो याज्यानां शुश्रूषैव शूद्रस्य धर्मः ॥ ६ ॥

एवं चातुर्वर्ण्यधर्ममभिधाय पुनः राज्ञ एवाह—

सर्वतोधुरं पुरोहितं वृणुयात् ॥ ७ ॥

[1] गौ. ध. ८-२.

[2] १-१-७.

सर्वत्र भूयस्य सर्वतोधूः भूश्च व्यापारः विषयज्ञानमिहाभिप्रेतम् । सर्वज्ञ इति यावत् । पुरो धीयत इति पुरोहितः । तं वृणुयात् वृणीत ॥ ७ ॥

तस्य शासने वर्तेत ॥ ८ ॥

तत्प्रयुक्तः कर्माणि कुर्यात् । स च ब्राह्मणः विद्याभिजनवांश्च गौतमवचनात् । स ह्याह—'ब्राह्मणं पुरोदधीत विद्याभिजनवाग्रूपवयस्सम्पन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम् । तत्प्रसूतः कर्म कुर्वीत । ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्त्रमृद्ध्यते" इत्यादि ॥ ८ ॥

सङ्ग्रामे न निवर्तेत ॥ ९ ॥

युद्धे उपस्थिते पलायनपरायणेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

युद्धे तु वर्तमाने—

न कर्णिभिर्न दिग्धैः प्रहरेत् ॥ १० ॥

कर्णवन्त्यस्त्राणि कर्णीनि शूलादीनि । विषेण लिप्तानि दिग्धानि । नसमासः प्रत्येकं प्रतिषेधप्राप्त्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च—

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीबालवृद्धब्राह्मणैर्न युध्येतान्यत्राततायिनः॥११॥

भीतः त्रस्तः । मत्तस्सुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । प्रमत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलितकवचादिबन्धः । वि-

[1] ११-१२-१४.

गतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः । तैर्न युध्येत तान् न हिंस्यादित्यर्थः । तथा च गौतम —'न दोषो हिंसायामाहवे । अन्यत्र व्यश्वसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः'[1] इति । व्यश्वसारथीत्यत्र व्यश्वो विसारथिरिति योजना । व्यश्वादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः । अन्ततोऽपि स्वदूतोऽहमिति यो वदति गौरहं ब्राह्मणोऽहमिति । पूर्वोक्तान्विशिनष्टि—अन्यत्राततायिन इति । आततायी साहसकारी ॥ ११ ॥

तद्धिंसायां दोषाभावं परकीयमतेनोपन्यस्यति—

अथाप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति ॥ १२ ॥

भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः बिभर्ति सर्वं ब्रुवते तदभिप्रेतमिति । आततायिविषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्तीति । इतरथा 'न तेन भ्रूणहा भवति' इति नावक्ष्यत् ॥ १२ ॥

'षड्भागभृतो राजा' इत्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह—

सामुद्रः शुल्कः ॥ १३ ॥

राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु तत्सम्बन्धी सामुद्रशुल्कः पणद्रव्यम् ॥ १३ ॥

[1] गौ. ध. १०-१८.

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह—

परं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ॥ १४ ॥

गृह्णीयादिति शेषः । परमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृह्णीयात् । अनेन सामुद्रे दशभागश्शुल्क इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुपहत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥

असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफल्गुत्वापेक्षया परं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेद्रात्मार्थम् । तत्र सारफल्गुविभागो गौतमेनोक्तः 'विंशतिभागश्शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणेन्धनानां षाष्ठ्यम्'[1] इति । षष्ठीमितं षाष्ठ्यम् ॥ १५ ॥

किञ्च—

अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं संवत्सरं परिपाल्य राजा हरेत् ॥ १६ ॥

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रणष्टशब्दः । ब्राह्मणमिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छौचाभिधानाध्याये 'न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । आह च मनुः—

---

[1] गौ. ध. १०-२७.

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥[1] इति ॥

गौतमोऽपि ' प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रतिब्रूयुः । विख्याप्य राज्ञा संवत्सरं रक्ष्यम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञश्शेषश्च '[2] इति ॥ १६ ॥

सर्वापराधेषु—

अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वापराधेषु ॥ १७ ॥

वैशब्दः श्रुतिसंमूचनवचनार्थः । तथा च गौतमः—' षड्भिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चाबन्ध्यश्चादण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति '[3] इति । सर्वापराधेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि ॥ १७ ॥

तत्र तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—

ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनस्वर्णस्तेय सुरापानेषु कुसिन्धभगसृगालसुराध्वजांस्तप्तेनायसा ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्निर्धमनम् ॥

निर्धमनं कृत्वा प्रवासयेदिति शेषः । कुसिन्धः कबन्धः । भगः स्त्रीव्यञ्जनम् । सृगालो गोमायुः । स च शुनोपि प्रदर्शनार्थः । सुराध्वजः सुराभाण्डः । आह च मनुः—

स्तेनस्य श्वापदः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
गुरुतल्पे भगः कार्यो ब्रह्महत्ये शिरः पुमान् ॥ इति ॥

---

[1] मनु. ८-३०. [2] गौ. १०-३८. [3] गौ. ८-१३.

कबन्धाकृतिकेन कृष्णायसेन ललाटेऽङ्कयति । उत्तरीयवाससां चौर्ये विषयान्तरं निर्वासयेत् । स्वयमेव प्रायश्चित्तं करोति । तस्यायं दण्डः ॥ १८ ॥

क्षत्त्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधस्सर्वस्वहरणं च ॥ १९ ॥

सर्वत्र निकृष्टजातीयस्योत्कृष्टजातीयवधे वधस्सर्वस्वहरणं च दण्डो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान् दण्डान् प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥ १८ ॥

तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथाबलं यथास्वशक्ति । तथा स्मृत्यन्तरम्—

देशकालवयश्शक्तिबलं सञ्चिन्त्य कर्मणि ।
तथाऽपराधं चाऽवेक्ष्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत ॥ इति ॥

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राज्ञ उत्सृजेद्वैरनिर्यातनार्थम् ॥ २१ ॥

दण्डः प्रायश्चित्तं चैतत् । यथा 'श्वभिः खादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम्'[1] इति । राज्ञे पालयित्रे त्यजेत् । एवं च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमपयात-

[1] गौ. ध. २३-१४.

नं नाश इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा—स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् । यथा—

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥[1] इति ॥ २१ ॥

शतं वैश्ये दश शूद्र ऋषभश्चाधिकः ॥२२॥

सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थ इति शेषः । एषोपि राज्ञे त्यागः ॥२२॥

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातः ॥

ऋषभैकादशगोत्यजनमत्र दृश्यते । इह चान्द्रायणस्याभ्युपचयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।
उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ॥

इति प्रस्तुत्य

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥[2] इति ॥

अन्यत्रात्रेय्या वधात् ॥ २४ ॥

तस्या वधे वक्ष्यति—'आत्रेयीवधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः' इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

धेन्वनडुहोश्च ॥ २५ ॥

---

[1] मनु. ८-२८८. [2] मनु. ११-६७...११८.

वध इति शेषः । धेनुः पयस्विनी अनड्वानारोपितभारवहनक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः ॥ २५ ॥

धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते । अत्र दानतपसोस्समुच्चयः । अत एतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसम्बन्धिनावग्निहोत्रादिविशिष्टोपयोगार्थौ । दुर्भिक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुवोढृत्वेन प्रजासंरक्षणार्थौ चेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रायश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति ॥ २६ ॥

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ॥

'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष दाम्पत्यं भवति'[1] इति । गोवध इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः ॥

हंसभासबर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूककण्टकडिड्डिकमण्डूकडेरिकाश्वबभ्रुनकुलादीनांवधे शूद्रवत् ॥ २८ ॥

शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चातिदेशे मानाधीनता । इह मण्डूकग्रहणं मार्जारादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥'[2] इति ॥

---

[1] वा. ध. २०-३५. [2] मनु. ११-१३२.

प्रचलाको लिम्बः । **डिड्डिकः** चुचुन्दरी । आदिग्रहणात् कुञ्चक्रौञ्चादेरपि ग्रहणम् । 'कुञ्चक्रौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्रायश्चित्तम्' इति स्मृत्यन्तरात् । एवं तावत् 'शास्ता राजा दुरात्मनाम्' इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राज्ञा कारयितव्यानीत्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दर्शितानि ॥ २८ ॥

साम्प्रतं पापप्रसङ्गात् कूटसाक्षिनिवृत्त्यर्थं साक्षिप्रकरणमारभ्यते । तत्र प्रथमं मृषावदनं परिहरन् वदति—

लोकसङ्ग्रहणार्थं यथादृष्टं यथाश्रुतं साक्षी ब्रूयात् ॥ २९ ॥

द्वयोः परस्परंविप्रतिपन्नोऽज्ञातमर्थं साक्षिभिर्भावयेत् । महाजनपरिग्रहार्थं तत्र **साक्षी यथादृष्टं** निरपेक्षप्रमाणेनावगतं **यथाश्रुत**माप्तवाक्यादवगतं तथैव **ब्रूयात्** ॥ २९ ॥

पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणम् । पादस्सभासदस्सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ राजा भवत्यनेनाश्च मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छति कर्तारं यत्र निन्द्यो ह निन्द्यते ॥ ३०॥

राज्ञा सम्यक्परीक्षणा कर्तव्येति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । इतरथा अधर्मस्य कृतस्य पाद एव तत्कर्तारं गच्छेत् । इतरे

त्रयः पादाः साक्षिसभासद्राजगा इत्युक्तम् । सम्यक्परीक्ष्य दुष्टनिग्रहः परीक्षाकारिणां पापप्रमोचनार्थ इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥३०॥

तत्र परीक्षावेळायां पृथक् श्लोकसंचयः--

साक्षिणं त्वेवमुद्दिष्टं यत्नात्पृच्छेद्विचक्षणः ॥

अधुना निर्दिष्टान् साक्षिण एवं पृच्छेदिति पदान्वयः ॥३१॥

कथं पृच्छेत्—

यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरिष्यसि । एतयोरन्तरा यत्ते सुकृतं सुकृतं भवेत् ॥ तत्सर्वं राजगामि स्यादनृतं ब्रुवतस्तव ॥ ३२ ॥

सुकृतं धर्मः । स च सुष्ठु कृतो यथाविध्यनुष्ठितः । यमनृतेन पराजयसि तद्गामी त्वदीयो धर्म इति याज्ञवल्क्योभिप्रैति—

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत्सर्वं तस्य जानीहि पराजयसि यं मृषा ॥[1]

इत्यवदत् ॥ ३२ ॥

किञ्च—

त्रीनेव च पितॄन् हन्ति त्रीनेव च पितामहान् ॥ ३३ ॥

---

[1] या. स्मृ. २-७५.

अनृतवदनमात्रे एष दोषः ॥ ३३ ॥

साक्ष्यनृते तु—

सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ ३४ ॥

आत्मनः पूर्वापरान् सप्तसप्त हन्तीत्यर्थः । अधर्मप्रवणचित्तानां आत्मीयवंश्यहननोपाये वैराग्यं भवतीत्येवं सान्त्वनम् ॥ ३४ ॥

अथेदानीं विप्रतिपत्तिविषयभूतदृष्टविशेषापेक्षयाऽनृतवदने दोषमाह—

हिरण्यार्थेऽनृते हन्ति त्रीनेव च पितामहान् । पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । सर्वं भूम्यनृते हन्ति साक्षी साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ ३५ ॥

अत्र हिरण्यशब्दो रजतादिवचनः ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्[1] ॥

इति सुवर्णविषये मानवदर्शनात् ॥ ३६ ॥

अथ साक्षिलक्षणमाह—

चत्वारो वर्णाः पुत्रिणः साक्षिणस्स्युरन्यत्र

---

[1] मनु. ८-९९.

श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजितमानुष्यहीनेभ्यः ॥ ३६ ॥

मानुष्यहीनो बुद्धिहीनः । एते श्रोत्रियराजन्यप्रव्राजिताः वचनादसाक्षिणः । बुद्धिहीनस्तु दृष्टदोषात् । तथा च नारदः—

वचनाद्दोषतो भेदाः स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ।
श्रोत्रियः....वचनात्ते न स्युर्दोषात्तु.... ॥[1] इत्यादि ॥ ३६ ॥

साक्षिद्वैधे सति राज्ञा तत्पुरुषैश्च किं कर्तव्यमित्याह—

स्मृतौ प्रधानतः प्रतिपत्तिः ॥ ३७ ॥

प्राधान्य तपोनिर्दिष्टविद्यादिभिस्तद्वचनात् प्रतिपत्तिः निश्चयः। कार्य इत्यध्याहारः । किमुक्तं भवति—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥[2]

इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३७ ॥

अतोऽन्यथा कर्तपत्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तोपायादुपायान्तरेण निर्णये सति कर्तपत्यं नाम दोषो भवति । कर्तं नरकं तस्मिन् निपातः कर्तपत्यम् ॥ ३८ ॥

तत्र च प्रायश्चित्तमाह—

द्वादशरात्रं जुहुयादिति ॥ ३९ ॥ १९ ॥

---

[1] ना. स्मृ. प्रथमव्यवहारे. १५७. [2] या स्मृ. २-७८.

घृतमिति शेषस्स्यात् । तावदाहवनीय एवायं होमः राज्ञो राजपुरुषाणां च । कूश्माण्डानि 'यद्देवा देवहेळनम्'[1] इत्यारभ्य ण्यत्यपाल[?]प्रसिद्धानि । प्रतिमन्त्रं च होमभेदः । प्रत्यहं होमावृत्तिरिति केचित् । अपरे द्वादशरात्रस्य सकृदेवात्राहुः ॥ ३९ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः

'साक्षिणः पुत्रिणः' इत्युक्तम् । केनोपायेन पुत्रिणो भवन्तीत्येतत्प्रसङ्गेन विवाहानामवतारः—

अष्टौ विवाहाः ॥ १ ॥

उच्यन्त इति शेषः । नियमार्थमदृष्टार्थं च । ततश्च वक्ष्यमाणब्राह्मादिनियमधर्मलङ्घननिमित्तवर्णसङ्करो भवतीत्येतदर्थात्सूचितं भवतीति ॥ १ ॥

तत्राह—

श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने कन्यादानं ब्राह्मः ॥ २ ॥

अयमाद्यो धर्मविवाहः । श्रुतं वेदार्थज्ञानं शीलं सर्वसहिष्णुता । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणोऽस्कन्नरेताश्च । कन्या अक्षतयोनिः । आह च मनुः—

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः[2] ॥ इति ॥

---

[1] तै. आ. २-३. [2] मनु. ३-२७.

आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सहधर्मश्चर्यतामिति प्राजापत्यः ॥ ३ ॥

आच्छादनालङ्करणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । 'एषा इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । स्वकीयो द्रव्यसाध्यो धर्मोऽनया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः ।

तृतीयस्तु—

पूर्वां लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते दत्वा ग्रहणमार्षः ॥ ४ ॥

वैवाहिकीनां लाजाहुतीनां प्रथमाहुत्यनन्तरं कन्यास्वामिने गोमिथुनं वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहणमार्षो नाम विवाहः ॥ ४ ।

चतुर्थः पुनः—

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे स दैवः ॥ ५ ॥

ऋत्विग्वरणवेलायामेव कंचिद्वरसम्पद्भिर्युक्तमृत्विक्त्वेन वृत्व दक्षिणाकाले तदीयभागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च त प्रतिगृह्य समाप्ते यज्ञे 'प्रजापतिस्त्रियां यशः'[1] इति षड्भिर्मन्त्रै पुनः प्रतिगृह्य शुभे नक्षत्रे विवाहं कुर्यात् । स दैवो नाम ॥ ५ ।

सकामेन सकामायां मिथस्संयोगो गान्धर्वः ॥ ६ ॥

---

[1] तै. आ. २-४-६

संयोगस्समवायः । विवाहहोमस्तु यथाविध्येव । एवंलक्षणको गान्धर्वो नाम पञ्चमः ॥ ६ ॥

षष्ठस्तु—

धनेनोपतोष्यासुरः ॥ ७ ॥

कन्यावन्तमुपतोष्य । यथाविध्येव होमः ॥ ७ ॥

सप्तम उत्तरः—

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥ ८ ॥

अत्रापि तथैव विवाहः । यथा तरुणीहरणं तथैष राक्षसः ॥ ८ ॥

तथाऽष्टमः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टचेताः । उपयमनं चाहुर्मैथुनम् । एवं त्वाह च मनुः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः[1] ॥ इति॥

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः-पूर्वश्श्रेयान् ॥ १० ॥

ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाश्चत्वारः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वपूर्वविवाह उत्तरोत्तरात् वेदितव्यः ॥ १० ॥

[1] मनु. ३-३४.

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥ ११ ॥

उत्तरेषां वर्णानामुत्तरे गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचाश्चत्वारो विवाहाः । अत्रापि पूर्वपूर्वश्श्रेयानिति वक्तव्ये **उत्तरोत्तरः पापीयान्** इति वचनं पुनरन्त्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वख्यापनार्थम् । उदाहृतं चात्र मानवम्—'स पापिष्ठो विवाहानाम्'[1] इति ॥ ११ ॥

अत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षत्त्रधर्मानुगतौ तत्प्रत्ययत्वात् क्षत्त्रस्येति ॥ १२ ॥

तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—'क्षत्त्रस्य बलान्वितम्' इति । आसुरेऽपि धनं बलहेतुतयाऽभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चमो गान्धर्वः स वैश्यानां भवति । **अष्टमः** पैशाचः स शूद्राणाम् ॥ १३ ॥

ईदृश्याः व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सूनाह—

अयन्त्रितकळत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति ॥

अयन्त्रितं अनियतं कळत्रं भार्या येषां ते भवन्ति **अयन्त्रितकळत्राः** । दारेष्वत्यन्तानियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तद्वा कथमिति चेत्—

कर्षणशुश्रूषाऽधिकृतत्वात् ॥ १५ ॥

---

[1] मनु. ३-२४.

कर्षणं वाणिज्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निकृष्टकर्माधिकृतत्वा-त्तयोर्विवाहा अपि तादृशा एवेत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगतत्वात् ॥ १६ ॥ २० ॥

एतदपि गान्धर्वस्य लक्षणम्—'सकामेन सकामायाम्' इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषोः निबन्धः । तदनुगतं विहित-विवाहकर्म । तथा चापस्तम्बः—'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्या-मृद्धिर्नेतरदाद्रियेत'[1] इति ॥ १६ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा प्रजा भवतीति विज्ञायते ॥ १७ ॥

प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा च सति तत्रोत्पन्नाः पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

साधवस्त्रिपुरुषमार्षाद्दश दैवाद्दश प्राजापत्याद्दश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥ १८ ॥

अतोऽस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवतीत्येव ॥ १८ ॥

[1] आप. गृ. ३-२१.

तदाह—

वेदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्राणां भवतीति ॥ १९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ १९ ॥

आसुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—

क्रीता द्रव्येण या नारी सा न पत्नी विधीयते । सा न दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

क्रीताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्याविक्रयोऽपि न कर्तव्य इत्याह—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः । आत्मविक्रयिणः पापाः महाकिल्बिषकारकाः ॥ पतन्ति नरके घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् । गमनागमनं चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥ २१ ॥

कन्याविक्रयी कुत्सितजन्मभाग्भवति अधःपाती च तस्मात्कन्याविक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नानां पुत्राणां वेदस्वीकरणे शक्तिरित्युक्तम् । तत्राविघ्नेन वेदस्वीकरणायानध्ययनप्रकरणमारभ्यते—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्याऽग्न्युत्पातभूमिकम्पश्मशानदेशपतिश्रोत्रियैकतीर्थप्रयाणेष्वहोरात्रमनध्यायः ॥ २२ ॥

पौर्णमासी तिथिः यस्यां चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत् । **अष्टका** माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी । **अमावास्या** अमा सह सूर्येण यस्यां तिथौ चन्द्रमा वसति सा अमावास्या । **अग्न्युत्पातः** यस्मिन् ग्रामे दाहस्तस्मिन् ग्रामे । **भूमिकम्पो** भुवश्चलनम् । **श्मशान** शवशयनम्, शरीरस्य दहनभूमिः निक्षेपभूमिर्वा । गमनदिवसोपि प्रयाणम् । तच्च देशपत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । देशपतेः राज्ञः राष्ट्रे प्रवासे मरणदिवसेऽपि । **एकतीर्थः** एकस्तीर्थः गुरुः ययोरिति विग्रहः । एतेष्वहोरात्रं नाधीयीतेति ॥ २२ ॥

वाते पूतिगन्धे नीहारे च नृत्तगीतवादित्ररुदितसामशब्देषु तावन्तं कालम्॥ २३

वातो वायुः दिवा चेत्पांसुगन्धहरः । नक्तं चेत् कर्णश्रावि । **पूतिगन्धो** दुर्गन्धः । **नीहारो**ऽभ्रं हिमद्रवणं तच्च हिमानी । तेष्वनध्यायः । **वादित्रं** वीणावादनम् । यावदेव न निवर्तते तावदनध्यायः ॥ २३ ॥

स्तनयित्नुवर्षविद्युत्सन्निपाते त्र्यहमनध्यायोऽन्यत्र वार्षिकात् ॥ २४ ॥

स्तनयित्नुर्मेघगर्जितम् । विद्युत्तटित् । अप्रमृष्टमन्यत् ॥ २४॥

वर्षाकालेऽपि वर्षवर्जमहोरात्रयोश्च तत्कालम् ॥ २५ ॥

वर्षाकालेऽपि विद्युत्स्तनयित्नुसन्निपातो भवति चेदाऽस्तमयादनध्यायः । रात्रौ चेदोषसः ॥ २५ ॥

पित्र्यप्रतिग्रहभोजनयोश्च तद्दिवसशेषः ॥

पितरो देवता यस्य कर्मणस्तत्पित्र्यं तस्मिन् आमश्राद्धार्थं वा भोजनार्थं वा निमन्त्रणप्रभृत्यनध्यायः ॥ २६ ॥

भोजनेष्वाजरणम् ॥ २७ ॥

अनध्याय इत्येव । भोजनपक्षे निमन्त्रणप्रभृत्याजरणमित्यर्थः ॥ २७ ॥

कथं पुनरभुक्तवत्येव भोजनमभ्युपगम्य आमन्त्रणरूपे पाणौ चामश्राद्धेऽनध्याय इत्याशङ्क्याह—

पाणिमुखो हि ब्राह्मणः ॥ २८ ॥

आमश्राद्धस्याप्येतदेव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

भुक्तं प्रतिगृहीतं च निर्विशेषमिति श्रुतिः ॥

अनध्याय एवायमविशेषः । प्रायश्चित्तं तु प्रतिगृहीतेऽर्धमेव । 'आमश्चेदर्धमेव' इति स्मरणात् । भोजनप्रायश्चित्तं च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम्—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।
पक्षत्रये तु कृच्छ्रं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्रमेव तु ॥
सपिण्डे तु त्रिरात्रं स्यात् एकरात्रस्तथाऽब्दिके ॥
दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या चाभिमन्त्रिताः ।
मासि श्राद्धे च ता एव नित्यश्राद्धे जपेच्च ताम् ॥ इति ॥

पितर्युपरते त्रिरात्रम् ॥ ३० ॥

उपरते मृते । अनध्याय इत्यनुवर्तते । असमावृत्तस्यायम् । समावृत्तस्य त्वशुचिभावादेवानध्यायः प्राप्तः । अत्रोपाध्यायमेव वेदप्रदानात् पितेत्याह । साक्षात्पितरि द्वादशाहविधानात् । 'मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः'[1] इति ॥ ३० ॥

कथमयमपि पितेति चेत्तदाह—

इयमु ह वै सुश्रवसोऽनूचानस्य रेतो ब्राह्मणस्योर्ध्वं नाभेरधस्तादन्यत् स यदूर्ध्वं नाभेस्तेन हैतत् प्रजायते यद्ब्राह्मणानुपनयति यदध्यापयति यद्याजयति यत्साधु करोति सर्वाऽस्यैषा प्रजा भवति। अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी

[1]आप. ध. १-१०-४.

**प्रजा भवति तस्माच्छ्रोत्रियमनूचान-
मप्रजासीति न वदन्ति ॥ ३१ ॥**

उह वै इति निपातद्वयं त्रयं वा शब्दशोभार्थम् । सुश्रवस इति । शृणोतेरौणादिकोऽसुन् प्रत्ययः । श्रमेण श्रुतवत इत्यर्थः । **अनूचानो** वेदतदर्थाङ्गाध्यायी । ईदृशस्य **ब्राह्मणस्य द्वयं रेतः** प्रजननहेतुर्विद्यते । तत्र **ऊर्ध्वं नाभेरेकम्** । स च ब्राह्मणवायुः नाभेरुत्थितो वक्त्रविवराद्विविधानां शब्दानामभिव्यञ्जकः । अवाचीनोऽन्यत् । स च नाभेरवाचीनः अवाग्गुत्पन्नः सर्गशुक्लहेतुः वायुः । तत्र ऊर्ध्वाग्रेण रेतसा चनस्वः प्रजा उत्पादयति उपनयनाध्यापनयाजनसाधुकृताभिः । अस्यैव हीत्थं प्रजा उत्पादयितुं शक्तिरस्ति । एतद्धि प्रजानां श्रेष्ठतरं जन्म शरीरान्तरेऽप्यनुग्राहकत्वात् । तथा चापस्तम्बः—'तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः'[1] इति । पशुवदेवेत्यभिप्रायः । उक्तं च—'कामं मातापितरौ चैनमुत्पादयतो मिथः' इति । अथ **यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी प्रजा भवति** । यस्मादेवंविधस्य पुरुषस्य चतस्रः प्रजास्सन्ततिः केवलं श्रोत्रियस्याध्यापननिमित्ताऽस्ति तस्मादौरस्याभावेऽप्यमुमप्रजासीति विद्वांसो न **वदन्ति** । तस्माद्वेदप्रदानापितरि मृते त्र्यहमनध्यायो युक्तः ॥३१॥

यस्मादेवम्—

**तस्माद्द्विनामा द्विमुखो विप्रो द्विरेता द्विज-
न्मा चेति ॥ ३२ ॥**

---

[1] आप. ध. १-१-१८.

द्वे नामनी यस्य स **द्विनामा** 'तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकः'* इति श्रुतिः । अर्धुकस्समृद्धः । द्वे चास्य मुखे पाणिरास्यमिति **द्विमुखः** । द्वे रेतसी शुक्रमेकं, द्वितीयं ब्रह्म । जन्मनी अपि द्वे मातुरर्धं ब्रह्मणश्च ॥ ३२ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः—

शूद्रापपात्रश्रवणसंदर्शनयोश्च तावन्तं कालम् ॥ ३३ ॥

समुच्चितयोरप्यपपात्रनिषेधः । ततश्च कुर्यादतिरोहिते अपपात्रे अनध्यायम् ॥ ३३ ॥

नक्तं शिवाविरावे नाधीयीत स्वप्नान्तम् ॥

रात्रौ **शिवाविरावे** वृद्धगोमायुरुते । न च विशिष्टं, ततः तस्मिन् सति सुप्त्वा बुद्ध्वाऽध्येतव्यम् ॥ ३४ ॥

अहोरात्रयोस्सन्ध्ययोः पर्वसु च नाधीयीत॥

तत्रैका सन्ध्याऽरुणप्रभातमारभ्य आसूर्योदयदर्शनात् । अपराऽस्तमयादारभ्य आनक्षत्रोदयात् । पर्वस्विति बहुवचनात् बह्व्यस्तिथयो गृह्यन्ते । एका तावत्पर्वद्वयमध्यगता अष्टमी । उभयोरपि पर्वणोरभितस्तिथिद्वयं चतुर्दशी प्रतिपच्चेति । अतोऽष्टमीद्वयं चतुर्दशीद्वयं प्रतिपद्द्वयं च गृहीतं भवति । चशब्दाद्यस्यां तिथावादित्योऽस्तमेति साऽभिप्रेता । तथा हि—

* तै. सं. ६-३-१.

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिर्मुनिभिः प्रोक्ता दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ॥

अन्यथा तावन्तं कालं सासा तिथिरित्यर्थस्स्यात् ॥ ३५ ॥

पर्वप्रसङ्गादित्थमन्यः पर्वणि नियम उच्यते—

न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयात् ॥ ३६ ॥

एतदतिक्रमेऽप्यध्ययनविघ्न एव भवतीति कल्प्यते ॥ ३६ ॥

श्रुतिरेषाऽत्याभिमानिनी विज्ञायत इति गमयति—

पर्वसु हि रक्षःपिशाचा व्यभिचारवन्तो भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३७ ॥

पर्वसु रक्षांसि पिशाचाश्च व्यभिचारवन्तः । वि वैविध्ये, अभीत्याभिमुख्ये, चरतिः गमने भक्षणे च वर्तते । पर्वसु विविधं गच्छन्ति विविधं भक्षयन्ति च । पर्वसु अभिगमनमांसाशनवन्तीत्यर्थः । तद्यदि मनुष्या अपि कुर्युः तद्रक्षःपिशाचा जायन्ते । अतोऽस्मादेव भयान्न कर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

प्रकरणार्थमेवानुसरति—

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वहोरात्रमनध्यायोऽन्यत्र मानसात् ॥ ३८ ॥

अद्भुतमाश्चर्यम् । यथा वणिक्मज्जति । यथाऽम्बुनि ग्रावाणः

प्लवन्ते । जले चाग्न्युद्भवः कौ अपत्योद्भव इत्याद्युत्पातः । परार्थविपर्ययप्रदर्शनम् । यथा स्थावरस्य देशान्तरगमनप्रतिमारोदन-रुधिरस्रवणादि । यद्वा—षष्ठीतत्पुरुषोऽयमद्भुतोत्पात इति । अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्विति । एतेष्वहोरात्रमनध्यायोऽन्यत्र मानसात् अध्य-यनात् । मानसाध्ययनविशिष्ट एव सर्वानध्यायविशेषो द्रष्टव्यः । क्वचिन्मानसेऽपि निषेधदर्शनात् । यथा—

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विसर्जयन् ।
उच्छिष्टश्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ॥

मानसेऽपि जननमरणयोरनध्यायः ॥

अपिशब्दाद्वाचिकेऽपि । जननमरणग्रहणं सर्वेषामात्माशुचिभावा-नामुपलक्षणम् । तथा च स्वाध्यायब्राह्मणम्—'तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः'* इति ॥ ३९ ॥

'शुचिनाऽधीयीत' इति यदुक्तं तद्वाचिकस्यैव मा विज्ञायीति मानसार्थं विनिन्दन्ति—

अथाप्युदाहरन्ते—

हन्त्यष्टमी ह्युपाध्यायं हन्ति शिष्यं चतुर्दशी । हन्ति पञ्चदशी विद्यां तस्मात्पर्वणि वर्जयेत् ॥ तस्मात्पर्वणि वर्जयेदिति ॥ ४० ॥ २१ ॥

* तै. आ. २-१५.

उपाध्यायहनने तदलाभकृतः विघ्नः लक्ष्यते । एवं शिष्यहननेनापि तदध्येत्रभावकृतः । विद्याहननेनापि पुरुषान्तरनैरपेक्ष्याभावो लक्ष्यते । अन्योऽप्यध्ययनविघ्नसद्भावो द्रष्टव्यः । अत्यन्तनिश्श्रेयसत्वादध्ययनस्य विघ्नसन्ततिरवश्यंभाविनी । सा च तद्वर्जनेनैव परिहरणीया । तथाचोक्तम्—'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति ॥ ४० ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः.
प्रथमप्रश्नस्समाप्तः.

अथ द्वितीयप्रश्नः.

ब्रह्महत्यादिषु दण्ड उक्तः 'अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वापराधेषु' इत्येवमादिना—

अथातः प्रायश्चित्तानि ॥ १ ॥

वक्ष्याम इति शेषः । विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तदोषफलं यैः कर्मभिः नानुभुङ्क्ते तानि प्रायश्चित्तानि । तत्रापराधिनोऽनुतापिनो बलादानीतस्य दण्डप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयः । स्वयमेवागत्य राज्ञे वेदयमानस्य दण्ड एव । यःपुनरनुतापेन प्रायश्चित्तमनुतिष्ठति तस्य तेनैव भावितव्यम् । एनोभूयस्त्वेव क्रमनियमे हेतुः ॥ १ ॥

इदमत्र प्रधानम्—

भ्रूणहा द्वादश समाः ॥ २ ॥

भ्रूणहा ब्रह्मघ्नः भ्रूणो यज्ञं बिभर्ति वा नयतीति तत्साधनवधकारी भ्रूणहा ब्रह्महेति यावत् । समाः संवत्सरान्वक्ष्यमाणव्रतं चरेत् ॥ २ ॥

तदाह—

कपाली खट्वाङ्गी गर्दभचर्मवासा अरण्यनिकेतनः श्मशाने ध्वजं शवशिरः कृत्वा कुटीं कारयेत्तामावसेत् सप्तागाराणि भैक्षं चरन् स्वकर्माचक्षाणस्तेन प्राणान्धारयेदलब्धोपवासः ॥ ३ ॥

खट्वाया अङ्गं पदादि तद्दण्डार्थे भवति । **गर्दभचर्म वासो** यस्य स तथोक्तः । **अरण्यमस्य निकेतनं** विहरणदेशः । चङ्क्रमणदेश इति यावत् । श्मशानं निरुक्तम् । तत्र **कुटीं कारयेदिति** सम्बन्धः । शवस्य शिरो ध्वजं चिह्नं कुर्यात् भिक्षाकाले । यं हत्वा एतच्चरति तस्य शिर इति । यस्य कस्यचिदित्यन्ये । तथा च सति शवग्रहणमकिञ्चित्करं स्यात् । **स्वकर्माचक्षाणः** ब्रह्महाऽहमस्मीति ब्रह्मघ्ने भिक्षां देहीति ब्रुवन् सञ्चरन्नपि यदि भिक्षां सप्तस्वगारेषु न लभेत तदोपवासः कार्यः । **तामेव कुटीमधिवसेत्** । एवं द्वादशसमाश्चरन् पूतो भवति ।

ब्राह्मणाधिकारमिदं प्रायश्चित्तम् । यतस्सुमन्तुराह—'ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा' इति ॥ ३ ॥

अधुना द्वादशवार्षिकस्य व्रतस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अश्वमेधेन गोसवेनाग्निष्टुता वा यजेत ॥ ४

आहिताग्नेरिष्टप्रथमसोमस्य एतयोश्चित्तसमाधानं कार्यम् । अश्वमेधस्तु राजयज्ञत्वात् 'राजा विजितसार्वभौमः' इत्येवंविशिष्टस्य राज्ञो भवति ॥ ४ ॥

अश्वमेधावभृथे वाऽऽत्मानं प्लावयेत् ॥ ५ ॥

अन्यस्याप्यश्वमेधावभृथे आत्मानं स्नापयेत् । एतानि प्रायश्चित्तानि हन्तृगुणापेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा विकल्प्यन्ते ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके । मतिपूर्वं घ्नतस्तस्य निष्कृतिर्नोपलभ्यते ॥ ६ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यात्'* इति ब्राह्मणं विज्ञाय हननमुच्यते । अमतिपूर्वक इत्यनेन च ब्राह्मणोऽयमिति निश्चितेऽपि प्रमादकृतं हननम् ॥

*तै. सं. २-६-१०.

आह च मनुः—

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते[1] ॥ इति ॥

यथा—

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्[1] ॥ इति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणविषयहिंसायामेव प्राग्भाविषु व्यापारेषु प्रायश्चित्तमाह—

अपगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्रवर्तने ॥ तस्मान्नैवापगुरेत न च कुर्वीत शोणितमिति ॥ ७ ॥

कथं पुनरवगम्यते ब्राह्मणापगोरणादिष्वेवैतानि प्रायश्चित्तानीति? उच्यते—निषेधस्तावद्ब्राह्मणविषय एव उपलभ्यते । 'तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात्'* इति । यत्र च निषेधः प्रायश्चित्तेनापि तत्रस्थेन भवितव्यम् । अपगूरणं नाम हिंसार्थमुद्यमः । अप्रमृष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

नव समा राजन्यस्य ॥ ८ ॥

वध इति शेषः । नवसंवत्सरान् राजन्यस्य वधे प्रकृतं ब्रह्मचर्यं चरेदिति ॥ ८ ॥

---

[1] मनु.११-९०, ४५. * तै. सं. २-६-१०.

तिस्रो वैश्यस्य ॥ ९ ॥

संवत्सरत्रयं प्राकृतं ब्रह्मचर्यचरणम् ॥ ९ ॥

संवत्सरं शूद्रस्य स्त्रियाश्च ॥ १० ॥

शूद्रं हत्वा **संवत्सरं** प्रायश्चित्तमित्यनुवर्तते । चशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरपि निर्गुणयोर्हनने एतदेव प्रायश्चित्तमिति दर्शयितुम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणवदात्रेय्याः ॥ ११ ॥

आत्रेयी आपन्नगर्भा । तथा वसिष्ठोपि ब्रूते—'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्र ह्येष्य द्भम्पत्यं भवति'[1] इति । **ब्राह्मणवदिति** । स्वजातीयात्रेय्याः वधे स्वजातीयपुंवधवत् प्रायश्चित्तमित्यतिदेशः । विगुणविभागोपि द्रष्टव्यः । सगुणहननप्रायश्चित्तं सगुणहनन एवातिदिश्यते । एवमस्वामिकद्रव्यप्रकरणे[2] पुनर्ब्रह्महत्यादिषु यदभिहितं तेन सहैतेषां विकल्पव्यवस्थासमुच्चया अत्र हन्यमानगुणापेक्षया वेदितव्याः ॥ ११ ॥

गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत ॥ १२ ॥

तत्र तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । तया यो मैथुनमाचरति स **गुरुतल्पगः** । मरणान्तिकं चैतत्प्रायश्चित्तम् । एवं कृतवतो ह्यस्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्न विद्यते । मरणात्तु पूतो भवति अतीतस्यौर्ध्वदैहिकमपि ज्ञातिभिरस्य कर्तव्यम् । अन्यत्रापि मरणान्तिके दण्डे प्रायश्चित्ते चैतद्द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

---

[1] २०-३९. [2] एवमतीतरात्र विदस प्रकरणे.

इदमन्यत्तस्यैव प्रायश्चित्तम्—

सूर्मिं ज्वलन्तीं वा श्लिष्येत् ॥ १३ ॥

सूर्मिशब्देनायस्मयप्रतिकृतिरुच्यते । इदमपि मरणान्तिकमेव ॥ १३

लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरन्तरेण गच्छेदा निपतनात् ॥ १४ ॥

रूपाण्यपरिहरन्नित्यभिप्रायः । परिवास्य छित्वा । एतत्प्रायश्चित्तत्रयं बुद्धिपूर्वविवक्षया । सम्भवापेक्षश्च विकल्पः ॥१४॥

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादाय स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां जहीति तेनैनं हन्यात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणस्वर्णं हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः **स्तेन** इति गीयते । तदेतत्प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको दृढदारुनिर्मितः । सैध्रकं मुसलं स्कन्धेनाधाय राजानं गच्छेदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

स्तेनशासनमपि राज्ञो वध इत्येतत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनाधाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वि-

यात् । अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् । अशासनात्तु तद्राजा स्तेनादाप्नोति किल्बिषमिति ॥ १६ ॥

शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिषं पापम् ॥ १६ ॥

सुरां पीत्वोष्णया कायं दहेत् ॥ १७ ॥

यज्जातीयस्य या सुरा प्रतिषिद्धा तयैवोष्णया अग्निवर्णया पीतया कायं दहेत् । ब्राह्मणस्य सर्वा प्रतिषिद्धा । अत एव हि सर्वां सुरां समतयैवैकत्वेन निदर्शयति—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्* ॥ इति ॥

मरणान्तिकमेतन्मतिपूर्वके ॥ १७ ॥

अमत्या पाने कृच्छ्राब्दपादं चरेत्पुनरुपनयनं च ॥ १८ ॥

कृच्छ्राब्दपादः संवत्सरप्राजापत्यचतुर्भागः । ब्रह्महत्यादिपूक्तैः प्रायश्चित्तैः ब्राह्मण एवाधिक्रियते नान्यः । कुत एतत्? ब्रह्महत्यादिभिः पतति यः तद्वत् । कथमिति चेत् । पञ्चाग्निविद्यायां दर्शनात् । तत्र ह्युक्तं 'यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति' इति प्रक्रम्य 'तदेष श्लोकः—स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्त-

*मनु. ११-९१.

त्पमावसन् ब्रह्महा च । एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते '[1] इत्यादि ॥

आह च मनुः—

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रस्समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥[2] इति ॥

तथा सुरायामपि—

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥[2] इति ॥

तथा—

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानम् ॥[2] इति ॥

एवमन्यान्यपि स्मृतिलिङ्गानि 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा' इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ १८ ॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाह—

वपनव्रतनियमलोपश्च पूर्वानुष्ठितत्वात् ॥ १९ ॥

व्रतं सावित्रव्रतम् । नियमो भिक्षाचरणम् । चशब्दात् मेखलादण्डधारणमपि गृह्यते । तत्र हेतुः—पूर्वानुष्ठितत्वात् कृतस्य करणासम्भवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

---

[1] छा. उ. ५-१०.   [2] मनु. ११-८७, ९९, १००.

अमत्या वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनस्संस्कारमर्हति ॥ २० ॥

मूत्रपुरीषयोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी 'सुपां सुपो भवन्ति' इति । अयं पुनस्संस्कारश्चान्द्रायणसहितो द्रष्टव्यः । विद्वराह[1]-श्लोकदर्शनात् ॥ २० ॥

सुराधाने तु यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपुष्पीविपक्वेन षडहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥ २१ ॥

सुराः यस्मिन् भाण्डे धयन्ति पिबन्ति तत्सुराधानम् । अत्र पर्युषिताः उषसाऽन्तरिते काले निहिताः । शङ्खपुष्पीनाम समुद्रतीरे लताविशेषः । पर्युषितासु वासिष्ठ आह—

मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चिद्द्विजः पिबेत् ।
पद्मोदुम्बुरबिल्वपलाशानामुदकं पीत्वा त्रिरात्रिभिश्शुद्ध्यति ॥[2] इति ॥ २१ ॥

इदमन्यमरणे प्रायश्चित्तम्—

गुरुप्रयुक्तश्चेन्म्रियेत गुरुस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चरेत् ॥

मरणसन्देहास्पदीभूतेषु गुरुणा चोदितश्शिष्यो यदि म्रियेत स

---

[1]विश्वराम. [2]वासि. २०-२१.

श्लोकस्य विषयः। शास्त्राविरुद्धोदकुम्भोद्धारणादिविषये प्रेरणमिदम्। दुर्गदेशगमनादिषु विषयेषु भ्रूणहत्यासममेव। गुरोश्शासननिमित्तमृत्युविषयं चैतत्स्वापराधनिमित्ते तु मरणादेशं वक्तुमिति। अगुरोः पुनश्चोदयितुर्हननप्रायश्चित्तमेव ॥ २२ ॥

एतदेवासंस्कृते ॥ २३ ॥

संस्कारः संस्कृतं शौचाचारादिलक्षणानुशासनं तदभावोऽसंस्कृतं तस्मिन्नप्येतदेव कृच्छ्रत्रयम्। एतदुक्तं भवति—शिष्यशासनाकर्तुः गुरोः प्राजापत्यत्रयमिति ॥ २३ ॥

गुरुप्रसङ्गाद्ब्रह्मचारिणो नियममाह—

ब्रह्मचारिणश्शवकर्मणा व्रतावृत्तिरन्यत्र मातापित्रोराचार्याच्च ॥ २४ ॥

शवकर्म अलङ्करणवहनदहनादि। तेन कृतेन व्रतावृत्तिरुपनयनावृत्तिः, पुनरुपनयनम्। तदेतदन्यत्र **मातापित्रोराचार्याच्च**। तेषां शवकर्मण्यपि दोषाभावः। आह च मनुः—

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते[1] ॥ इति ॥

इदानीमन्यत्रापि पुनरुपनयननिमित्तेषु ब्रह्मचारिणः क्वचिदपवादार्थमिदमाह—

स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थे सर्वं प्राश्नीयात् ॥ २५ ॥

---

1 ५-९१.

स यदि ब्रह्मचारी रोगेणाभिभूयेत **कामं** तथा **भैषज्यार्थे सर्वं** मधु मांसमपि **प्राश्नीयादिति** सम्बन्धः । तत्र व्रतावृत्तिर्नास्ति गुरोरुच्छिष्टभोजनेऽपि । गुरुः आचार्योऽभिप्रेतः । अथ प्राशिते व्याधेरपगमस्ततो निवर्तेत । **व्याधीयीत** इङ्गतावित्यस्य धातोरधिपूर्वे लिङ्यात्मनेपदम्, यक्सीयुट् गुणादौ कृते कर्मकर्तरि व्याधीयीतेति भवति व्याधिमान् भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

गुरोरुच्छिष्टसर्वप्राशनेऽपि रोगशमनस्याप्यसम्भवे तु—

येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत ॥ २६ ॥

गुरोरपि यत्प्रतिषिद्धं लशुनगृञ्जनादि तेनापि चिकित्सा कार्येत्यभिप्रायः । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्'[1] इति स्मृतेः ॥ २६ ॥

स यदाऽगदी स्यात्तदुत्थायादित्यमुपतिष्ठेत हंसश्शुचिषदित्येतया ॥ २७ ॥

गदी व्याधितः । ब्रह्मचारिणो व्याधितस्य सन्ध्योपासनादिनियमानुष्ठानाशक्तौ प्रायश्चित्तमेतत् । उत्तरेषां चैतदेवाविरोधित्वात् ॥

तत्र गृहस्थस्येदम्—

दिवा रेतस्सिक्त्वा त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेद्रेतस्याभिः ॥ २८ ॥

स्वभार्यायामेवैतत्प्रायश्चित्तम् । रेतस्या ऋचः रेतश्शब्दवत्यः ताश्च 'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्'[2] इत्यनुवाकः । तासु च भूम्ना शब्दप्र-

---

[1] गौ. ध. ९-३४. [2] तै. आ. १-३०.

वृत्तिः । 'सृष्टीरुप दधाति'[1] इतिवत् । दिवागमनप्रतिषेधः परिभाषायां द्रष्टव्यः 'परस्त्रीषु च दिवा च यावज्जीवम्'[2] इत्यत्र ॥ २८ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी ॥ २९

संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् । तस्य च प्रयोजनं—'सप्तरात्रं कृत्वैतदवकीर्णिव्रतं चरेत्' । 'प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी' इति च ॥

स गर्दभं पशुमालभेत ॥ ३० ॥

पशुग्रहणं हिंसाविपर्येतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ॥ ३० ॥

तत्रैता देवताः—

नैरृतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदेवतो यम-देवतो वा ॥ ३१ ॥

पुरोडाशदेवताभिधानं 'यद्देवत्यः पुरोडाशः' इति परिभाषा-सिद्धस्यानुवादः । निरृतिरक्षोयमानां च विकल्पः । पुरोडाशे वोत्तरयोः ॥ ३१ ॥

शिश्नात्प्राशित्रमप्स्ववदानैश्चरन्तीति विज्ञा-यते ॥ ३२ ॥

सान्नाय्यविकारस्यापि पशोः प्राशित्रवचनाच्च शिश्नावयवादव-दातव्यम् । हृदयाद्यवयवमप्सु प्रचरितव्यम् । अन्यत् लौकिके अग्नौ कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

---

1 तै. सं. ५-३-४. 2 बो. गृह्यपरिभाषा १-११.

अपि वाऽमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोस्म्यभिद्रुग्धोस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥

परिचेष्टा आज्यसंस्कारादिना । अग्निहोत्रिकप्रयोग इत्यन्ये । पूर्वस्यामम्भव एतत्प्रायश्चित्तम् । यद्वा—स्वपरप्रेरणसकृदसकृच्छ्क्तिसदसद्भाववर्णप्रयतोत्सर्गाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तम् 'तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रस्सप्तगृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरम्'[1] इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङग्निमभिमन्त्रयेत— सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रस्सं वृहस्पतिः । सं माऽयमग्निस्सिञ्चन्त्वायुषा च बलेन चायुष्मन्तं करोतमेति ॥

हुत्वेत्युत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् । **प्रयताञ्जलिः** शुद्धबद्धाञ्जलिः । अञ्जलिश्च द्विहस्तसंयोगः । **कवातिर्यङ्** नात्यन्ताग्रत्यभिमुखता नात्यन्तपराङ्मुखता तद्वितन्वन्निति । अग्न्युपस्थाने 'सन्तिर्यङ्ङिवोपतिष्ठेत नैनं प्रत्यङ्ङ पराङ्' इति ॥ २४॥ ॥

---

[1] गौ. ध. २३-१८.

अथ महापातकविप्लावकादयश्च ज्ञातिभिः कथं त्याज्याः? कथं वा संग्राह्या इति? तत्राह—

अथास्य ज्ञातयः परिषद्युदपात्रं निनयेयुस्तमसावहमित्थंभूत इति चरित्वाऽपः पयो घृतं मधु लवणमित्यारब्धवन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति ॥ ३५ ॥

उदपात्रनिनयनेन स्मृत्यन्तर[1]प्रसिद्धस्याङ्गस्य विधिरुक्तः। सोऽयं प्रदर्श्यते—विप्राणां गुरूणां ज्ञातीनां च **परिषदि** सन्निधौ किं कृतवानसीति पृष्टे असावहमित्थंभूत इति प्रतिब्रूयात्। **इत्थंभूत** इदं पापं कृतवानस्मीति। एवं तं संभाष्य **उदपात्रं निनयेयुरिति** सम्बन्धः। अवस्करादमेध्यपात्रमपां पूर्णमानीय दासेन कर्मकरेण वा पदा विपर्यस्येयुः। स यद्येवं कृते चीर्णव्रतः अचरमहं प्रायश्चित्तमिति **चरित्वा** ब्रूयात्। तमबादिपञ्चतयमारब्धवन्तं **ब्राह्मणा ब्रूयुः** पृच्छेयुः **चरितं त्वया** यथाविधि प्रायश्चित्तमिति ॥ ३५ ॥

ओमितीतरः प्रत्याह ॥ ३६ ॥

अभ्यनुज्ञावचनमेतत्। एवं तस्मिन् विच्छन्दना ॥ ३६ ॥

चरितनिर्वेशं सवनीयं कुर्युः ॥ ३७ ॥

चरितनिर्वेशं चरितप्रायश्चित्तं **सवनीयं** सवनयोग्यं सवनशब्देन क्रतुरभिप्रेयः। तेन याज्ययाजकभावमापादयेयुरित्यर्थः।

[1] गौ. ध. २०.

यद्वा—सौतेः प्राणिप्रसवकर्मणस्सवनं तत्र भवं सवनीयं जातकर्मादि तस्य कुर्युरिति यावत् । तथा च वसिष्ठः—'प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः'[1] इति । तदेतत् सपितृत्यागप्रत्युद्धारसम्बन्धं गौतमीये 'त्यजेत्पितरम्'[2] इत्यस्मिन्नध्याये विवृतम् । तदपि प्रतीक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात् । प्रजाता चेत्कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥ ३८ ॥

अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच्च माहाप्रवरेषु स्वयमेवोक्तम्—'सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न त्यजेन्मातृवद्भगिनीवत्'[3] इति । बिभृयादिति शेषः । स्वयमेव ब्रवीति—'गर्भो न दुष्यति कश्यप इति विज्ञायते'[3] इति । मिन्दाहुती पुनः सर्वत्राविशिष्टे । अशिष्टद्रव्यकत्वादाज्यद्रव्यं प्रतीयात् ॥ ३८ ॥

परिवित्तः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
परिवित्तः परिवेत्ता दाता यश्चापि याजकः ।
कृच्छ्रद्वादशरात्रेण स्त्री त्रिरात्रेण शुद्ध्यतीति ॥ ३९ ॥

---

[1] वा. ध. १९. [2] गौ. ध. २०. [3] महाप्रवरे समाप्तिसूत्र काण्डम्.

अकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे अग्रजे तिष्ठति यः कनीयान् दारसंयोगमग्निहोत्रसंयोगं वा करोति स परिवेत्ता । इतरः **परिवित्तः** । परिवेत्तुर्यः कन्यां प्रयच्छति स **दाता** । तमेव यो याजयति स **याजकः** । एतेषां चतुर्णां कृच्छ्रेण शुद्धिः । यया सह परिवेत्ता भूयात् तस्याः त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ ३९ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ४० ॥

वक्ष्याम इति वाक्यसमाप्तिः । **पतनीयानि** पतनार्हाणि कर्माणि महापातकेभ्य ईषन्न्यूनानि ॥ ४० ॥

कानि पुनस्तानि—

समुद्रसंयानम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् । भूम्यनृतम् । सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् । शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं च । एषामन्यतमत्कृत्वा चतुर्थकाला मितभोजिनस्स्युरपोऽभ्यवेयु[1]स्सवनानुकल्पम् स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति[1] पापम् ॥ ४१ ॥

समुद्रसयानं नावाऽन्तरा द्वीपान्तरगमनम् । **ब्राह्मणस्वन्यासापहरणं** निक्षेपहरणम् । **भूम्यनृतं** साक्ष्ये भूमिविषयानृतवादः । सर्वैः पण्यैरव्यवहरणीयैरप्युभयतोदद्भिर्व्यवहरणम् । शूद्रप्रेष्यता तत्सेवनमुच्यते । शूद्रायां गर्भस्थापनं **शूद्राभिजननम्** ।

[1] रपोऽभ्युपेयुः, रपोऽभ्यवहरेयुः, तदपघ्नन्ति.

शूद्रायां स्वभार्यायामभिजातत्वम् । तदपत्यत्वं शूद्रस्य पुत्रभाव-स्तवाहं पुत्रोऽस्मीत्युपजीवनम् । एषामन्यतमस्मिन् कृते प्रायश्चित्तं **चतुर्थकालाः** चतुर्थे काले येषां भोजनं ते तथोक्ताः **मितभो-जिनः** अल्पभुजः **अपोऽभ्यवेयुस्सवनानुकल्पं** त्रिषवणास्नानं **स्थानासनाभ्याम**होरात्रयोर्यथामङ्गचं **विहरन्त एते तत्पापं त्रि-भिस्संवत्सरैरपहन्ति** अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मण-स्सेवमानः । चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापमिति ॥ ४२ ॥

कृष्णो वर्णः चण्डालीत्येके । वर्णशब्दानुपपत्तेः शूद्रेत्यपरे। तत्सेवनं तद्गमनम् । व्याख्यातं चतुर्थकालत्वमनन्तरसूत्रेऽपि । **उ-दकाभ्यवायी** त्रिषवणस्नायी **एकरात्रेण** सकृद्गमन एवमाह । अ-भ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् । विदुषो बुद्धि-पूर्वगमन इदम् ॥ ४२ ॥

अथोपपातकानि ॥ ४३ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि पतनीयेभ्यो न्यूनानि ॥४३

अगम्यागमनं गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां प-तितां च गत्वा भेषजकरणं ग्रामयाजनं र-ङ्गोपजीवनं नाट्याचार्यता गोमहिषीरक्षणं यच्चान्यदप्येवंयुक्तं कन्यादूषणमिति ॥४४॥

अगम्याः मातृष्वस्राद्याः । ताश्च नारदो जगाद—

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भार्या पुत्रस्य या भवेत् ॥

दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।
शिश्नस्योत्कर्तनं दण्डः नान्यो दण्डो विधीयते[1] ॥ इति ॥

अत्र **माता** स्तन्यप्रदा । **गुर्वी** माता **गुरुः** पिता तयोस्सखी च । यस्या**पपा**[2]**त्रा** कन्या । उपपात्रेति पाठे पण्यस्त्री । **पतिना** ब्रह्महत्यादिभिः यैः पुरुषः पतति, स्वकीयैश्च । तथा च वसिष्ठः—

त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।
भर्तृवधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति ॥[3]

भेषजकरणं उपजीविका यस्य । **ग्रामयाजनं** बहूनां याजनम् । **रङ्गोपजीवनं** नर्तनेनोपजीवनम् । **नाट्याचार्यता** नर्तकेभ्यो नटशास्त्रस्य भरतविशाखिलादेः प्रतिपादनम् । **गोमहिषीरक्षणमप्यु**-पजीवनाय । **एवंयुक्तं** वेदनिन्दा, विप्रापवादः, शस्त्रपाणित्वं, अग्निगोब्राह्मणेभ्यो दानप्रतिषेधः, अयाज्यस्वमस्त्राज्यपदार्थात्मविक्रय इत्यादि । **कन्यादूषणं** तद्गमनं तद्दूषणं वा रोहिणी काणा विश्वरूपा बहुमुगाकुला मन्दगतिर्मन्दप्रज्ञा बहुभाषिणी दुर्गन्धगात्रेत्यादि ॥ ४४ ॥

---

[1]नारदधर्म. १२-७५. [2]यस्यानपपात्रा. [3] वसि. ध. २८-७.

तेषां तु निर्वेशः पतितप्रवृत्तिर्द्वौ संवत्सरौ ॥ ४५

निर्वेशः प्रायश्चित्तं पतितानां प्रवृत्तिः जीवनं भैक्ष्यवृत्तिरित्यर्थः । अथ वा—ब्रह्महणो व्रतं द्वौ संवत्सरौ चरेत् ॥ ४५ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४६ ॥

वक्ष्यमाणानि वेदितव्यानि । तान्युपपातकेभ्यो न्यूनानि ॥ ४६

द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्तस्य चाध्यापनं नक्षत्रनिर्देशश्चेति ॥ ४७ ॥

द्यूतमक्षादिभिर्देवनम् । **अभिचारः** श्येनाद्यनुष्ठानम् । पथि क्षेत्रे वाऽनावृते देशे एकैककणिशोद्धरणं तेन वर्तन**मुञ्छवृत्तिता** । स **चानाहिताग्ने**रशुचिकरः । आहिताग्नेस्तु विहितः । तथा हि—

वर्तयंस्तु शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ इति ॥[1]

समावृत्तो गृहस्थस्तस्य भिक्षाचर्या । **तस्य चैव** समावर्तनप्रभृति मासचतुष्टयादूर्ध्वं **गुरुकुले वासः** । अतस्तस्य मासद्वयं मासचतुष्टयं वा गुरुकुलवास इष्यत एव । तथा चापस्तम्बः—'द्वौद्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेत् भूयश्श्रुतमिच्छन्'[2] । इति **तस्यैवो**क्तलक्षणात् कालादूर्ध्वं यद**ध्यापनं** तदप्यशुचिकरम् । अतश्चैतत् ज्ञापितं यावन्मरणं विद्यासङ्ग्रहः कार्य इति । तदुक्तम्—

---
[1] मनु. ४-१०. [2] आप. ध. १-१३-१९.

वलीपलितकालेऽपि कर्तव्यश्श्रुतिसङ्ग्रहः ॥ इति ॥

नक्षत्रनिर्देशो ज्योतिश्शास्त्रोपजीवनम् । चशब्दात् प्रतिलोमलेखनग्रहस्थपरपाकोपजीवनानि गृह्यन्ते ॥ ४७ ॥

यान्येतान्यशुचिकराणि—

तेषां तु निर्वेशो द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षडहान् द्वादश-त्र्यहान् द्वादशाहं षडहं त्र्यहमहोरात्रमेकाहमिति यथाकर्माभ्यासः ॥ ४८ ॥

अत्र षडहात्प्राग्ये अहाः निर्दिष्टाः तान् प्राजापत्येन यापयेत् । षडहादींस्त्वनशनेन । यथा पापस्य कर्माभ्यासस्तथैवा सेवा । तत्र गुर्वभ्यासे गुरुकल्पः । मध्यमे मध्यमः । लघौ लघुः ॥

पतितानामेव किञ्चिदाह—

अथ पतितास्समवसाय धर्मांश्चरेयुरितरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मत्त एवमार्यानपि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न सेन्द्रियः पतति तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयतीति ॥ ४९ ॥

समवसाय सम्भूय परस्परं पतिता धर्मांश्चरेयुः । किंलक्ष-

णान् यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणान् । अत्र परस्परं विवहमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना भवेयुः तान्निष्पादितानुपनीय **एवं** पितरो **ब्रूयुः । विप्रव्रजत निर्गच्छतास्मत्तः** अस्मान् त्यक्त्वा निर्गच्छत । निर्गताः **आर्यान् प्रतिपत्स्यथ** यूयमार्यान् प्रतिपत्स्यथ अपिशब्दस्सम्भावनावचनः । आर्यैः किल यूयं सम्प्रयोगं प्रतिपत्स्यथेति । आर्या एव युष्माकमुपनेतारो भविष्यन्तीति । पतितपुत्रा अपि तैस्संसर्गाभावे शुचयो भवन्ति । संसर्गे हि संसर्गपतनमिति । ननु पतितपुत्रत्वादपि तद्भवतीत्याशङ्क्याह—**अथापि न सेन्द्रियः पतति** । यद्यपि च पिता पतति तथाऽपि न सेन्द्रियः इन्द्रियैस्सह न पतति तस्मात् न हि पतनीयकारणम् । न चेन्द्रियाणि करणानि पतितानि । कर्तृकरणयोश्च पृथक्त्वं प्रसिद्धं उपस्थेन्द्रियं च कर्मेन्द्रियम् ।

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ इति*॥

पुत्राश्चेन्द्रियनिष्पादिताः । तथा च मन्त्रः—'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि'† इत्यन्तःकरणसमानाधीनः । अथोच्येत सर्वैरेव पितृगुणैः पुत्रस्थैर्भवितव्यम् । अपि पतितत्वे तदपि स्यात्—**तदेतेन वेदितव्यं** दृश्यते ह्ययमर्थोऽङ्गहीनोपि **साङ्गं जनयति** साङ्गोऽप्यङ्गहीनम् । अतो नावश्यं पतितपुत्रेणापि पतितेन भवितव्यम् ॥ ४२ ॥

अमुं तावत्पक्षं दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतो दधिधानीसधर्माः स्त्रिय-

---

* मनु. २-९०. † तै. मं. २-११.

स्स्युर्यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतञ्य मन्थति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजयन्ति । एवमशुचिशुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ५० ॥

अपतितायामपि जनन्यां पतितादुत्पन्नश्चेत् पतित एव भवतीत्येतदनेन कथ्यते । कस्य हेतोः? यावता जन्योपि उत्पन्नः। मिथ्यैतदिति । हारीतग्रहणं पूजार्थं नेदं मतं पर्युदासितुम् । अत्र दधिधानीसाधर्म्यात् स्त्रीणां बीजप्राधान्यं दर्शयति । तथा द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दधिधान्या एव । आसामप्यशुचिशुक्लाधारत्वम् । यथा च दधिधान्यां प्रयतायामातञ्चितादप्रयताद्ध्वो मथननिष्पन्नं नवनीतं कृतं न धर्मकार्येष्विष्ट्यादिषु उपयुज्यते । एवमशुचिशुक्लनिष्पादितेन पुंसा न धर्मसम्बन्धो विधीयते । अथ यदुक्तं 'न सेन्द्रियः पतति' इति तत् मिथ्यैव । कथं? द्वौ हि पुरुषौ भवतः सोपाधिको निरुपाधिकश्च । यो निरुपाधिकः परमात्मा तस्याकर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये करोति तत्फलं च अनुभवति । उपाधिश्च बुद्ध्यादिर्देहपर्यन्तः । स हि क्षेत्रज्ञः । तस्मिन्श्चाहंप्रत्ययः । स च भूतात्मा स देहोऽहङ्कारं मनः ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ इति ॥[1]

ततो देहोपि कर्तृत्वादेव पतति । एवं च कृत्वा मृतेष्वपि पतितेषु तत्सपिण्डानां तद्देहस्पर्शनादिः शिष्टैर्नाभ्युपगम्यते । तस्मा-

---

[1] मनु. १२-१२.

दशुचिशुक्लोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृतिः—'पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुः'[1] इति । यदप्युक्तम् 'अङ्गहीनोपि साङ्गम्' इति तदपि ग्रहस्थितिवशात् आहारविशेषवशाच्च युक्तम् । इह तु सेन्द्रिय एव पततीत्युक्तम् । किञ्च—स्त्रीपुंसाभ्यां हि पुत्रो जन्यते । यद्यत्रापि पुमानङ्गहीनः स्त्री तु साङ्गा भवत्येव । ततोऽस्याङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनुः—

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ इति ॥

इदं चान्यत्—भूयांसो धर्माः कारणगताः कार्ये भवन्ति । तत्र शुक्लादयो गुणाः पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव तदपि मिथ्यैव । तस्मान्न तेन सह संप्रयोगो विद्यत इति स्थितम् ॥ ९० ॥

यद्यपि सम्प्रयोगो न विद्यते, तथाऽपि प्रायश्चित्तं तस्यास्तीत्याह—

अशुचिशुक्लोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः। पतनीयानां तृतीयोंशस्स्त्रीणामंशस्तृतीयः ॥ ९१ ॥

पतनीयप्रायश्चित्तं यत्तूक्तं 'चतुर्थकाला मितभोजिनस्स्युः' इति तस्य तृतीयो भागः पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदुत्पन्नानां तस्यापि तृतीयो भागः नवमभाग इति यावत् । तत्र तौल्येऽपि तद्वर्जित्वे स्त्रीणां दोषलाघवमवगम्यम् । तथा च वसिष्ठः युक्तिमेवाह—

---

[1] वसि. ध. १३-९१.

'पतितोत्पन्नः पतितो भवति'[1] इत्याहुरिति । अत्र स्त्रिया हि परगामीति कथमुपेयामिति ॥ ५१ ॥

'सर्वपण्यैर्व्यवहरणम्' इति पतनीयमुक्तं, तत्र किल विषये किञ्चिदुच्यते—

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
श्वविष्ठायां क्रिमिर्भूत्वा पितृभिस्सह मज्जतीति॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ ५२ ॥

पितॄन्वा एष विक्रीणीते यस्तिलान्विक्रीणीते । प्राणान्वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान्विक्रीणीते ॥ ५३ ॥

एषा निन्दा तिलतण्डुलयोर्विक्रयस्य ॥ ५३ ॥

सुकृतांशान्वा एष विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ॥ ५४ ॥

सुकृतं पुण्यं तदंशाः **सुकृतांशाः** । **पणमानो** योऽन्यस्य द्रव्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै द्रव्यान्तरप्राप्त्यर्थं प्रयच्छति ॥ ५४ ॥

अथ प्रसङ्गात् पण्यमाचष्टे—

तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

तृणविकाराः रज्ज्वासनकटादयः । काष्ठविकाराः स्रुक्स्रुवप्रतिमादयः । तद्वर्जं तृणं काष्ठं ब्राह्मणैरप्यापदि विक्रेयम् ॥५५॥

---

[1] वसि. ध. १३-५१.

अथाप्युदाहरन्ति—

पशवश्चैकतोदन्ता अश्मा च लवणोद्धृतः ।
एतत् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृत इति॥

ब्राह्मणमाह—हे **ब्राह्मण**! तवैतत्पण्यं यदेकतोदन्ताः **पशवः** शृङ्गिणस्तेऽप्येकतोदन्ताः **अश्मा** पाषाणश्च **लवणोद्धृतो** लवणवर्जितः । **तन्तुश्चारजनीकृतः** कुसुम्भकुङ्कुमहरिद्राद्यरञ्जित इत्यर्थः॥

पातकविवर्जितेषु पण्यापण्यानां येषु प्रायश्चित्तं वक्तव्यं तदुच्यते—

पातकवर्जं वा बभ्रुं पिङ्गलां गां रोमशां सर्पिषाऽवसिच्य कृष्णैस्तिलैरवकीर्यानूचानाय दद्यात् ॥ ५७ ॥

वाशब्दो वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तविकल्पार्थः । बभ्रुपिङ्गलयोर्विकल्पार्थो वा । **रोमशाम्** । एवंभूतां गां घृतेन वाऽभ्यज्य तामेव कृष्णतिलैरवकीर्य बहुश्रुताय ब्राह्मणाय **दद्यात्** ॥ ५७ ॥

कूश्माण्डैर्द्वादशाहम् ॥ ५८ ॥

जुहुयादिति शेषः ॥ ५८ ॥

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते इति ॥ ५९ ॥

[1] तै. आ. २-८.

अर्वाचीनमर्वाक्तनं फलविधौ ॥ ५९ ॥

पातकाभिशंसने कृच्छ्रः ॥ ६० ॥

पातकयमित्युक्तिमात्रे प्राजापत्योऽयं प्रायश्चित्तं तस्यानृतेन पातकेनाभिशस्तस्य ॥ ६० ॥

अथास्मिन्नेव विषयेऽभिशंसितुराह—

तदब्दोऽभिशंसितुः ॥ ६१ ॥

तदिति कृच्छ्रं प्रतिनिर्दिशति । ब्राह्मणमनृतेन पातकेनाभिशंस्य वत्सरं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत्र गौतमः—'ब्राह्मणाभिशंसने दोषस्तावान् । द्विरनेनसि'[1] ॥ ६१ ॥

पतितसम्प्रयोगे सति कियता कतमेन सम्प्रयोगेन पतति तत्रोभयं वक्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनादिति ॥ ६२ ॥

यानासनाशनैस्संवत्सरेण पतति । न तु याजनादिभिस्संवत्सरेण। किं तर्हि? सम्बन्धमात्रेण सद्य एवेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् याजनादीनां बहिरङ्गत्वाच्च यानादीनां तद्युक्ता योजना । **याजनं** नाम ऋत्विग्यजमानसम्बन्धः । शिष्योपाध्यायसम्बन्धोऽ**ध्यापनम्** । कन्यादानप्रतिग्रहलक्षणसम्बन्धो **यौनम्** । यानाद्येकस्यां शालायामेकस्मिन् कुञ्जरे खट्वायां वा ॥ ६२ ॥

[1] गौ. ध. २१-१८.

अमेध्यप्राशने प्रायश्चित्तं नैष्पुरीष्यं तत्सप्तरात्रेणावाप्यते । अपः पयो घृतं पराक इति प्रतित्र्यहमुष्णानि स तप्तकृच्छ्रः ॥ ६३ ॥

अमेध्यशब्देन श्वापदोष्ट्रखरादीनां मांसं लशुनगृञ्जनपलण्डुकादयश्च गृह्यन्ते । अबादीनि त्रीण्युष्णानि । पराक उपवासः प्रतित्र्यहम् । एवमेकैकस्मिन् कृते सति द्वादश सम्पद्यन्ते । तस्यैतस्य कृच्छ्र इति संज्ञा ॥ ६३ ॥

त्र्यहं प्रातस्तथा सायं त्र्यहमन्यदयाचितम् । त्र्यहं परं तु नाश्नीयात् पराक इति कृच्छ्रः ॥ ६४ ॥

अयमपि द्वादशाह एव ॥ ६४ ॥

अतिबालकृच्छ्रमाह—

प्रातस्सायमयाचितं पराक इति त्रयश्चतूरात्राः स एषः स्त्रीबालवृद्धानां कृच्छ्रः ॥ ६५ ॥

एकैकमेकाहः परं तु नाश्नीयात् । अतश्चतुरहोऽयम् । बाल्यादिग्रहणमशक्तोपलक्षणम् ॥ ६५ ॥

यावत्सकृदाददीत तावदश्नीयात्पूर्ववत्सोऽतिकृच्छ्रः ॥ ६६ ॥

पूर्ववदित्येतेन सर्वातिदेशे प्राप्ते ग्रासनियमार्थं सकृद्ग्रहणम्। ग्रासस्तु शिख्यण्डपरिमितं पाणिपूरणान्नो वा ॥ ६६ ॥

अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

कृत्स्नोपि द्वादशाहोऽब्भक्षो भवेत्। तृतीयग्रहणं समुच्चितानामेषां सर्वप्रायश्चित्तत्वप्रदर्शनार्थम्। यथाऽयं तृतीयो भवति तथा कुर्यादित्यर्थः। यद्वा—चतुर्षु त्र्यहेषु तृतीयस्त्र्यहोऽब्भक्षो भवति। प्रथमद्वितीयौ चोदनभक्षौ। चतुर्थः पराक इति। स एष कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

अथ कृच्छ्रव्रतमुच्यते—

कृच्छ्रे त्रिषवणमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ६८ ॥

त्रीणि सवनानि प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति **उपस्पर्शनं** स्नानम् ॥

अधश्शयनम् ॥ ६९ ॥

उपरि खट्वादिषु शयननिषेधः। अनुपस्तीर्णे देशे शयनमधश्शयनमित्यपरे ॥ ६९ ॥

एकवस्त्रता केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७० ॥

अथोत्तरीयं प्रतिषिध्यते ॥ ७० ॥

एतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जं केशवपनवर्जम् ॥

यो यावन्नियमः कृच्छ्रेषु पुरुषस्योक्तः स एव स्त्रीणाम् । कृच्छ्रचरणे केशवपनं तु वर्ज्यते । द्विरुक्तिरुक्तप्रयोजना ॥ ७१ ॥

इति द्वितीये प्रथमोऽध्यायः.

एवं तावद्ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्तं विहितम् । अधुना गृहस्थधर्मा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्संक्षिप्याह—

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जी । ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च जुह्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ १ ॥

नित्योदकी उदकमण्डलुहस्तः । **नित्ययज्ञोपवीती** । निवीतिप्राचीनावीतिभ्यामन्यत्र । **नित्यस्वाध्यायी** अन्यत्रानध्ययनात् । **वृषलश्शूद्रः** । अन्नग्रहणादामं प्राणसंशये तत्स्थित्यर्थमभ्यनुज्ञातमेव । ऋतुः अर्तेर्गतिकर्मणो गर्भाधानक्षमकालः । न वसन्तादिः । तत्र **गच्छन्** मैथुनमाचरन् । आह—

ऋतुस्स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयष्षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विगर्हितैः ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः[1] ॥

एतच्च स्वभार्यायामेव । **विधिवच्च जुह्वत्** श्रुतिस्मृतिचोदितेन मार्गेण । **ब्रह्मलोकान्न च्यवते** । ब्रह्म च तल्लोकश्च ब्रह्मलोकः

---

[1] मनु. ३-४६-४७.

तस्मान्न च्यवते न भेदं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन प्रकारेणगृहस्थस्यापि स्वाश्रमविहितकर्मणामुक्तिमनुमनुते । आह च याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते[1] ॥ इति ॥

तथा च धर्मस्कन्धब्राह्मणम्—'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति'[2] इति ॥ १ ॥

'ऋतौ च गच्छन्' इत्युक्तम् । तच्च 'प्रजानिश्श्रेयसम्'[6] इति गृह्येपूक्तम् । प्रजानां च जीवनं कथं भवतीति दायविभागप्रकरणमारभ्यते । तत्र परकृतिरूपां श्रुतिमुदाहरति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतिः[4] ॥ २ ॥

पुत्रग्रहणात् पुंस एव विभजेत्, न दुहितुः । तथा च श्रुतिः—'तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः'[5] इति । स्मृतिरपि—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्[3] ॥ इति ॥

तत्र दातव्यद्रव्यदायविभाग इदानीं कर्तव्य इति विधिकल्पना ॥२

तत्रायं प्रकारः—

समशस्सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

न विशेषः कश्चिच्छ्रूयते विषमो भाग इति । अयं तु समो विभागः सवर्णापुत्राणामौरसानां समानगुणानां च । न त्वसवर्णापुत्राणामनौरसानामसमानगुणानाम् ॥ ३ ॥

---

[1] ३-२०५. [2] छा. उ. २-२३-१. [3] १-८-४६.
[4] तै. सं. ३-१-९. [5] तै. सं. ६-५-८. [6] याज्ञ—२-११६.

अस्मिन्नेव विषये उद्धारयुक्तं विभागमाह—

वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ४ ॥

वरमुत्कृष्टरूपद्रव्यमुद्धरेत् गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

किं तत्र प्रमाणम्?

तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीति श्रुतिः[1] ॥

निरवसायनं पृथक्करणम् । धनेनोपतोष्य पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । अनया श्रुत्याऽविशेषादिति हेतुः अपसारितो भवति ॥ ५ ॥

दशानां वैकमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ६ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः कार्यः । दशसङ्ख्याधिकेषु सत्स्वेष विभागो लाभाय भवति । न तु दशसंख्यान्यूनेषु । एतावुद्धारौ गुणवज्ज्येष्ठविषयौ वेदितव्यौ ॥ ६ ॥

सममितरे विभजेरन् ॥ ७ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः कार्यः । अवशिष्टनवभागानितरे पुत्रास्समं विभजेरन् ॥ ७ ॥

पितुरनुमत्या दायविभागस्सति पितरि ॥८

तदनिच्छया विभागे दोषा अपि भवन्ति ॥ ८ ॥

---

[1] तै. सं. २-५-२.

चतुर्णां वर्णानां गोश्वाजावयो ज्येष्ठांशः॥९

अंशनियमेनोद्धारः । मृते जीवति वा पितरि गोश्वाजाविष्वेतत् । इतरे समं विभजेरन् । विभक्तादिना ज्येष्ठभागद्व्यावशिष्टस्याप्याधिक्ये सति विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एवं समानवर्णस्त्रीपुत्रविषये सति विभाग उक्तः । अथ—

नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायं दशांशान् कृत्वा चतुरस्त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं विभजेरन् ॥ १० ॥

नानावर्णस्त्रियो ब्राह्मणादिस्त्रियः । **तत्पुत्रसमवाये सति** सर्वं दशधा विभज्य चतुरोंशान् ब्राह्मणीपुत्रो हरेत् । इतरेषु षट्सु त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः । तत्परिशिष्टेषु त्रिषु द्वौ वैश्यासुतः । तस्यैतदवशिष्टांशं शूद्रासुतः । एवं क्षत्रियोपि सुतस्य वर्णक्रमात् षोढाकृतानां त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं प्रकल्पयेत् । तथा वैश्योपि स्वपुत्राय द्वावेकमिति विभजेत् । असत्यो विषमविभागः॥

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ॥११

ओरसपुत्रो वक्ष्यते 'सवर्णायां संस्कृतायाम्' इति । तस्मिन्नुत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहरा भवेयुः । सर्वधनजातं त्रेधा विभज्य तेषामेकं षोढा सम्पाद्य त्रीन् द्वावेकमिति कल्पयेत् ॥ ११ ॥

सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ॥ १२ ॥

गुणवान् हि श्रुतिशीलादिर्ज्येष्ठः ॥ १२ ॥

गुणवत्पुत्रस्य ज्येष्ठांशहरणे कारणमाह—

गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति ॥ १३ ॥

आहारदानादिगुणवत्त्वं समर्थ एव । अतो ज्येष्ठः गुणवत्तया कृतः ॥ १३ ॥

'औरसे तूत्पन्ने' इत्युक्तम्, तत्र सर्वस्यौरसनिमित्तग्रहणे प्राप्ते परिभाषते—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् ॥ १४ ॥*

पाणिग्रहणेन शास्त्रलक्षणेन तस्यां स्वयमुत्पादित औरसो न क्षेत्रजातः ॥ १४ ॥

एवं तत्प्रसङ्गात् पुत्रप्रतिनिधीनाह—

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं दौहित्रम् ॥ १५ ॥

विद्यादिति वर्तते **अभ्युपगम्य** संवाद्यासमदर्थतया दुहिता दीयते

---

* अथाप्युदाहरन्ति—

"अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदश्शतमिति ॥

इति सूत्रपाठः क्वचिदधिको दृश्यते ॥

तस्यां जातं दौहित्रं पुत्रिकापुत्रं विद्यात् । अन्यत्वमौरसापेक्षया तस्यास्य गौणत्वप्रदर्शनार्थम् । अन्यं दौहित्रमित्यस्यापरा व्याख्या—अन्यः असंवादपूर्वकं दत्तायां जातः तं दौहित्रमेव विद्यात् ॥१५॥

पुत्रिकापुत्रत्येवंलक्षणः पुत्रो मातामहस्यैवैतत्प्रकटयति—

अथाप्युदाहरन्ति—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामह-
मिति ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञे क्रियमाणे प्रथमं पिण्डं मातरमुद्दिश्य दद्यात् । स्त्रियाः पिण्डदानं वचनप्रामाण्याद्भवति । पितृस्थानीया हि सा द्वितीयं मातुः पितरमात्मनो मातामहम् । तृतीयं तस्याः पितामहमात्मनो मातामहपितरम् । यद्वा—मातरं परिहाप्यैव पिण्डदानम् । एतत्कर्मान्ते प्रदर्शितम् । तत्राप्युक्तम् । कथं नु खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानं भवति निसृष्टा एतत्तेऽमुष्यै तत मम पितामह ये च त्वामन्वेतत्तेऽमुष्यै पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वेतत्तेऽमुष्यै प्रपितामह ये च त्वामन्विति । अमुष्यै अमुष्या इति स्वमातरं निर्दिशति ॥ १६ ॥

मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबव्याधितयोर्वाऽन्ये-
नानुमते स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः ॥ १७ ॥

मृतस्य स्वे क्षेत्रे प्रसूत इति सम्बन्धः । स्वक्षेत्रे स्वपाणिग्र-

हणादिना संस्कृते । कार्यानभिज्ञः क्लीबः तृतीया प्रकृतिः । व्याधितस्तीव्ररोगेण प्रजोत्पादनासमर्थो गृह्यते । एषां त्रयाणां भार्यायामन्येन भ्रात्रा वा पित्रा वाऽनुमते देवरेणोत्पादितः क्षेत्रजो भवति ॥ १७ ॥

स एष द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधारिक्थभाग्भवति ॥ १८ ॥

स एष क्षेत्रजः **द्विपिता** द्वौ पितरौ यो जनकः क्षेत्रवांश्च । द्विगोत्रत्वमप्यस्य तद्गोत्राभ्यामेव । गोत्रभेदे सत्यस्य प्रयोजनम्—**स्वधा** पिण्डोदकादि । **रिक्थं** मृतस्य यदतिरिच्यते द्रव्यम् ॥ १८ ॥

शुश्रूषाविवाहपिण्डदानग्रहणस्योपयोगमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डेपिण्डे च नामनी । त्रयश्च पिण्डाष्षण्णां स्युरेवं कुर्वन्न मुह्यतीति ॥ १९ ॥

नामनी उत्पादयितुः क्षेत्रिणश्च तयोस्सह पिण्डदाने सति त्रय एव पिण्डाष्षण्णां भवेयुः । 'पित्रे पितामहाय' इति च वचनात् ॥ १९ ॥

मातापितृभ्यां दत्तोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृह्यते स दत्तः ॥ २० ॥

मातापितृभ्यां वा दत्तः ॥ २० ॥

सदृशं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः ॥

सादृश्यं जात्यादिना **सकामं** अस्याहं पुत्रो भविष्यामि यदि मां ग्रहीष्यतीति यो मन्यते पुत्रार्थी च स्वयमेव पूजापूर्वकं यदि गृह्णाति एवं गृहीतः कृत्रिम उच्यते ॥ २१ ॥

गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढजः ॥ २२ ॥

गृहे अतिगुप्तायामपि स्त्रियामुत्पन्नः उत्पादितोऽयमिति पूर्वमज्ञातः । पश्चात्कालान्तरे येन केनचित् विभयाधारिणा कारणेन अस्यामुत्पादितोऽयं पुत्र इति विज्ञायते तथाऽपि गूढ इत्यभिप्रायः। अत्र गृहग्रहणं प्रव्रजितायां गूढोत्पन्नस्य गूढ इति संज्ञा मा भूदिदित्येतदर्थम् ॥ २२ ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापि सदृश इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टस्त्यक्तः ॥ २३ ॥

असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयच्छेत्तस्यां यो जातस्स कानीनः ॥ २४ ॥

अनेन ज्ञायते गूढजः संस्कृतायां जायत इति । गूढात्संस्कृतामाहुः । **अनतिसृष्टां** अनभ्युपगतां गुरुभिः अतिसृष्टायामप्यसंस्कृतायां संस्कृतायामप्यनतिसृष्टायां स एव । सोऽयं सदृश्यामुत्पादितो मातामहस्य पुत्रः ॥ २४ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञाता वा तस्यां यो जातः स सहोढः ॥ २५ ॥

गर्भिणी सती सगर्भा गर्भवत्यपि तादृशी या परिणीयते तज्जातस्सहोढो नाम । वोढुश्चायं पुत्रः । विज्ञातायां तु संस्कार एव नास्ति ॥ २५ ॥

मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्तरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृह्यते स क्रीतः ॥ २६ ॥

स्वद्रव्यं प्रदायेति शेषः ॥ २६ ॥

क्लीबं त्यक्त्वा पतितं वा याऽन्यं विन्देत्तस्यां पुनर्भ्वां यो जातस्स पौनर्भवः ॥ २७ ॥

मृतोऽप्यत्रानुज्ञातः । तथा च वसिष्ठः—'मृते वा साऽपि पुनर्भूर्भवति'[1] इति ॥ २७ ॥

---

[1] १७-२०.

मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं दद्यात्स स्वयंदत्तः ॥ २८ ॥

स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । अत्रापि शरीरेन्द्रियाणामात्मीयत्वाद्दानव्यवहारः ॥ २८ ॥

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातो निषादः ॥ २९ ॥

द्विजः ब्राह्मणः ॥ २९ ॥

कामात्पारशव इति पुत्राः ॥ ३० ॥

द्विजातिप्रवरादेः । पूर्वः क्रमोढायास्तु पुत्रः । अयं तु कामादूढायाः । अनन्तरप्रभवप्रकरणे तयोरपि पुनर्ग्रहणमनयोः पुत्रकार्येष्वपि प्रावण्यार्थम् ॥ ३० ॥

अथैतान् पुत्रान्विविधान्विविनक्ति—

अथाप्युदाहरन्ति-

औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ ।
गूढजं चापविद्धं च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥
कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।
स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥

औरसादयः गोत्रभाजश्च रिक्थभाजश्च । रिक्थं द्रव्यम् । कानीनादयश्च तद्गोत्रभाजः । पारशवः अभाग एव विष्ठावत् ।

अस्मात्सूत्रादिदमप्यवगम्यते । निषादकन्याऽपि सुसमीक्ष्यासगोत्रादेव वोढव्या । अन्यथा सगोत्रागमनप्रसङ्गादिति । एते पुत्रिकापुत्रादयः काशकुशस्थानीयाः पुत्रप्रतिनिधयो मन्तव्याः । अवश्यकरणीयत्वात् पुत्रोत्पत्तेः । उक्तं च 'पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः' इति । योषिता पुत्रवत्या भवितव्यम् । 'अवीरायाश्च योषितः' इत्यभोज्यान्नप्रकरणे दर्शनात् ॥ ३१–३२ ॥

तदेतत्परमतेनोपन्यस्यति स्म—

तेषां प्रथम एवेत्याहौपजङ्घनिः ॥ ३३ ॥

औपजङ्घनिराचार्यो मन्यते स्म । **प्रथमः** औरस एव पुत्रो न पुत्रिकापुत्रादय इति ॥ ३३ ॥

स हि जनकं राजानं प्रतिकृत्यैवमुवाच—

इदानीमहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनक नो पुरा ।
यतो यमस्य सदने जनयितुः पुत्रमब्रुवन्॥

यमः कृतयुगे औपजङ्घनिमाहूय पप्रच्छ परदारेषूत्पादितः पुत्रः किं जनयितुरिति उताहो क्षेत्रिण इति । एवं प्रजा जनयितुरेवेति निश्चित्य तदिदं पुरा यमस्य सदने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् । **इदानीमहमित्यादि** । सम्प्रति **अहमीर्ष्यामीति** न सहे । **स्त्रीणा**मिति द्वितीयार्थे षष्ठी । अथवा—स्वार्थ एव । स्त्रीणां चरन्तं पुरुषं नेर्ष्यामीत्यर्थः । हे **जनक**! **पुरा** यस्माद्य**मस्य** धर्मराजस्य **सदने** स्थाने वेश्मनि **जनयितुरेव पुत्रमब्रुवन्** ऋषयो न क्षेत्रिण

इति । न हि यमराजसकाशे निश्चितोऽर्थो मिथ्या भवितुमर्हतीत्यौपजङ्घनेः मुनेर्मतम् ॥ ३४ ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।
तस्माद्भार्यां रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः ॥

रेतो दधातीति **रेतोधाः** बीजं **पुत्रं** प्रकृतं **नयति** भुङ्क्ते पुत्रफलं लभते **परेत्य** मृत्वा **यमसादने** पुण्यपापोपभोगस्थाने । नैवं क्षेत्री । यस्मादेवं तस्मात्पररेतसो बिभ्यन्तो **भार्यां रक्षन्ति** ॥ ३५ ॥

एवं जनकादिः कन्याशिष्यान् प्रत्याह—

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ३६ ॥

अन्ये बीजवपनं मा कार्षुः । तत्र को दोषः ? जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये परलोकेऽपि यदनेन पिण्डोदकदानादि जनयितुरेव भवेत् । न क्षेत्रिण इति । ननु भार्यायाः पुत्रस्य च रक्षणपोषणचिकित्सादि सर्वं क्षेत्रिणैव क्रियते तत्कथमस्मिन् पक्षे इति ? उच्यते मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ **वेत्ता** लब्धा क्षेत्रस्य कुरुते **एतं तन्तुं मोघं कुरुते** निष्फलोऽस्य प्रयासः इत्यभिप्रायः । इतिशब्द औपजङ्घनेरिच्छोपसंहारार्थः ॥ ३६ ॥

अथेदानीं स्वकीयमतेन पुत्रभरणक्रममाह—

तेषामप्राप्तव्यवहाराणामंशान् सोपचयान् सुनिगुप्तान्निदध्युरा व्यवहारप्रापणात् ॥ ३७ ॥

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ षोडशाद्वर्षात् । तथा हि—

गर्भस्थैस्सदृशो ज्ञेय आऽष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आ षोडशाज्ज्ञेयः पौगण्डश्चेति शब्द्यते ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये बालानामंशान् **सोपचयान्** गुप्तान्निदध्युः । उपचयो नैय्यायिनी वृद्धिः । तथा बालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उपचयांशान्वा रक्षितान् परैरनपह्नुतान् आव्यवहारप्रापणान्निदध्युः॥३७॥

अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः ॥ अन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितादींश्च ॥ अकर्मिणः ॥ पतिततज्जातवर्जम् ॥ ३८–४१ ॥

बिभृयादित्यनुवर्तते । **अन्धः** प्रसिद्धः । अकिञ्चित्करो **जडः** । **क्लीबः** षण्डमनाः तृतीया प्रकृतिः । **व्यसनी** भूतादिषु प्रसक्तमनाः । अचिकित्स्यरोगी **व्याधितः** । आदिग्रहणात्परत्र कुब्जादयो गृह्यन्ते । **अकर्मिण**स्समर्था अपि सन्तो निरुत्साहाः । पतितस्तत्सुतश्च **पतिततज्जातौ** । तथा च वसिष्ठः—'पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः'[1] इति ॥ ३८–४१ ॥

न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ४२ ॥

---

[1] वसि. ध. १३—६१.

औरसैरप्राप्तव्यवहारैरपि न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

पतितामपि तु मातरं बिभृयादनभिभाषमाणः॥४३

यद्यपि माता भाषेत च । तथा च गौतमः—'न कर्हिचिन्मातापित्रोरवृत्तिः'[1] इति । अवृत्तिरशुश्रूषा अरक्षणं वा॥४३

उक्तः पुत्राणां दायविभागः । दुहितरः किं लभेरन्नित्यत आह—

मातुरलङ्कारं दुहितरस्साम्प्रदायिकं लभेरन्नन्यद्वा ॥ ४४ ॥

साम्प्रदायिकमित्यलङ्कारविशेषः । सम्प्रदायतो लब्धस्साम्प्रदायिकः मातामहेन मातामह्या वा स्वमात्रे यद्दत्तं तत्साम्प्रदायिकं अन्यत् असाम्प्रदायिकं खट्वादिशयनप्रावरणादिकमात्मनः । एतावदेव दुहितरो लभेरन्, नान्यत् ॥ ४४ ॥

न स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते ॥ ४५ ॥

दायलब्धे तस्याः स्वातन्त्र्यं भवेत् कृतकृत्यताभिमानेनेत्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति॥

---

[1] गौ. ध. २१-१५.

तस्यांतस्यामवस्थायामरक्षतामेतेषां दोषः ॥ ४६ ॥

निरिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः॥

'न स्त्रीस्वातन्त्र्यं' सिद्धो दायप्रतिषेधः पुनरनूद्यते निन्दाशेषतया। **निरिन्द्रियाः** निर्गतरसाः । तदेतदवश्यागन्तव्यानृततांप्रदर्शनार्थम् । आह च—

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ॥
द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयदिति[1] ॥ ४७

भर्तृहिते यतमानास्स्वर्गं लोकं जयेरन् ॥ ४८॥

भर्तृहिते स्नापनप्रसाधनमर्दनादिभिर्भर्तारं नातिक्रमेदिति यावत्॥४८

अत्रैव प्रसङ्गात्प्रायश्चित्तमाह—

व्यतिक्रमे तु कृच्छ्रः ॥ ४९ ॥

व्यतिक्रमः परपुरुषनिमित्तो मानसेन वाचिकेन व्यापारः । समानजातीयविषयमेतद्बुद्धिपूर्वं च ॥ ४९ ॥

शूद्रे चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५० ॥

यदा पुनः स्वभर्तृबुद्ध्या मैथुनाय संकल्पयते सम्भाषते वा असमानजातीयेन शूद्रेण तदा चान्द्रायणम् । **शूद्रे** व्यवायस्य कर्तरि सति द्विजादिस्त्री **चान्द्रायणं चरेत्** कुर्यात् । अप्रजायामेतत् । कुतः?

---

[1] मनु. ९-१७.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियश्शूद्रेण सङ्गताः ।
अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

इति वसिष्ठदृष्टेः[1] ॥ ९० ॥

वैश्यादिषु प्रतिलोमं कृच्छ्रातिकृच्छ्रादींश्चरेत् ॥

वैश्ये क्षत्रिये च व्यवायस्य कर्तरि सतीत्यर्थः । बहुवचनं ब्राह्मण्याः द्वौ कर्तारौ क्षत्रियायाः एक इति त्रयः । **प्रतिलोमं** व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राग्द्वौ गृहीतौ । कृच्छ्रातिकृच्छ्रः अतः कृच्छ्रप्रक्रमा एते त्रयः अस्मिन् क्रमेणैवं प्रातिलोम्यं वैश्यसम्बन्धे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अस्या एव क्षत्रियसम्बन्धे सत्यातिकृच्छ्रः । क्षत्रियायास्तु वैश्यसंसर्गे कृच्छ्र इति । अमतिपूर्वे तु वसिष्ठ आह—

'प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्'[2] । इति ॥ अत्र प्रातिलोम्यं प्रथममभोजनं ततः त्र्यहमयाचितमित्यादि । चान्द्रायणमुत्तरमस्य । 'चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानि' इति गुरुलघुभावे वर्णविशेषे अभ्यासविशेषे चेति व्याख्यातं यज्ञस्वामिभिः ॥९१

उक्तं स्त्रीणां ब्राह्मण्यादीनाम् । अथ—

पुंसां ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् ॥५२॥

संवत्सरं प्राजापत्यमिहाभिप्रेतम् । अत्र पारदारश्च सवर्णविषयः । मतिपूर्वं चैतत् । अमतिपूर्वे तु वसिष्ठः—'ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वं ब्राह्मणदारानभिगच्छेदनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽ-

[1]वसि. ध. २१-१२. [2]वसि. ध. २१-१३.

तिकृच्छ्रः । एवं राजन्यवैश्ययोः"[1] इति । अनिवृत्तधर्मकर्मा कर्मादिनिवृत्तिहीनस्तद्भार्यागमने कृच्छ्रः । निवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् । तद्भार्यागमनेऽतिकृच्छ्रः । 'अनिवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् तद्भार्यायामतिकृच्छ्रः' इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ ५३ ॥

राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चैतत् । **कटः** प्रकृतिद्रव्यं वीरणानि । उक्तं च—'शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्'[2] इति ॥ ५३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डस्सङ्ग्रहणे भवेत्॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोश्शारीरो **दण्डः** अग्नौ प्रक्षेपः कर्तव्यः । कचसङ्ग्रहणे अपदार्यः । निगुप्तब्राह्मणीगमने मतिपूर्वे वैश्यो लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा अग्नौ प्रक्षेप्तव्यः । राजन्यश्शरपत्रैरिति ॥

अथ प्रपञ्चः—

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात्॥

अपीति शेषः ॥ ५९ ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति—

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतरे वधः ।
संसर्जयन्ति ता ह्येतान्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि॥

---

[1] २१-७.

[2] वसि. २१-१.

चारणदाराः देवदास्यः । **रङ्गावतारः** पण्यस्त्रियः । तासु सङ्ग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन **तास्संसर्जयन्ति** सम्बन्धयन्ति आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया । तानेव क्षीणद्रव्यांश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभावत्वादासां तद्ग्रहने प्रायश्चित्तमप्यल्पमेव । 'पशुं वेश्यां च यो गच्छेत्प्राजापत्येन शुद्धयति' इति । तथाऽन्यत्रापि—

जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च ।
चारणादिस्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव चेति ॥ ५६ ॥

अथ नानाबीजायतनत्वादपवित्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रोत्पन्नमपि क्षेत्रजगूढोत्पन्नकानीनसहोढपौनर्भवाख्यमित्यपवित्रमेतत् । परममत्रादिवदसंव्यवहार्यमित्याशङ्क्याह—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासिमासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

परपुरुषसंसर्गविषयाणि मानसानि वाचिकानि पापानि पुनर्हिंसादिनिमित्तान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥

किञ्च—

सोमश्शौचं ददत्तासां गन्धर्वश्शिक्षितां गिरम् ।
अग्निश्च सर्वभक्षत्वं तस्मान्निष्कल्मषास्स्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां **सोमश्शौचं** दत्तवान् । यत एवं तस्मात्ताभिर्यच्छौचं क्रियते तद्भर्त्रा नैव परिरक्षणीयम् । देवताप्रसादप्रसङ्गा-

दिदमन्यदुच्यते—**गन्धर्वशिशक्षितां गिरम्** भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचितभाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चोक्तम्—पात्रलक्षणे 'स्त्रीषु क्षान्तम्' इति । **अग्निश्च सर्वभक्षत्वं** सर्वैर्भोग्यत्वं दत्तवान्, यत एवं देवताभ्यो दत्तवराः **स्त्रियः निष्कल्मषाः** अपराधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

किमेष उत्सर्गः? नेत्याह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥५९॥

अधिवेदनमत्र विवक्षितम्, न त्यागः । तदपि सति सम्भवे । धर्माधिकारः पुनरस्यैव । अप्रियवादिन्या तु विपन्नः । तस्या अपि ग्रासाच्छादनं देयम् ॥ ५९ ॥

अयं परः स्त्रीधर्मः—

संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसमद्यलवणानि वर्जये-दधश्शयीत ॥ ६० ॥

मृतः पतिर्यस्याः तस्याः अयं सांवत्सरिको नियमः । अत्यन्तं ताम्बूलमपि । तद्ग्रहणमेव ब्रह्मचर्यस्यापि ग्रहणम् । तच्च यावज्जीविकम् ॥ ६० ॥

षण्मासानिति मौद्गल्यः ॥ ६१ ॥

अशक्तावनुग्रहोऽयम् । अन्यथा पितृमेधकल्पोक्तेन 'यावज्जीवं प्रेतपत्नी' इत्यनेन विरोधस्स्यात् ॥ ६१ ॥

अत ऊर्ध्वं गुरुभिरनुमता देवराज्जनयेत्पुत्रमपुत्रा ॥ ६२ ॥

अत ऊर्ध्वं संवत्सरात् षड्भ्यो मासेभ्यः गुरुभिश्श्वशुरप्रभृतिभिः अनुमता । सत्सु अन्येषु देवरेषु द्वितीयोऽवरश्च पत्युर्भूतः तस्मात्पुत्रमेकं जनयेत् तावतैव सपुत्रत्वसिद्धेः विवक्षितत्वाच्चैकवचनस्य ॥ ६२ ॥

अत्र देवरनियोगो न स्यादित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति-

वशा चोत्पन्नपुत्रा च नीरजस्का गतप्रजा।
नाकामा सन्नियोज्या स्यात्फलं यस्यां न
विद्यत इति ॥ ६३ ॥

या पुरुषसम्बन्धं नेच्छति । यस्यामुपगमनफलं न विद्यते गर्भस्य स्रवणात् ॥ ६३ ॥

अन्यत्रापि देवरानियोगादगम्यामाह—

मातुलपितृष्वसा भगिनी भागिनेयी स्नुषा मातुलानी सखिवधूरित्यगम्याः ॥ ६४ ॥

स्वसृशब्दो मातुलपितृशब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते । भगिनी सोदरी । स्नुषा पुत्रस्य भार्या । मातुलानी मातुलस्य पत्नी । सखिवधूः सख्युश्च भार्या ॥ ६४ ॥

अगम्यानां गमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति प्रायश्चित्तिः ॥ ६५ ॥

अमतिपूर्वं गमन एतद्द्रष्टव्यम् । ये पुनर्मातुलस्य दुहितरं पितृष्वसुश्च मन्त्रेण संस्कृत्य बन्धुसमक्षं तस्यामेव पुत्रानुत्पादयन्ति चरन्ति च धर्मं तया सह तेषां निष्कृतिर्द्रष्टव्या ॥

एतेन चण्डालीव्यवायो व्याख्यातः ॥ ६६ ॥

व्यवायो गमनम् । एतदप्यबुद्धिपूर्वविषयम् ॥ ६६ ॥

तदाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

चण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । अज्ञानात्पतितो विप्रो ज्ञानात्तु समतां व्रजेत् ॥ ६७ ॥

समशब्दात्प्रायश्चित्ताभावमाह । समस्तानां निमित्तानां, न व्यस्तानाम् । "अभिषत्य हुत्वा भक्षयेथाः" इतिवत् ॥ ६७ ॥

अथाविधिपूर्वपरिगृहीतगुरुदाराणामधिगमने, विधिपूर्वपरिगृहीतगुरुस्थानीयभार्यायाश्शयनदोषनिमित्तव्यामोहात्स्वभार्याबुद्ध्या ऽधिगमने प्रायश्चित्तान्तरमाह—

पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्यां गत्वा प्रमादतः । गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्तस्तस्य निश्चय इति ॥

गुरुः गुरुस्थानीयोऽभिप्रेतः । नरेन्द्रोऽभिषिक्तः । पूर्वोक्त
े अनन्तराभिहितं प्रायश्चित्तं, तच्च कृच्छ्रादित्रयम् ॥ ६८ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्य स्वकीयवृत्त्या जीवनाशक्तावनुकल्पमाह—

अध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरशक्तः क्षत्रधर्मेण जीवेत्प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ६९ ॥

अशक्तिः नित्यकर्मावसादो भृत्यावसादो वा । अध्यापनादिकेनैव जीवनाशक्तौ द्वितीयं तृतीयं चाधितिष्ठेत् । तत्रापि लघू-
यासम्भवे गुरूपाय आधेयः । कुत एतत् ।

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ इति स्मरणात् ॥[1]

त्रधर्मः शस्त्रधारणम् । **प्रत्यनन्तरत्वात्** । प्रतिशब्दोऽत्यन्तानन्तर्ये
र्तते । क्षत्रधर्मो हि वैश्यधर्मानन्तरः ब्राह्मणस्य । अनेनैव दर्शि-
ति क्षत्रधर्मासम्भवे वैश्यधर्मेणोपजीवेदिति । सोपि प्रत्यनन्तर
व शूद्रधर्मव्यपेक्षया । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां पूर्वः पूर्वो गुरुः ।
दभावे क्षत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्यवृत्तिरिति ॥ ६९ ॥

नेति गौतमोऽत्युग्रो हि क्षत्रधर्मो ब्राह्मणस्य ॥

न क्षत्रधर्मो ब्राह्मणेनास्थेय इति गौतमाचार्यो मन्यते स्म । प्रसिद्धगौतमीये 'तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः'[2] इति वचनात् अन्यद्गौतम-
शास्त्रमस्तीति कल्प्यते । तथा 'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् म्रियेत पुन-
स्संस्कारं कृत्वा शववच्छौचमिति गौतमः'[3] इति वासिष्ठे । **अत्यु-**

---

[1] मनु. ४-३. [2] ७-६. [3] ४-३७.

ग्रः अतितीक्ष्णः 'सङ्ग्रामे संस्थानमनिवृत्तिश्च न दोषो हिंसायामाहवे'[1] इत्येवंलक्षणो ह्यसौ ॥ ७० ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे ।
गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

अथशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां सङ्करः अनर्हस्त्रीपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्मबुद्ध्येति यावत् ॥ ७१ ॥

प्रत्यनन्तरत्वादिति हेतुना वैश्यवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तं, इदानीं त्वनुवदत्युत्तरविधित्सया—

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ७२ ॥

न हीनवर्णेनोत्कृष्टवर्णवृत्तिरास्थेया । 'न तु कदाचिज्ज्यायसीम्'[2] इति वासिष्ठनिषेधात् । तत्र कृषिवाणिज्यलक्षणादिः वैश्यवृत्तिः । तत्र वाणिज्यविशेषो विहितः । 'तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम्' इत्येवमादिना ॥ ७२ ॥

अथ कृषावाह—

प्राक्प्रातराशात् कर्षी स्यात् ॥ ७३ ॥

---

[1] गौ. ध. १०-१७. [2] २-२३.

प्रातराशो दिवाभोजनं, तेन च लक्ष्यते वासरस्य पञ्चमो भाग इति । तत्र हि भोजनं विहितं 'पञ्चमे भोजनं भवेत्' इति दक्षवचनात् । अह्नः कालान्तरात्प्रयोगे वाऽनडुद्भ्यां विकृष्याक्लिष्टौ ततो विसृजेत् ॥ ७३ ॥

तौ विशिनष्टि—

अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहुर्मुहुरभ्युच्छन्दयन् ॥ ७४ ॥

अविद्धघोणाभ्यामनुत्तनासाभ्यामित्यर्थः । अण्डोत्कर्तनेन हि बीजशक्तिः क्षीयते । **अतुदन्नारया** आरा नाम सलोहको दण्डः तयाऽनडुहः अतुदन् तयोर्व्यथामकुर्वन्न**भ्युच्छन्दनम**विद्धतयाऽनक्षलग्रायाश्च मृदोऽपनयनं प्रियभाषणं कण्डूयनादिना लालनं च तं मुहुर्मुहुः कुर्वन्विलिखेत् भूमिमिति शेषः ॥ ७४ ॥

स्वकर्मणा जीवनाशक्तेन हीनवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तम्, अस्यामप्यापदि न परित्याज्योऽग्निः कुतःप्रभृति स गृहीत इत्यस्यामाकांक्षायामाह—

भार्यादिरग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्न्याधेयात् ॥ ७५ ॥

गौतमीयमतेन दायादिपक्षोऽप्यस्ति । आचार्यस्य पुनर्भार्यादिरेवाग्निरित्यभिप्रायः । **कर्म** गार्ह्यं **यदग्न्याधेयात् पूर्वं तस्मिन्** गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इति । गृह्योक्तानां कर्मणां पुनरनु-

वादोऽग्निहोत्रादितुल्ययोगक्षेमप्राप्ति हेतुत्वज्ञापनार्थः अग्न्याधेयात्पूर्वं गार्ह्याणां शूलगवादीनामनुष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अग्न्याधेयप्रभृत्यथेमान्यजस्राणि भवन्ति यथैतदग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणमुदगयनदक्षिणायनयोः पशुः चातुर्मास्यानि ऋतुमुखे षड्ढोता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येवं क्षेमप्रापणम् ॥ ७६ ॥

क्षेमप्रापणं मोक्षः । एवंनित्यकर्मनिरतः प्रतिषिद्धकर्मवर्जी गृहस्थोऽपि विमुच्यते इत्यभिप्रायः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसया ।
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

इदानीं विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने च दोषं वक्तुमुपक्रमते—

अथाप्युदाहरन्ति-

न दिवास्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना ।
कामं शक्यं नभो गन्तुमारूढपतितेन वा ॥

न शक्यं गन्तुमिति सम्बन्धः । दिवास्वप्नशीलेनेति शब्देन विहिताकरणस्वभावो लक्ष्यते । स्वप्नो निद्रा मनोवृत्तिविशेषः । ‘ अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ’ इत्यागमः । हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायभूतशुभाशुभकर्मानुष्ठानवर्जिताकलितचेतसो हि पुंसो नास्ति निद्राऽवसरः । अप्रसन्ने हि चेतसि निद्रा भवति । अलसो वा

दिवास्वप्नशीलः । सर्वान्नभोजिशब्देनापि प्रतिषिद्धसेवा कथ्यते । भोज्याभोज्यव्यवस्था यस्य नास्तीत्यभिप्रायः । भुजिरत्र व्यापारमात्रोपलक्षणार्थः आरूढपतितः तापसः परिव्राजकवृत्त्या व्यवस्थितः । एतैर्नभस्स्वर्गं गन्तुं प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

दैन्यं शाठ्यं जैह्म्यं च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥

आत्मनः क्षीणत्वप्रदर्शनेन वा विष्णुना दैन्यम् । शक्तौ सत्यामपि परोपकाराकरणं शाठ्यम् । जैह्म्यं कौटिल्यम् । चशब्दादश्लीलकादिकमपि । दैन्यं पुनः प्रवक्तेन ? वर्जनीयम् ॥७८॥

अस्मिन्नर्थे गाथामाह—

अथाप्यत्रोशनसश्च वृषपर्वणश्च दुहित्रोस्संवादे गाथामुदाहरन्ति ॥ ७९ ॥

उशना शुक्रः । तस्य दुहिता देवयानी । वृषपर्वा तु क्षत्रियः तस्य दुहिता शर्मिष्ठा । तयोस्संवादोपि सुवादः ॥ ७९ ॥

गाथाश्लोकः—

स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्णतः । अथाहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णत इति ॥

प्रतिशास्त्रं प्रभाषते । तत्र पूर्वेणार्धेन देवयान्याः पितुरुशनसो दीनस्वभावत्वं कथयति । उत्तरेण चात्मनः पितुर्वृषपर्वणः सर्वतो विपरीतस्वभावत्वम् ॥ ८० ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मसूत्रविवरणे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

भूयोपि नियमायोच्यते—

तपस्यमपोऽवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हितं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवांस्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

ननु 'पितृतर्पणं भवेत्' इति ऋषितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं किलान्यत्रोच्यते । इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्ये विकल्पः । यद्वा—तपस्येऽवगाहने एव विशेषः ॥ २ ॥

अनुतीर्थमप उत्सिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थमनुकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते जले तर्पणमिति । अयं हि स्नानविध्यनुवाके कृत्स्नशः पठ्यते । यद्वा—नदीतरणानन्तरमेतदुत्सेचनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

तस्यामेव प्रातस्स्नानं विधीयते तटाकादिषु कुल्यासु वा ॥

इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक्तत्र सेतुकृत् ॥ ५ ॥

सेतुकृत् खननकृत् स्नानतर्पणादिपुण्यफलांशभाग्भवति । भवति च पुण्यकर्ता सेतुकृदेनोंशभाक् । आह च—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते[1] ॥ इति ॥

निपानं तटाककूपादि ॥ ६ ॥

उपसंहरति—

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेदिति ॥

एवं निर्वाहकं परकीयकेनोपन्यस्यति स्म—

अथाप्युदाहरन्ति—

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा। निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपात्त्रीनब्घटांस्तथेति ॥ ७ ॥

सदा न कुर्यान्निरुद्धास्विति संबन्धः । अविशेषितेन पिण्डशब्देनावकरादीनां पिण्डा गृह्यन्ते । आपत्सु स्रवन्तीनां अनिरुद्धानां चाभावे कूपे चेत् स्नानं समुपस्थितं तदा त्रीनपां पूर्णान् घटानुद्धृत्य स्नानम् ॥ ७ ॥

आपः प्रस्तुतास्तत्राह—

बहु प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यस्य वाऽया-

---

[1] मनु. ४-२०१

ज्यं वा याजयित्वाऽनाश्याश्यान्नस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति ॥ ८ ॥

काश्यपो वामदेवो वा ऋषिः । अप्स्विति शेषः । उत्तरं चतुरृचं तरत्समन्दीयमप्सु जपेदिति । बहु भृत्यभरणक्षमादधिकं द्रष्टव्यम् । अप्रतिग्राह्यस्य पतितादेर्वा परिग्रहजुष्टमसुरादेर्वा स्वभावजुष्टम् । अभोज्यान्नोऽनाश्यान्नः । एतच्च रहस्यप्रायश्चित्तमाह गौतमः—'रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य चतुरृचं तरत्समन्दी'[1] इत्यादि ॥ ८ ॥

एतेऽप्यनाश्यान्नाः, एनस्वित्वात्, के ते?

गुरुसङ्करिणश्चैव शिष्यसङ्करिणस्तथा । आहारमन्त्रसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासत इति ॥

गुरवो व्याख्याताः । प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृतप्रायश्चित्तैस्सद्भिः संसर्गं न व्रजेदिति । आह—

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ इति ॥

नित्योदकीत्यत्र यदारब्धं तदेव पुनः प्रस्तौति प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य—

अथ स्नातकव्रतानि ॥ १० ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि प्रजापतिव्रतानि । स्नातका अप्युक्ताः । अथावशिष्टानि ॥ १० ॥

---

[1] गौ. ध. २४-१.

सायं प्रातर्यदशनीयं स्यात्तेनान्नेन वैश्वदेवं बलिमुपहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्रानभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत् ॥ ११ ॥

यदशनीयमित्यनेन हविष्यस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । तत्पुनर्युक्तायुक्ततया परामृश्यम् । **वैश्वदेवं** कृत्वा **बलिं चोपहृत्य** इत्यध्याहारः । बलिहरणानन्तरं चा**भ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत्** भोजयेदित्यर्थः । तृणभूम्युदकादीनां पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥

अथानुकल्पमाह—

यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यात्॥

यो वा प्रथममुपागतस्स्यात् ॥ १३ ॥

गुणवान् कश्चन विद्यानुष्ठानसम्पन्नः पण्डित एव वा ।
वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिस्स्वर्गसङ्क्रमः[1] ॥ इति ॥

शूद्रश्चेदागतस्तं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १४ ॥

ततस्तं भोजयेदिति शेषः । द्विजादीनां तु विद्यातपसी एव भोजयितुं पर्याप्ते । शूद्रस्याभ्यागतस्य तदसम्भवात्तत्स्थाने कर्मकरणम् । ततश्च निर्गुणे द्विजादावभ्यागते तमपि कर्मणि नियुञ्ज्यादित्युक्तं भवति । युक्तं चैतद्वसिष्ठवचनात्—'अश्रोत्रिया अननुयाज्या अनग्नयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति'[2] इति । आचार्योपि विवक्ष्यति—'कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु नियोजयेत्' इति । कर्म च काष्ठभेदनमृत्तिकासान्द्रीकरणादि ॥ १४ ॥

---

[1] पराशरस्मृतिः. १-५८.　　[2] वा. ध. ३-१.

श्रोत्रियाय वाऽग्रं दद्यात् ॥ १५ ॥

यदि बहूनां न शक्नुयात् इत्यनुवर्तते । तत्राह—शिख्यण्डप्रमाणाः चत्वारो ग्रासा एकैकं भक्षं चतुर्गुणितं पुष्कलमित्युच्यते । तत्पुष्कलचतुष्टयं चाग्रम् ॥ १५ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्स्युस्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥ १६ ॥

भक्तमन्नं नित्यं ये भजन्ते पुत्रदारभृत्यादयः । तेषामुपरोधः पीडा तदभावोऽनुपरोधः । विभागो दानम् । तदुपरोधे सति न कर्तव्यम् । आह च—

भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यूर्ध्वदैहिकम् ।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ इति ॥ १६ ॥

न त्वेव कदाचिददत्वा भुञ्जीत ॥ १७ ॥

अदत्वा भोजने सति दोषगुरुत्वख्यापनार्थो निपातद्वयप्रयोगः ॥ १७ ॥

पुनरप्यदत्वा भोजननिन्दामाह—

अथाप्यत्रान्नगीतौ श्लोकावुदाहरन्ति—

यो मामदत्वा पितृदेवताभ्यो भृत्यातिथीनां च सुहृज्जनस्य । सम्पन्नमश्नन्विषम-

त्ति मोहात्तमद्म्यहं तस्य च मृत्युरस्मि॥ हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवः पूज्यातिथीन् भृत्यजनावशिष्टम् । तुष्टश्शुचिश्श्रद्दधदत्ति यो मां तस्यामृतं स्यां स च मां भुनक्ति ॥ १८ ॥

अन्नाभिमानिन्या देवतया गीतावेतौ श्लोकौ निन्दास्तुतिरूपौ। अनयोः पूर्वः निन्दारूपः । उत्तमो विपरीतरूपः । पितृदेवताभ्योऽन्नदानं वैश्वदेवबलिहरणम् । महायज्ञे अतिथीनां जनस्यैव । चतुर्थ्यर्थे षष्टी । सम्पन्नं मृष्टम् । **तमद्म्यहं तस्य च मृत्युरस्मि** दारिद्र्यं व्याधिं चोत्पादयामीत्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दस्सायंप्रातः कर्तव्यहोमोपलक्षणार्थः ॥ १८ ॥

अथान्नदानप्रसङ्गाद्द्रव्यप्रदानमेतेभ्यः कर्तव्यमित्याह—

सुब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यो गुर्वर्थनिवेशौषधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु ॥१९॥

अस्मिन् सूत्रे चतुर्थ्यर्थे सप्तम्यौ द्रष्टव्यौ । यद्वा—निमित्तसंयोग एव । चतुर्थ्यन्तः वेदपारगेभ्यः इत्यनुक्रम्य द्रष्टव्यः । एवं च तेभ्य एव दानमप्युक्तं भवति **सुब्राह्मणः** आचारस-

म्पन्नः ग्रासमात्रप्रयोजनवान् । **श्रोत्रियस्**तदनुष्ठानपरः । वेदस्य पारः पर्यन्तः निष्ठा तदर्थज्ञानं तद्गमयतीति **वेदपारगः** विचारसिद्धवेदार्थज्ञानवानित्यर्थः । **गुर्वर्थः** गुरुसंरक्षणपरः । **निवेशो** विवाहः । स च सन्तानार्थो यस्य स निवेशार्थः । **औषधं** भेषजम् । **वृत्तिक्षीणो** विहीनधनः । **यक्ष्यमाणः** प्रसिद्धः । **अध्ययनसंयोगो** ज्ञानैकशरणः । **अध्वसंयोगः** पन्थाः अवति । विश्वजिन्नामा सर्वस्वदक्षिणः क्रतुः तद्याजी **वैश्वजितः** स चान्येषामपि सर्ववेदसदायिनां प्रदर्शनार्थः । एतेभ्यो **बहिर्वेदिना** अक्रतुकालेऽपि याचमानेभ्यो द्रव्यदानं यथाशक्ति कार्यम् । अत्र मनुः—

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
गुर्वर्थपितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ।
निस्स्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः* ॥ इति ॥

कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

कृतान्नं पक्वान्नम् । आह च—'इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते'* इति । इतरेभ्योऽतिथिभ्यः बहिर्वेदि कृतान्नमेव देयं नियमतः । सान्तानकादिभ्यः पुनः कृतान्नमकृतान्नं च ॥२०॥

तदिदं पूर्वोक्तमातिथ्यं, तददनमिहानूच्यते—

सुप्रक्षाळितपादपाणिराचान्तश्शुचौ संवृते देशेऽन्नमुपहृतमुपसङ्गृह्य कामक्रोधद्रोह-

---

* मनु. ११,१-३.

लोभमोहानपहत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन्प्राश्नीयात् ॥ २१ ॥

आत्मयाजिनो भोजिनो विधिरयम् । संवृते देशे उपविश्य भुञ्जीतेति शेषः । फलकादौ पादं पात्रं वाऽऽरोप्य न भोक्तव्यमिति । उपहृतमानीतम् । उपसङ्गृह्य प्रीतिपूर्वकमभिवाद्य कामादीन्वर्जयित्वा शब्दं सीत्काराद्यकुर्वन् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्र्यामुत्सृजेत् ॥ २२ ॥

जग्ध्वाऽवशिष्टस्य पिण्डस्याभोज्यत्वात्तत्पात्र्यामुत्सर्जने पुनरादानप्रसङ्गाच्च । अतः यावद्ग्रसितुं शक्नोति तावदेव आददीतेति गम्यते ॥

मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप उपस्पृश्याग्निमभिमृशेत् ॥ २३ ॥

संसृष्टशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यावद्भिर्मांसपरमाणुभिर्मिश्रिते ओदने तद्रसोपलब्धिर्भवति तावद्भिस्संसृष्टस्य प्राशने इदं प्रायश्चित्तम् । ननु मांससंसृष्टनिषेधादेव मत्स्यसंसृष्टस्यापि निषेधप्रसिद्धेः कुतः पृथगुपादानं, मत्स्यार्थमित्युच्यते । मत्स्यगन्धोपलब्धावपि प्रायश्चित्तं भवतीत्यभिप्रायः । तिलसंसृष्टं तिलोदनम् ॥ २३ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ २४ ॥ पालाशमासनं पादुके दन्तधावनमिति वर्जयेत् ॥२५॥ नोत्सङ्गेऽन्नं भक्षयेत् ॥२६॥

आसन्द्यां न भुञ्जीत ॥ २७ ॥ वैणवं दण्डं धारयेद्रुक्मकुण्डले च ॥ २८ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥२९॥ न बहिर्मालां धारयेत् ॥३०॥ सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत ॥ ३१ ॥

अदृष्टार्थमेतद्व्रतम् ॥ २४–३१ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३२ ॥ यदि ब्रूयान्मणिधनुरित्येव ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

न परस्मा इत्यनेन आत्मनो निरीक्षणे न दोषः । इति करणलिङ्गात् शब्दोच्चारणनिषेधमध्यवस्यामः ॥ ३२–३३ ॥

पुरद्वारीन्द्रकीलपरिघावन्तरेण नातीयात् ॥

इन्द्रकीलः पुरद्वारे स्थापितः काष्ठविशेषः । परिघा तु प्रसिद्धा । तावन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३४ ॥

प्रेङ्खयोरन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३५ ॥

प्रेङ्खो निखातदारुलम्बमाना क्रीडाफलका तयोर्द्वयोरन्तरेण गमननिषेधः ॥ ३५ ॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ ३६ ॥

तन्ती दाम तल्लङ्घनं निषिध्यते । चशब्दात् गोतन्तीं च ॥

भस्मास्थिरोमतुषकपालापस्नानानि नाधितिष्ठेत् ॥ ३७ ॥

रोमशब्दः केशश्मश्रुणोरपि प्रदर्शनार्थः । अपस्नानं स्थलस्नानभूतजलं गात्रोद्वर्तनमलं वा ॥ ३७ ॥

गां धयन्तीं न परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३८ ॥

स्वकीयामपि तां न वारयेत् । एवं न परस्मा आचक्षीत। किमयं स्तनंधयनीयस्य ख्यापननिषेधः, किं वा धेन्वा इति । तत्र गां धयन्तीमिति श्रवणाद्धेन्वा एव कचित्काञ्चित् पिबन्त्या इति । केचित्पुनस्तस्यास्तथा प्रीत्यभावात् यथा वत्सस्य मातुः स्तनान् पिबतः, तत्र हि साक्रोशं प्रथयन्ति वारयन्ति च । कथं धयन्तीमितिशब्देन स्तनमपिबन्ती गम्यते? । गां धयन्तीं वत्समूत्रादिकमिति योजनया । अनेन चातीव प्रस्नुतावस्था लक्ष्यते ॥ ३८ ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ३९ ॥

क्षीरिणी गौर्धेनुः । अधेनुस्तद्विपरीता । उच्चारणनिषेधाददृष्टं कल्प्यम् ॥ ३९ ॥

शुक्ता रूक्षाः परुषा वाचो न ब्रूयात् ॥ ४० ॥

यथाऽश्रोत्रियं वदन्ति श्रोत्रिया इति । रूक्षास्तु विद्यमाने दोषे गुणख्यापकाः । यथाऽन्धं चक्षुष्मानिति ॥ ४० ॥

नैकोऽध्वानं व्रजेत् ॥ ४१ ॥

मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतस्सद्वितीयो व्रजेत् ॥४१॥

न पतितैर्न स्त्रिया न शूद्रेण ॥ ४२ ॥

सह व्रजेदिति शेषः । एतैस्सद्वितीयो न स्याद्गमन इत्यर्थः ॥

न प्रतिसायं व्रजेत् ॥ ४३ ॥

प्रमादभयादेव । नक्तं सायम् ॥ ४३ ॥

न नग्नस्स्नायात् ॥ ४४ ॥

न नक्तं स्नायात् ॥ ४५ ॥

अनयोः पूर्वप्रतिषेधः स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्यनैमित्तिके । तत्र हि—'शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात्' इत्युक्तम् । नैमित्तिकस्यापि महानिशि प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति ॥ ४४–४५ ॥

न नदीं बाहुकस्तरेत् ॥ ४६ ॥

बाहुभ्यां तरतीति **बाहुकः** ॥ ४६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ ४७ ॥

आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपपतितानां बालादीनामुत्तारणाशक्तेः ॥ ४७ ॥

न गर्तमवेक्षेत ॥ ४८ ॥

अधोमुख एव निम्नो हि भूभागः गर्तो भवति। को विशेषः कूपगर्तयोरिति चेत्—कूपो नाम दुःखेनादायोदकं पातुं खात इत्यर्थः । यद्वा–कौरुदकमुद्धृत्य पातुमिति । अनेवंविधः गर्तः ॥

न तत्रोपविशेद्यत एनमन्य उत्थापयेत्॥४९

सर्वत्र पारवश्यं पुरुषस्य हृदीत्युपदेशः । राजभवननिर्दिष्टासननिषेधोऽयम् । स्वयमारोढुमशक्यं देशं प्रत्यारोहणनिरोधो वा 'सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत' इत्यारभ्योक्तानां प्रतिषेधानां केचिददृष्टार्थाः केचिद्दृष्टार्थाः केचिदुभयार्था इत्यवश्यं परिग्रहणीया एव । नो चेत् 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' इतिवत्स्यात्॥४९॥

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥

अब्राह्मणेभ्योऽप्यचक्षुःप्रभृतिभ्यः पञ्चभ्यो वर्त्मसङ्कटे समुपस्थिते पन्थानं दातुं स्वयं तस्मादपसरेदेव । चशब्दोऽनुक्तोपसंहारार्थः। तेन 'चक्रिणेऽन्धकाय यवसमुपजीविने तपस्विने हिताय वा' इत्यादिब्राह्मणादिः ग्राह्यः ॥ ५० ॥

ब्राह्मणेभ्यो दत्वा पन्थानं कथंलक्षणं ग्रामं प्रति गच्छेदित्यत आह–

प्रभूतैधोदकयवससमित्कुशमाल्योपनिष्क्रमणमाढ्यजनाकुलमनलससमृद्धमार्यजनभूयिष्ठमदस्युप्रवेश्यं ग्राममावसितुं यतेत धार्मिकः ॥ ५१ ॥

प्रभूतशब्दः एधादिभिष्षड्भिः प्रत्येकमभिसंबन्धनीयः । **एधः** इन्धनं **यवसः** दोह्यानां गवादीनां भक्षः । **उपनिष्क्रमणं** विहारभूमिः । **आढ्याः** धनवन्तः । अलसाः निरुत्साहाः । तद्विपरीता **अनलसाः** । **आर्याः** पण्डिताः । **दस्यवश्चोराः** तैरप्रवेश्यं अदूष्यम् । यत्र हि धर्माश्रमाविरोधेन जीवनं सुकरं भवति तत्र **धार्मिको** नित्यं निवसेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
उषित्वा द्वादश समाः शूद्रसाधर्म्यमृच्छति ॥

उदपानं कूप एवोदकं नान्यन् यस्मिन् ग्रामे स एवमुक्तः । वृषलीशब्दः प्राक् प्रदानाद्रजस्वलाया वाचकः । तथा हि—

पितुर्गृहे तु या कन्या ऋतुं पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः[1] ॥

वृषलीपतिरिति शूद्रायाः पतित्वे निषेकं निन्दति । धर्मानुपपत्तेः। एवंविधो धार्मिकोपि शूद्रसाधर्म्यमृच्छति । तस्मादल्पोदके ग्रामे धार्मिको न निवसेदित्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

ग्रामनिवास उक्तः, नगरे त्वनेवंविधेऽपि निवासनिषेधाय निन्दति—

पुररेणुकुण्ठितशरीरस्तत्परिपूर्णनेत्रवदनश्च ।
नगरे वसन् सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति न तदस्ति ॥ ५३ ॥

---

1 मनु. ३-१९.

कुण्ठितं प्रच्छादितम् । तच्छब्देन पुररेणुरेव परामृश्यते । तेन परिपूरिते यस्य नेत्रे वदनं च स **तत्परिपूर्णनेत्रवदनः** । उष्ट्रखरविड्वराहगजाश्वपुरीषमूत्रसुराकोच्छिष्टशवकपालास्थितुषभस्माद्युपहतसर्वावयव इत्यर्थः । एवंविधस्सुनियतेन्द्रियोपि **नगरे वसन्** परलोकं नाप्नोतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रेणुः प्रस्तुतस्तत्राह—

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजश्शुभम् ।
अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम्॥

पूर्वाणि पञ्च रजांसि शुभानि । इतराणि षट् अप्रशस्तानि वर्ज्यानि । **समूहनी** संमार्जनी ॥ ५४ ॥

पूज्यान्पूजयेत् ॥ ५५ ॥

अवसरौचित्योपायेनायमपि श्रेयस्करो नियमः । उक्तं च—
'प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः'[1] । इति ॥ ५५ ॥

ऋषिविद्वन्नृपवरमातुलश्वशुरर्त्विजः ।
एतेऽर्घ्याश्शास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभागशः ॥ ५६ ॥

ऋषिर्मन्त्रार्थज्ञः । **विद्वान्** साङ्गस्येतिहासस्य प्रवक्ता । **नृपो**ऽभिषिक्तः क्षत्रियः । **वरो** वोढा दुहितुः । इतरे प्रसिद्धाः । **अर्घ्याः** मधुपर्कार्हा इति शास्त्रेण वेदेन चोदिताः **स्मृताश्च**

---

[1] रघुवंशे. १-७९.

स्मृतिकर्तृभिः मन्वादिभिरप्यनुमोदिताः । यद्वा—कालविभागेन स्मृताः ॥ ५६ ॥

कोसौ कालविभाग इत्याह—

ऋषिविद्वन्नृपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वरर्त्विजौ ।
मातुलश्वशुरौ पूज्यौ संवत्सरगतागताविति ॥

प्राप्ताः प्रवासादनभ्यागताः । **क्रियारम्भः** पुंसवनयागादीनामारम्भः । **संवत्सरपर्यागतौ** संवत्समुषित्वाऽऽगतौ ॥ ५७ ॥

अग्न्यगारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ॥

स्वाध्याये वर्तमाने **भोजने**ऽपि बाहोरुद्धरणं नमस्काररूपेण। चशब्दः प्रशस्तमंगल्यदेवायतनप्रज्ञातवनस्पत्यादिप्रदर्शनार्थः ॥

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।
स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनयोस्तथा ॥

तृतीयं वस्त्रमुपवीतं व्यतिषज्यते तदुत्तरीयम् । तत् स्नातकस्य प्राप्यमप्येषु कर्मस्ववश्यं कर्तव्यमित्युच्यते । **उत्सर्गो** मूत्रपुरीषकरणम् ॥ ५९ ॥

हवनं भोजनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।
बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥६०

जान्वोर्द्वयोरन्तरा दक्षिणं बाहुं निधायैतानि कार्याणीत्यर्थः ।

उपहारोऽश्वारोहणम् । यद्वा—प्रसिद्ध एवोपहारो देवगुरुविषयः॥

अन्नदानं स्तूयते—

अन्ने श्रितानि भूतानि अन्नं प्राणमिति श्रुतिः।
तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्नं हि परमं हविः ॥ ६१॥

अन्ने श्रितानि अन्नावष्टम्भानि जङ्गमानि च । 'अन्नं प्राणमन्नमपानम्'* इति श्रुतिः । देवा अप्यन्नावष्टम्भा एव । हुतप्रहुतादयस्तेषामन्नानि । तस्माद्यथाशक्त्या दातव्यम् ॥ ६१ ॥

हुतेन शाम्यते पापं हुतमन्नेन शाम्यति ।
अन्नं दक्षिणया शान्तिमुपयातीति नश्श्रुतिरिति॥

हुतं होमः कूश्माण्डगणहोमादिलक्षणः । तेन **पापं शाम्यते** । हुतविषयं च न्यूनातिरिक्तमन्नदानेन शाम्यति । अन्नदानविषयं च न्यूनातिरिक्तमस्वादुना कृतं प्रियवचनाभावनिमित्तं च दक्षिणया शाम्यति । वक्ष्यति ह्येतान्—

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन च सर्पिषा ।
गोभूतिलहिरण्यानि भुक्तवद्भ्यः प्रदाय च ॥

इति । चशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वत्रात्र प्रमाणमस्माकं श्रुतिरेवेत्यर्थः । सा च 'तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददाति'† इत्येवमादीका ॥६२॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

---

* तै. ब्रा. २-८-८.

† याज्ञिकी॰ ६२.

यथा स्नातकस्यान्नदानमवश्यं कर्तव्यं, एवमुपनीतमात्रस्य सन्ध्योपासनं प्रत्यहमवश्यं करणीयमित्याह—

अथातस्सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १

अथशब्दो मङ्गलार्थः । तस्मिन् खल्वर्थे स्मर्यते—

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति॥

माङ्गल्यहेतुतामुपदर्शयति सन्ध्योपासनं हि सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मङ्गलकरम् । सन्ध्या नाम रात्रेर्वासरस्य चान्तरालकालवर्ती सूर्यः । उपासनं तत्र प्रणवव्याहृतिसहिततत्सवितुरितिमन्त्रोच्चारणजन्यस्तद्विषयस्सन्ततो मनसो व्यापारः । इदमेवात्र प्रधानम् । यदन्यत्तदङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम्—'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते'* इति । कुर्वन् प्रदक्षिणं मन्त्रोच्चारणं वा । ब्राह्मणग्रहणं ऋणश्रुतिवत् । विधिमनुष्ठानक्रमं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः कृतः । तत्र कालो वक्ष्यते—'सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्य' इत्यत्र ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वाऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

कर्तृसंस्कारोऽयम् । तीर्थं नदीदेवखातादि बहिर्ग्रामाज्जलाशयः।

* तै. आ. २-२.

तत्र गतस्सन् अप्रयतश्चेत्स्नायादेव । प्रयतस्तु न स्नायात् । स्नानास्नानयोर्विकल्पः । स च शक्त्यशक्त्यपेक्षः । **प्रक्षालितपादपाणिरित्यादि** अभिषिक्तानभिषिक्तयोस्साधारणम् । प्रक्षालनं चामणिबन्धात् । 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति पाणेः पूर्वनिपाताभावश्छान्दसः । अत्रापामाचमनं समन्त्रं वेदितव्यम् । मन्त्रश्च—'अग्निश्च मा मन्युश्च'* इत्यनुवाकस्सायंकाले । 'सूर्यश्च मा मन्युश्च'* इति प्रातः । प्रत्यहं हस्तपादादिभिः पापकरणस्यालेपार्थं भावितत्वात्तदपलेपनसमर्थत्वाच्चैतयोः । प्रक्षालनाचमनप्रोक्षणानि च बाह्याभ्यन्तरमलालेपनार्थानि गम्यन्ते । प्रयतो भवतीति सूत्रान्ते निगमनात् । अत एव च स्नानमप्यत्र 'हिरण्यशृङ्गम्'† इत्येवमादिभिः समन्त्रकमेव द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति सन्ध्योपासनफलप्रदर्शनवेलायां मान्त्रवर्णिकमेव पापप्रमोचनम्—'यदुपस्थकृतं पापम्' इत्येवमादिना । वसिष्ठश्चैतमर्थमनुमोदमान उपलक्ष्यते—'अथाचामेदग्निश्चेति सायं सूर्यश्चेति प्रातः मनसा पापं ध्यात्वा निवदन्'[1] इति । यद्यपि रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरण इदं पठ्यते । तथाऽपि वाक्यादविगानसमाचारादहरहरप्यवगन्तव्यम् । **सुरभिमती** 'दधिक्राव्णः'[2] इत्यृक् । **अब्लिङ्गाः** अब्देवत्याः ताश्च 'आपो हि'[3] इति तिस्रः । **वारुण्यो** वरुणदेवत्याः ताश्च 'यच्चिद्धि ते'[4] इति तिस्रः । केचित् 'अव ते हेडः'[2] इति 'इमं मे वरुण'[5] इति त्रेच्छन्ति । **'हिरण्यवर्णाः'**[3] इति चतस्रः । **पावमान्यः** 'पवमानः'[6] इत्यनुवाकः । अन्यानि पवित्राण्यघमर्षणादीनि स्वयमेव वक्ष्यति 'उपनिषदो वेदाः' इति प्रक्रम्य 'सावित्रीति चेति पावनानि' इत्यनेन । यद्वा—

---

* याज्ञिकी. २४,२९. † याज्ञिकी. १. [1] वसि. २३-२३.
[2] तै. सं. १-९-११. [3] तै. सं. ५-६-१. [4] तै. सं. ३-४-११.
[5] ,, ,, २-१-११. [6] ,, ब्रा. १-४-८.

'अघमर्षणं देवकृतम्' इत्यत्र । **प्रयतः** पूतस्सन्ध्योपासनयोग्यो भवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्थामाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम्। मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशिष्यत इति ॥ ३ ॥

अपोऽवगाहनमिति वारुणं स्नानमाह । तच्च **सार्ववर्णिकं** सर्ववर्णसाधारणम् । **मन्त्रवत्प्रोक्षणं** पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्मार्जनं तच्च ब्राह्मं त्रैवर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाद्विजस्य वारुणमेव । द्विजातीनां पुनरुभयोस्समुच्चयः सति सम्भवे । असम्भवेऽपि तेषां मार्जनमवश्यंभावि ॥ ३ ॥

किञ्च—

सर्वकर्मणामेवारम्भेषु प्राक्सन्ध्योपासनकालाच्चैतेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ ४ ॥

सर्वकर्माणि श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धानि । सर्वकर्मग्रहणेनैव सिद्धे सन्ध्योपासनस्य पृथग्ग्रहणं तस्यात्यन्तप्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम्। तच्च प्रदर्शितमस्माभिरथातश्शब्दयोराभिप्रायं वर्णयद्भिः । **पवित्रसमूहेन** सुरभिमत्यादिस्तोमेन **आत्मानं प्रोक्ष्या**द्भिरेवात्मानं परितो-

पि रक्षा कर्तव्या । अत ऊर्ध्वं गायत्र्याऽभिमन्त्रितेनाम्भसा हतानि रक्षांस्यात्मानमाह मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायब्राह्मणे पठितम् 'सन्ध्यायां गायत्र्याऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति'[1] 'यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति'[1] इति च । तदपि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्येण । 'अग्निश्च'[2] इत्यादिमन्त्रद्वयवत् । स्मृतिरप्यस्ति—

कराभ्यां तोयमादाय सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः[3] ॥ इति॥

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलायां कर्तव्येषु समन्त्रकाचमनप्रोक्षणजलोत्क्षेपणसावित्रीजपोपस्थानेष्वाचार्येण स्वशाखायामनुक्ता उक्ताः। उक्तास्तु नोक्ताः सिद्धत्वादेव । न केवलोत्क्षेपणप्रदक्षिणे एव भवतः ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्सोदकेन पाणिना प्रत्यङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् ॥ ५ ॥

दर्भेष्वग्रथितेष्वनन्तर्गर्भेषु त्रिष्वासीनस्तादृशानेव **दर्भान् सोदकेन पाणिना धारयमाणः** । एकवचनाद्दक्षिणो गृहीतव्यः । **सावित्रीं** सवितृदेवत्यां 'तत्सवितुः'[4] इत्येतामृचं प्रणवव्याहृतिसाहिताम् । तथाहि—

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ [5] ॥ इति ॥

---

[1] तै. आ. २-२. [2] याज्ञिकी. २४,२५. [3] व्यासस्मृतिः.
[4] तै. सं. १-५-६. [5] मनु, २-७८.

ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगस्मरणपूर्वको जपो द्रष्टव्यः। न ह्येतज्ज्ञान-मृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरित्यभियुक्तोपदेशात् । तत्र प्रणवव्याहृतीना-मृषिर्ब्रह्मदेवः । देवी गायत्री छन्दः । ओंकारसर्वदेवत्यः पारमेष्ठ्यः। व्यस्तानां व्याहृतीनामग्निर्वायुस्सूर्य इति देवताः । सावित्र्या ऋषिः विश्वामित्रः गायत्री त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता । सन्ध्योपासने विनियोगः । यस्मिन् सर्वमोतं प्रोतं च भवतीति ओंकारेण ब्रह्मो-च्यते । तच्च सवितृमण्डलमध्यवर्ति । तथा च श्रुतिः—'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इति। स एव च भूः भवतेस्सद्रूपं परं ब्रह्म। भुवः भावयतेः तदेव हि सर्वं भवतीति । देवः स्वः । तथा च यास्कः— 'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान् स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति'[1] । **यो देवस्सविता**ऽस्माकं **धियः** कर्माणि पुण्यानि प्रति **प्रेरयेत्** तस्य **यो भर्गः** तपनहेतुः **वरेण्यं** वरणीयं वरदं वरमण्डलमभिचिन्तयाम उपास्महे इति मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथ स एव कल्पान्तरमाह—

प्राणायामशो वा शतकृत्वः ॥ ६ ॥

'सावित्रीमावर्तयेत्' इत्यनुवर्तते। प्राणायामश्वासुनिरोधनमात्रम्। प्रत्यावृत्ति श्वासनिरोधः । अथ वा यावच्छक्ति त्रिः चतुः पञ्चकृत्वः पठित्वा श्वासमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥

उभयतःप्रणवां ससप्तव्याहृतिकां मनसा वा दशकृत्वः ॥ ७ ॥

सावित्रीं प्राणायामश इत्यनुवर्तते । उभयतः प्रणवो यस्या-

---

[1] निरुक्तं, २-४-२.

स्तथा सप्तव्याहृतिभिस्सह वर्तत इति सैवोच्यते । सप्तव्याहृतयो भूराद्यस्सत्यान्ताः । अत्रैवं क्रमः कल्प्यः । प्रथमं प्रणवस्ततः सप्त व्याहृतयः ततस्सावित्रीसहिताच्च ध्यानतः प्रणव इति । केचित्साविञ्या एवोभयतःप्रणवत्वमिच्छन्ति । न तु सप्तानामपि व्याहृतीनाम् । अपरे पुनरादितस्सव्याहृतिकं साविञ्या दशकृत्वोऽभ्यासः ततः प्रणव इति । एतौ पक्षौ विचारणीयौ । आद्यस्य तु सम्प्रदायोस्ति ॥ ७ ॥

त्रिभिश्च प्राणायामैस्तान्तो ब्रह्महृदयेन॥८॥

ब्रह्महृदयं 'ओं भूः । ओं भुवः'[1] इत्यनुवाकः । अनेन नवकृत्वो वचनेन त्रयः प्राणायामाः सम्पद्यन्ते । **तान्तः** क्षान्तिमापन्नस्सावित्रीमावर्तयेदिति सिंहावलोकनन्यायेन सम्बन्धः । स्मृतिशतसिद्धत्वात् । एवं हि प्राणायामलक्षणं प्रसिद्धम्—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति[2] ॥

'ओमापो ज्योतिः'[1] इत्यनुवाकशेषश्शिरः । तत्र प्रणवो गतः । व्याहृतित्रयं च । **महः** महतः पूजाकर्मणो वा ब्रह्म । **जनो** ब्रह्म जनेर्विपरीतलक्षणं न जायत इत्यर्थः । **तपस्तपतेरभिजनकर्मणः** । **सत्यमिति** त्रिधातुत्रयनिमित्तमेतत् । सर्वं ब्रह्मैवेत्युपसंहारार्थः । सावित्री गता । **आपः** आप्नोतेः । **ज्योतिः** द्योततेः दीप्तिकर्मणः शब्दरूपं हि तद्ब्रह्म । **अमृतं** अविनाशि हि । **तद्ब्रह्म** बृहतेर्वृद्धिकर्मणः परिबृढं भवति ॥ ८ ॥

---

[1] याज्ञिकी. २७.

[2] मनु.

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत इमं मे वरुण तत्त्वा यामीति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

'अहन्येष मन्त्रो रात्रौ वारुणः' इति श्रुतेः रात्रिमिति कालनिर्देशः। उपस्थेयस्तु सविता तत्कालविशिष्टः। उपस्थानं चोपोत्थितेनैव यच्छ्रतिसमाचारः। प्रसिद्धं प्रदक्षिणादि तदप्यत्र कर्तव्यं 'तृतीयश्शिष्टागमः' इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

एवमेव प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ १० ॥

एवमिति 'तीर्थं गत्वा' इत्यादि सर्वमतिदिशति। प्रातरिति कालनिर्देशः। प्राङ्मुख इति प्रत्यङ्मुखनिवृत्त्यर्थम् ॥१०

मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठते मित्रस्य चर्षणीधृतो मित्रो जनान् यातयतीति द्वाभ्याम्॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ११ ॥

सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदित आदित्ये समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

सुपूर्वां नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु पूर्वां सन्ध्यामुपक्रम्यादित्योदयोत्तरकाले समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

अनस्तमित उपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चिमाम् ॥ १३ ॥

मुपश्चात् यावन्नक्षत्रविभावनं तावदिति समाप्नुयादित्यर्थः ॥ १३॥

सायंप्रातस्सन्ध्योपासनकर्तुरायुर्विच्छेदो न भवतीत्याह—

सन्ध्ययोश्च सम्पत्तावहोरात्रयोश्च सन्ततिः॥

सन्ध्योपासनकर्तुर्भवतीति शेषः । सम्पत्तिस्सम्पूर्णता । सा च सन्ध्योपासनेन यथाविध्यनुष्ठानेन भवति । तस्यां च सत्यामहोरात्रयोस्सन्ततिरविच्छेदो भवति । उपासितुरायुरविच्छिन्नं भवतीत्यर्थः । आह च—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च[1] ॥ इति ॥

अथानुपासितुर्दोषमाह—

अपि चात्र प्रजापतिगीतौ श्लोकौ भवतः—

अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणास्स्मृताः ॥ सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते । कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेदिति ॥ १५ ॥

प्रजापतिग्रहणमादरार्थम् । अनागतामनतिक्रान्तामिति चोदितकालाभिप्रायम् । कथं ते ब्राह्मणा इति विप्रग्रहणं च द्वि-

---

[1]यमस्मृतिः.

जात्युपलक्षणार्थम् । अत एव शूद्रकर्मस्वित्युक्तम् । इतरथा क्षत्रियकर्मस्वित्यवक्ष्यत् ।

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ इति[1] ॥

तदा कथम् ?

तत्र सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः प्रातरतिक्रमे अहरुपवासः ॥ १६ ॥

अतीतां तां सन्ध्यां कृत्वेति शेषः । उपवासोऽनशनम् ॥ १६ ॥

किञ्च—

स्थानासनफलमवाप्नोति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तप्रशंसैषा ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत्। बाहुभ्यां मनसा वाऽपि वाचा वा यत्कृतं भवेत् । सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

उपस्थकृतं परभार्यां प्रति बहुशः प्रायश्चित्तस्याम्नानादिह स्वभार्यायामेवानृतुकालाद्युपयोगेऽनाम्नाते वेदितव्यम् । पद्भ्यां यदबुद्धिपूर्वप्रतिषेधगमनादि कृतम् । बाहुभ्यामपि हिंसाच्छेदनभेदनादि

1 मनु. २-१०३.

हस्तचापलं तत् । तथा **मनसा** परद्रव्यस्याभिध्यानादि । **वाचा** **कृतं** अवद्यवदनादि । यत्रयत्र वाङ्मनःकायकृते प्रायश्चित्तान्तरादिना विरोधो नास्ति, तत्र एतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः। सन्ध्योपासनप्रशंसा चैषा ॥ १८ ॥

किञ्च—

रात्र्या चापि सन्धीयते ॥ १९ ॥

पुरुष इति शेषः । अभिसन्धानमभ्युदयः ॥ १९ ॥

न चैनं वरुणो गृह्णाति ॥ २० ॥

वरुणो नाम पापमप्सु मरणं जलोदरव्याधिर्वा ॥ २० ॥

एवमेव प्रातरुपस्थाय रात्रिकृतात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २१ ॥

अर्थवादातिदेशः । फलातिदेशो वाऽयम् । रात्रावुपस्थादिभिः कृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अह्ना चापि सन्धीयते ॥ २२ ॥

पूर्ववै व्याख्या ॥ २२ ॥

मित्रश्चैनं गोपायति आदित्यश्चैनं स्वर्गं लोकमुन्नयतीति ॥ २३ ॥

इदमपि तथा ॥ २३ ॥

अथ संहत्य स्तौति—

स एवमेवाहरहरहोरात्रयोः सन्धिषूपतिष्ठमानो ब्रह्मपूतो ब्रह्मभूतो ब्राह्मणः शास्त्रमनुवर्तमानो ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ॥ २४ ॥

ब्रह्मपूतः सावित्र्या पूतः । **ब्रह्मभूतः** शब्दब्रह्मप्रणवमापन्नः ॥

आह च—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमानिति[1] ॥

विज्ञायते इति श्रुतिसंसूचनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

प्रयतोऽभिषिक्त इत्युक्तम् । प्रसङ्गात्तद्विधिमाह—

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च गृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयते त्रिरात्मानम् ॥ १ ॥

अथ स्नानविधिरुच्यते इति शेषः । तत्रारम्भे हस्तयोः प्र-

[1]मनु. २-८२.

क्षालनम् । यद्वा—**तीर्थं गत्वा हस्तौ प्रक्षाल्येति** सम्बन्धः। चशब्दात् गोमयद्ग्रहादीति । अनञ्पूर्वे हि समासे क्त्वो ल्यप् भवति, इह तु छान्दसः गृह्येति ल्यबादेशः । **तीर्थम्**

नदीषु देवखातेषु तटाकेषु सरस्सु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यमुत्सप्रस्रवणेषु च ॥ इति ॥ तथा—
सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कथंचन ।[1]

न त्वेवंजातीयकम् । तत्र गत्वा मृत्पिण्डैकदेशेन कमण्डलूदकेन नैकैकं पादं त्रिःत्रिः प्रक्षालयते । **एवमात्मानमपि** अनर्थज्ञ-तदङ्गन्यायेनात्मनश्शरीरं प्रक्षालयदिति गम्यताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं प्रक्षालितपादेनैव प्रवेष्टव्यान् देशानाह—

अथ हैके ब्रुवते श्मशानमापो देवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः अप्रक्षाल्य पादौ तत्र प्रवेष्टव्यमिति ॥ २ ॥

प्रथमान्तशब्दो निर्देशफलः । प्रातिपदिकार्थमात्रे हि प्रथमां स्मरति पाणिनिः । तेषां कर्मत्वख्यापनार्थम् । तस्माद्द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः । तस्मात्प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टव्यं श्मशानादीति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति स्मरणेन प्रत्ययादर्हार्थो गम्यते । न तु कर्मत्वम्, प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथापोऽभिप्रतिपद्यते—

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि या-

---

[1] मनु. ४-२०३.

चितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्य-श्च प्रतिग्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्म-णा वा दुष्कृतं कृतम्। तन्म इन्द्रो वरु-णो बृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनः-पुनरिति ॥ ३ ॥

अथशब्दात्प्रक्षालनानन्तर्यमाह। गोमयेनात्मानमालिप्येति केचि-दिच्छन्ति। हिरण्यशृङ्गमित्यृचोर्वामदेव ऋषिः। काण्डर्षयो वा विश्वेदेवाः। प्रथमा पुरस्ताद्बृहती, द्वितीया पङ्क्तिः। उभे अपि लिङ्गोक्तदेवते। तत्र द्वयोरप्ययमर्थः—**हिरण्यशृङ्गं** हिरण्मयशृङ्गं **वरुणं त्वां शरणं प्रपद्ये**। मया **याचितस्त्वं** मम स्नानाय **तीर्थं** जलाशयं **देहि**। वरुणो ह्यपां राजा 'यासां राजा वरुणः'* इति लिङ्गात्। एष एव वा तुभ्यं तीर्थमिति गृहं देहीति। असाधूनामभोज्यानां **अन्नं यन्मया भुक्तं** यो वा मया च पापकर्मभ्यः **प्रतिग्रहः** कृतः। **यच्च** मनोवाक्कायकर्मभिः **दुष्कृ-तं कृतं** भवति। तत्सर्वमादत्त जलाशयस्नानेन इन्द्रादयः। किमतः यन्मया पुनःपुनः प्रार्थयितुं शक्यते इति ॥ ३ ॥

एतदन्यो भवति—

अथाञ्जलिनाऽप उपहन्ति सुमित्रा न आप ओषधयस्सन्त्विति ॥ ४ ॥

द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः। **तेनाञ्जलिना** जलप्रवेशादनन्तरमुप-

---

*तै. सं. ५-६-१.

हन्ति गृह्णाति । नः अस्माकं आपश्चौषधयश्च तदुत्पादितास्सुमित्राः सुखहेतवस्सन्त्विति मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अथैना अपः—

तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेष्यो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ५ ॥

अस्य स्नातुः द्वेष्यो यस्यां दिशि अस्ति तां दिशं अपोऽभ्युक्षति । यः पुरुषः अस्मान् द्वेष्टि यं वा वयं द्विष्मः तस्मै दुर्मित्राः दुःखहेतवः आपो भूयासुरिति मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमावर्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतादिति ॥ ६ ॥

व्यक्तो मन्त्राभिप्रायः ॥ ६ ॥

अप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य ॥ ७ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासःपल्पूलनं नोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपातिष्ठते नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्य इति ॥ ९ ॥

उत्तीर्याचम्याचान्तः पुनराचामेत् ॥ १० ॥

उन्मज्ज्याचान्तः पुनराचामेदिति सम्बन्धः । निमज्जनमद्भिरात्मनः प्रच्छादनम् । उन्मज्जनं ताभ्य आविर्भावः । अत्रोन्मज्जनानन्तरभाविनियममनुक्त्वा मनस्याविर्भूतं प्रतिषेधं विस्मरणभयादाचार्य उपदिशतिस्म—**नाप्सु सत इति** । **प्रयमणं** शौचं मूत्रपुरीषाद्यपनयलक्षणं मलापनयनं पाणिभ्यामवस्फोटनं **उपस्पर्शनं** आचमनम् । एतत्त्रयमप्सु सता न कर्तव्यमित्यर्थः । 'तपस्यमवगाहनम्' इत्यस्मिन्नध्याये 'स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु' इति निरुद्धास्वप्सु प्रतिषेध उक्तः । तस्येदानीं प्रायश्चित्तमाह—**यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्नय इति** । नात्र मन्त्रे तिरोहितं किञ्चिदस्ति । जलाशयादुत्तीर्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आचामेत् । अप आचम्य आचान्तः पुनरिति चोक्तम् । तस्यायमभिप्रायः—मन्त्राचमनं सर्वत्राचान्त एव कुर्यादिति ॥ ७-१० ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहेति ॥ ११ ॥

वामदेवा ऋषयः, विश्वेदेवा वा ऋषयः । द्वे अप्येते अनुष्टुभौ आपः प्रार्थ्यन्ते । आपश्शोधयन्तु । इह पृथिवीशब्देन तन्मयं शरीरमुच्यते । ताभिरद्भिः पूतं शरीरं **पुनातु माम्** ।

पुनातु ब्रह्मणस्पतिरिति । एकस्मिन् बहुवचनं पूजायाम् । 'एतद्वै'गवान् खनामि' इति यथा । पृथिवीं पुनात्वित्यर्थः । ब्रह्मपूतं बृहस्पतिपूतं शरीरम् । यदुच्छिष्टमन्यत् यदभोज्यं मया भुक्तं यद्वा दुश्चरितं मम तत्सम्बन्धीति शेषः । सर्वं पुनन्तु मां सर्वस्मादस्मात् मामापः पुनन्तु । मामापोऽसतां च प्रतिग्रहम् । असन्तश्शूद्राः पापकर्माणो वा तत्प्रतिग्रहजाताद्देनसो मामापः पुनन्त्विति । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकश्रवणाद्धव्येयमित्यर्वेहि ॥ ११ ॥

मन्त्राचमनानन्तरम्—

पवित्रे कृत्वाऽद्भिर्मार्जयत्यापो हिष्ठा मयोभुव इति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका इति चतसृभिः पवमानस्सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवाताक्लिष्टानि वासांसि परिधाय दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम्॥

पवित्रे इति द्विवचनाद्द्वाभ्यां मार्जनम् । अन्तर्जलं जलमध्यम् । तेनैव सिद्धे गतग्रहणं जलेनैव सर्वाङ्गीणाच्छाद-

नार्थम् । अघमर्षणं नामार्षम् । 'ऋतं च सत्यं च'* इति तृचम् । तेन त्रिःपठितेन एकः प्राणायामो भवति । एवमेव त्रयः प्राणायामाः । वासःपीडनमिह पितॄणां तृप्त्यर्थम् । उपवातं शोषितम् । अक्लिष्टमच्छिद्रम् । बहुवचनादन्तर्वासो बहिर्वासश्च । उत्तीर्येति ग्रहणं मध्याह्नसन्ध्याग्राहकम् । आचमनानन्तरं च सावित्र्यभिमन्त्रितानां अपामादित्याभिमुखं सदाचारसिद्धं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते उद्वयं तमसस्परि । उदुत्यम् । चित्रम् । तच्चक्षुर्देवहितम् । य उदगादिति ॥ १३ ॥

ऋज्वेतत् ॥ १३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेत्येते पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं किल्बिषात्पावयति ॥ १४ ॥

यज्ञशब्देन जपो लक्ष्यते । आह च प्रणवादीन् प्रक्रम्य—

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुस्स्याच्छतगुणः साहस्रोमानसस्स्मृतः ॥

इत्यादि । तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात् प्रणवव्याहृतीनामपि सावित्र्याः

---

*याज्ञिकी. १.

पूरस्तात् प्रतिपादनमवगम्यते । अहरहरिति नित्यस्नानार्थतामाह । किल्बिषं पापम् ॥ १४ ॥

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोत्तरं देवतास्तर्पयति ॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ १५ ॥

अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिस्सर्पा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ओं वसूंश्च तर्पयामि ॥ १६ ॥

पितरोऽर्यमा भगस्सविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी इत्येतानि दक्षिणाद्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ओं रुद्रांश्च तर्पयामि ॥ १७ ॥

मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ओमादित्यांश्च तर्पयामि ॥

वसवो वरुणोऽजएकपादहिर्बुध्न्यः पूषाऽश्विनौ यम इत्येतान्युदग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-

त्राणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि॥

ओं विश्वेदेवांस्तर्पयामि । साध्यांस्तर्पयामि । ब्रह्माणं त । प्रजापतिं त । चतुर्मुखं त । परमेष्ठिनं त । हिरण्यगर्भं त । स्वयंभुवं त । ब्रह्मपार्षदांस्त । ब्रह्मपार्षदीश्च त ॥ अग्निं त । वायुं त । वरुणं त । सूर्यं त । चन्द्रमसं त । नक्षत्राणि त ॥ सद्योजातं त ॥ ओं भूः पुरुषं त । ओं भुवः पुरुषं त । ओं सुवः पुरुषं त । ओं भूर्भुवस्सुवः पुरुषं त । ओं भूस्त । ओं भुवस्त । ओं सुवस्त । ओं महस्त । ओं जनस्त । ओं तपस्त । ओं सत्यं त ॥ ओं भवं देवं त । ओं शर्वं देवं त । ओमीशानं देवं त । ओं पशुपतिं देवं त । ओं रुद्रं देवं त । ओं उग्रं देवं त । ओं भीमं देवं त । ओं महान्तं देवं त ॥ भवस्य देवस्य पत्नीं त । शर्वस्य देवस्य पत्नीं त । ईशानस्य देवस्य पत्नीं त । पशुपतेर्देवस्य पत्नीं त । रुद्रस्य देवस्य पत्नीं त । उग्रस्य देवस्य पत्नीं त । भीमस्य देवस्य

पत्नीं त । महतो देवस्य पत्नीं त । भवस्य देवस्य सुतं त । शर्वस्य देवस्य सुतं त । ईशानस्य देवस्य सुतं त । पशुपतेर्देवस्य सुतं त । रुद्रस्य देवस्य सुतं त । उग्रस्य देवस्य सुतं त । भीमस्य देवस्य सुतं त । महतो देवस्य सुतं त । रुद्रांस्तर्पयामि । रुद्रपार्षदांस्तर्पयामि । रुद्रपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २० ॥

ओं विघ्नं त । विनायकं त । वीरं त । स्थूलं त । वरदं त । हस्तिमुखं त । वक्रतुण्डं त। एकदन्तं त । लम्बोदरं त । विघ्नपार्षदांस्त। विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २१ ॥

ओं सनत्कुमारं त । स्कन्दं त । इन्द्रं त । षष्ठीं त । षण्मुखं त । जयन्तं त । विशाखं त। महासेनं त । सुब्रह्मण्यं त। स्कन्दपार्षदांस्त। स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २२ ॥

ओमादित्यं त । सोमं त । अङ्गारकं त । बुधं त । बृहस्पतिं त । शुक्रं त । शनैश्चरं त ।

राहुं त । केतुं तर्पयामि ॥ २३ ॥

ओं केशवं त । नारायणं त । माधवं त । गोविन्दं त । विष्णुं त । मधुसूदनं त । त्रिविक्रमं त । वामनं त । श्रीधरं त । हृषीकेशं त । पद्मनाभं त । दामोदरं त । श्रियं देवीं त । सरस्वतीं देवीं त । पुष्टिं देवीं त । तुष्टिं देवीं त । विष्णुं त । गरुत्मन्तं त । विष्णुपार्षदांस्त । विष्णुपार्षदीश्च तर्पयामि ॥

ओं यमं त । यमराजं त । धर्मं त । धर्मराजं त । कालं त । नीलं त । मृत्युंजयं त । वैवस्वतं त । चित्रं त । चित्रगुप्तं त । औदुम्बरं त । वैवस्वतपार्षदांस्त । वैवस्वतपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २५ ॥

ओं भूमिदेवांस्त । काश्यपं त । अन्तरिक्षं त । विद्यां त । धन्वन्तरिं त । धन्वन्तरिपार्षदांस्त । धन्वन्तरिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २६ ॥

अथ निवीती—ओमृषींस्त । महर्षींस्त । परमर्षींस्त । ब्रह्मर्षींस्त । देवर्षींस्त । राजर्षींस्त ।

श्रुतर्षींस्त । जनर्षींस्त । तपर्षींस्त । सत्यर्षींस्त । सप्तर्षींस्त । काण्डर्षींस्त । ऋषिकांस्त । ऋषिपत्नीस्त । ऋषिपुत्रांस्त । ऋषिपौत्रांस्त । काण्वं बोधायनं त । आपस्तम्बं सूत्रकारं त । सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं त । वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं त । आश्वलायनं त । शौनकं त । व्यासं त । वसिष्ठं त । प्रणवं त । व्याहृतीस्त । सावित्रीं त । गायत्रीं त । छन्दांसि त । ऋग्वेदं त । यजुर्वेदं त । सामवेदं त । अथर्ववेदं त । अथर्वाङ्गिरसं त । इतिहासपुराणानि त । सर्ववेदांस्त । सर्वदेवजनांस्त । सर्वभूतानि तर्पयामि ॥ २७ ॥

अथ प्राचीनावीती—ओं पितॄन् स्वधानमस्तर्पयामि । पितामहान् स्वधानमस्त । प्रपितामहान् स्वधानमस्त । मातॄस्स्वधानमस्त । पितामहीस्स्वधानमस्त । प्रपितामहीस्स्वधानमस्त । मातामहान् स्वधानमस्त । मातुः पितामहान् स्वधानमस्त । मातुः प्र-

पितामहान्स्वधानमस्त । मातामहीस्स्वधानमस्त । मातुः पितामहीस्स्वधानमस्त। मातुः प्रपितामहीस्स्वधानमस्तर्पयामि ॥

ओमाचार्यान्स्वधानमस्त । आचार्यपत्नीः स्वधानमस्त । गुरून्स्वधानमस्त । गुरुपत्नीस्स्वधानमस्त । सखीन्स्वधानमस्त । सखिपत्नीस्स्वधानमस्त । ज्ञातीन्स्वधानमस्त । ज्ञातिपत्नीस्स्वधानमस्त । अमात्यान्स्वधानमस्त । अमात्यपत्नीस्स्वधानमस्त । सर्वान्स्वधानमस्त । सर्वास्स्वधानमस्तर्पयामि ॥ २९ ॥

अनुतीर्थमप उत्सिञ्चति—ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् । तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति ॥

अनुतीर्थं तीर्थं प्रति । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति—जलतर्पणं भवतीह महदिति । **ऊर्जं** अन्नं अमृतादिपञ्चकम् । यद्यपि कीलालमन्नम् । तथाऽपि परिस्रुतसन्निधानात् यवागूरभिप्रेता । यूयं **स्वधा** अमृताः **स्थ तर्पयत** मम **पितृपितामहप्रपितामहान्** । यूयं च **तृप्यत** वीप्सावचनमादरार्थम् ॥ ३० ॥

नैकवस्त्रो नार्द्रवासा दैवानि कर्माण्यनु सञ्चरेत्। पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषां पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषाम् ॥ ३१ ॥

नार्द्रवासाः साक्षादार्द्रवासोनिषेधार्थः । **अनुसंचरेत्** अनुतिष्ठेत् । **पितृसंयुक्ताः** । अत्रापिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मविवरणे द्वितीयप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

देवऋषिपितृतर्पणमुक्तम्—

अथेमे पञ्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥ १ ॥

फलत एषां यज्ञानां महत्त्वं न स्वरूपतः, दीर्घकालप्रयोग सामान्याच्च महासत्त्रसमास्ते । 'देवयज्ञः' इत्यादिसंज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् ॥ १ ॥

अथैतान्विविच्याह—

अहरहस्स्वाहाकुर्यादा काष्ठात् तथैतं देवयज्ञं समाप्नोति ॥ २ ॥

अत्र 'देवेभ्यस्स्वाहा' इति मन्त्र उद्धर्तव्यः । द्रव्यमोदनप्रभृ-

ति **आकाष्ठात्** । स्वयं वीप्सावचनं नित्यत्वख्यापनार्थम् । **समाप्नोति** अनुतिष्ठेत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासंभवं योजना ॥ २ ॥

अहरहस्स्वधाकुर्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोति ॥ ३ ॥

'पितृभ्यस्स्वधानमः' इति मन्त्रोऽध्याहार्यः । उदपात्रं उदकं आज्यौदनप्रभृति तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अहरहर्नमस्कुर्यादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं समाप्नोति ॥ ४ ॥

'भूतेभ्यो नमः' इति मन्त्रोद्धारः । एते त्रयो महायज्ञाः वैश्वदेवबलिहरणैरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतत्तु युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४ ॥

अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥

बहुभ्यो दातुं शक्त्यभावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

अहरहस्स्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवात्तथैतं ब्रह्मयज्ञं समाप्नोति ॥ ६ ॥

ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः । ब्रह्मैव यज्ञस्स च यागः ॥ ६ ॥

तदाह—

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथस्स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुनर्मृत्युं जयति य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते ॥ ८ ॥

मेधा उपस्नावा । तस्मिन् तत्तद्भावयेदित्यर्थः । वाचि जुहूबुद्धिरित्यादि । **उदयनं** परिसमाप्तिः । एतस्मादपि प्रायणीयोऽप्युन्नेयः । प्रारम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्तेः । तदानीमस्मिन् लोके प्रायणीयबुद्धिः । **वित्तस्य** वित्तेन स्वाध्याययज्ञेन स्याध्याययज्ञमुपासिता **जयति** ततोपि **भूयांसमक्षय्य**मनन्तमपवर्गं मोक्षमित्यर्थः । **अपमृत्यु**रकालमरणम् ॥ ८ ॥

अथ निगमनम्—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति हि ब्राह्मणम् ॥

हिशब्दो हेतौ । इत्थं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति–

स्वभ्यक्तस्सुहितः सुखे शयने शयानो यंयं क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टं भवतीति ॥१०॥

स्वभ्यक्तः तैलादिना । **सुहितः** तृप्तो भोजनादिना । '**यं यं क्रतुम्**'* इत्यस्मिन् विधावन्यानर्थक्यात् प्रशंसैषा ॥ १० ॥

एवं तावद्गार्हस्थ्यमुक्तम् । अधुनाऽस्यैव प्रशंसा—

तस्य ह वा एतस्य धर्मस्य चतुर्धा भेदमेक आहुरदृष्टत्वात् ये चत्वार इति कर्मवादः ॥

योऽसौ धर्मः श्रुतिस्मृतिशिष्टागमैः प्रसिद्धः **तस्यैतस्य धर्मस्य** चातुर्विध्यमाश्रमचतुष्टयकृतमिति **एके** ऋषय **आहुः** । किमिति? यावत् दृष्टत्वान्मन्त्रार्थस्य तैः, यं दृष्ट्वैवमाहुः । तस्यैतत्प्रतीकग्रहणं **ये चत्वार इति** । चत्वारोऽप्याश्रमाः देवलोकायनाः पन्थान इति । एवं सत्ययं तावन्मन्त्रः **कर्मवादः** कर्मभेदमेप्यदाश्रमभेदम् ॥ ११

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्याह—

ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वीहोमाणाम् ॥ १२ ॥

स्वार्थ एव तद्धितः ॥ १२ ॥

तदेषाऽभिवदति—ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्व इति ॥ १३ ॥

तत्कर्मचातुर्विध्यमृगेषाऽभिवदति । कथम्? ऋषिर्वामदेवः त्रिष्टुप्छन्दः नवसस्यानि देवता । अज्यानिहोमे तदुपधाने च

*तै. आ. २-१५.

विनियोगः । **य** इमे **चत्वारः पथयः** पन्थानः **देवयानाः** देवलोकाः। भीमसेन इतिवत् तद्गमनहेतवः । ऐष्टिकादयः **द्यावापृथिव्योरन्तरा** मध्ये **वियन्ति** विविधं गच्छन्ति विदिता इत्यर्थः । **तेषा**मिति कर्मणि षष्ठी । तानि **अज्यानिमजीतिं** क्रियाविशेषणे । अज्यानिं अहानिं अविगुणं अजीतिं मध्यं **य आवहात्** आवहेत् अनुतिष्ठेत् । **तस्मै नः** अस्माकं मध्ये सस्यानि हे **सर्वे** देवाः **परिदत्त** प्रयच्छतेति श्रौतकर्मानुष्ठाने निश्श्रेयसं दत्तेति मन्त्रार्थः । तदेतदैकाश्रम्ये सत्युपपद्यते । नाश्रमचातुर्विध्ये । कथं? तदाह—'गृहस्थ एव स्याः । तत्र च गृहस्थो वैदिकैः कर्मभिरधिक्रियते नेतरे' । तदेतदैकाश्रम्ये उपपन्नं भवति । ननु भेदपक्षेऽपि गृहस्थो वैदिकानि करोत्येव । सत्यं, अल्पविषयत्वं तदा शास्त्रस्य स्यात् । सर्वाधिकारं चेदं कर्मशास्त्रं विना कारणेन बाधितुं युक्तम् । किञ्च—बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यं कर्मजातं परित्यज्य पारिव्राजकान्येवास्कन्दयेयुः पुरुषाः । यतस्तेनापि निश्श्रेयसं लभन्ते । 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्' इति न्यायात् । ततश्च प्रत्यक्षश्रुतानामग्निहोत्रादिवाक्यानामप्रामाण्यमेवापद्येत । तस्मादेषां चातुर्विध्यमेषाऽभिवदतीत्युपगन्तव्यम्॥

अमुमेवार्थमाध्यायपरिसमाप्तेः पूर्वोक्तपक्षभङ्ग्या प्रदर्शयितुं आश्रमचातुर्विध्यं तावदुपन्यस्यति स्म—

ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजक इति ॥ १४ ॥

ब्रह्मचार्यत्र नैष्ठिको गृह्यते । नोपकुर्वाणः ॥ १४ ॥

अथैतेषां क्रमेण धर्मानाचष्टे—

ब्रह्मचारी गुरुशुश्रूष्यामरणात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषाऽस्मिन्नस्तीति **शुश्रूषी** । आमृत्योः गुरुकुले वसेत् । ये पुनरग्नीन्धनादयो धर्मा उपकुर्वाणस्योक्ताः तेऽप्यस्य विद्यन्त एव ॥ १५ ॥

वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारः ॥ १६ ॥

वैखानसो वने मूलफलाशी तपश्शीलः सवनेषूदकमुपस्पृशञ्छ्रामणकेनाग्निमाधायाग्राम्यभोजी देवपितृभूतमनुष्यर्षिपूजकः सर्वातिथिः प्रतिषिद्धवर्जं भैक्षमप्युपयुञ्जीत न फालकृष्टमधितिष्ठेद्ग्रामं च न प्रविशेज्जटिलश्चीराजिनवासा नातिसंवत्सरं भुञ्जीत ॥

वने प्रतिष्ठित इति **वानप्रस्थः** । वैखानसोपि वानप्रस्थ एव । संज्ञान्तरकरणं तु संव्यवहारार्थम् । विखनसा ऋषिणा प्रोक्तं वैखानसशास्त्रम् । तत्र हि बहवो वानप्रस्थस्योक्ताः 'ग्रीष्मे पञ्चतपाः' इत्यादयस्समुदाचाराः समाम्नाचारा इत्यर्थः । **वने** मूलफलान्यश्नन् प्रतिषिद्धानि परिहरेत् । **तपश्शीलः** तपःपरः । **सवनेषूदकोपस्पर्शनं** त्रिषवणस्नानम् । **श्रामणो**नामाधानविधिरस्ति वैखानसशास्त्रे । तेना**ग्निमाधाय** जुहुयादिति शेषः । ग्रामे भवमन्नं ग्राम्यं व्रीह्यादिप्रभवं तन्न भवतीति **अग्राम्यं** श्यामाकाद्यारण्यौषधिप्रभवम् । तद्भोजी स्यात् । मूलफलैः प्राणधारणाशक्तावेतद्विज्ञेयम् । देवादिपूजा च तेनैवान्नेन यथासम्भवं कार्या ।

सर्व आगतोऽतिथिः ततस्तेनैव पूजयेदित्यर्थः । तत्रापि **प्रतिषिद्धवर्जं** प्रतिषिद्धः पतितादिः । व्याघ्रादिहतं मांसं कुद्दालादिनानार्जितं मूलादि वा फालकृष्टप्रतिषेधात् अफालकृष्टाधिष्ठाने न दोषः । ग्रामो वाससमुदायः । चशब्दान्मनुष्यसमुदायश्च । **जटिलः** अलुप्तकेशः अप्रसाधितकेशश्च । चीरवासा अजिनवासाश्च । **चीरं** वृक्षादानीतं वासः फलजं वा जीर्णम् । **अजिनं** व्याघ्रादिचर्म । चीराजिनयोर्मिमानात् समुच्चयो गम्यते । तत्र चैकमधोवासोऽपरमुत्तरीयमिति । सांवत्सरिकान्नं **न भुञ्जीत** । अनेनैतद्गम्यते तावन्तं कालं सञ्चयो द्रव्यस्यास्ति ॥ १६–१७ ॥

परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिग्रहः परिव्रजेद्यथाविधि ॥ १८ ॥

बन्धवो मातापितृव्यतिरिक्तयोनिसम्बन्धिनः । कुत एतद्गम्यते? 'न कदाचिन्मातापित्रोश्शुश्रूषा' इति विशेषवचनारम्भसामर्थ्यात् । तात्त्विकौपाधिकादधिकः परिग्रहः । तथा च गौतमः—'अनिचयो भिक्षुः'[1] इति । परितो ग्रहणं परिग्रहः परिस्सर्वतोभावे । सर्वैर्वर्णैर्दत्तः परिग्रहः । प्रशस्तं ब्राह्मणकुले भिक्षेतेति यावत् । **परिव्रजेत्** संन्यसेत् **यथाविधि** । विधिश्च वक्ष्यते—'अथातः संन्यासविधिः' इति ॥ १८ ॥

अरण्यं गत्वा ॥ १९ ॥

तत्र वसेदिति शेषः ॥ १९ ॥

शिखामुण्डः ॥ २० ॥

---

[1] गौ. ध. ३-११.

शिखाव्यतिरिक्तं मुण्डितं यस्येति विग्रहः ॥ २० ॥

कौपीनाच्छादनाः ॥ २१ ॥

परिव्राजकाः स्युरिति शेषः । कौपीनमाच्छादनं येषामिति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । कुत्सितमाच्छादनं कौपीनमिति वैयाकरणाः । सोऽयं व्यञ्जनप्रदेशे उक्तः । तथाच गौतमः—'कौपीनाच्छादनार्थं वासो बिभृयात्प्रहीणमेके निर्णिज्य'[2] ॥ इति ॥२१॥

वर्षास्वेकस्थः ॥ २२ ॥

वर्षानाम ऋतुः । तस्मिन्नेकस्मिन्नेव देशे तिष्ठेत् । 'ध्रुवशीलो वर्षासु'[3] इति गौतमः ॥ २२ ॥

'कौपीनाच्छादनाः' इत्युक्तं, तत्राह—

काषायवासाः ॥ २३ ॥

कषायेण रक्तं काषायम् ॥ २३ ॥

अथ भिक्षाकालमाह—

सन्नमुसले व्यङ्गारे निवृत्तशरावसम्पाते भिक्षेत ॥ २४ ॥

सन्नं मुसलं यस्मिन् काले निवृत्तमुसलव्यापारे इति यावत् । व्यङ्गारे विगताश्शान्ता अङ्गारा यस्मिन् । शरावोऽन्नप्रदानपात्रं उ-

---

[2] गौ. ध. ३-१९.

[3] गौ. ध. ३-१३.

लक्षणार्थः । सम्पातस्सम्मार्जनं उच्छिष्टावमार्जने वृत्ते इत्यर्थः । एतैर्विशेषणैरपराह्ण उपलक्ष्यते । आह च—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ॥[1]

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही ॥ २५ ॥

दण्डो दमनादित्याहुः । वागादिभिर्भूतानि न दमयेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादिति यावत् ॥ २५ ॥

पवित्रं बिभृयाच्छौचार्थम् ॥ २६ ॥

पवित्रं कुशमुष्टिः पञ्चमुष्टिर्वनजटीपवित्रं, बिभृद्वर्तेतेति शेषः । तद्धरणं चात्मशुद्ध्यर्थं देशाद्देशाद्वा जन्तूनां शोधनार्थम् ॥२६॥

उद्धृताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषप्रक्षालनम्, न त्वाचमनम् ॥ २७ ॥

अपविध्य वैदिकानि कर्माण्युभयतः परिच्छिन्ना मध्यमं पदं संश्लिष्यामह इति वदन्तः॥

अस्माल्लोकादमुष्माच्च **उभयतः परिच्छिन्नाः** विच्छिन्नाः भ्रष्टा वयमस्मै वै लोकाय प्रजोत्पादनं अमुष्मै वैदिकानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि । उभयं च गार्हस्थ्यनिबन्धनं 'मनुष्यलोकं पुत्रेण

---

[1] मनु. ६–५६.

जयति नान्येन कर्मणा पितृलोकम्' इति श्रुतेः पितृलोकः देवलोकः । तस्मादुभयभ्रष्टा वयं, गृहस्थमानववचनात् । अतो वयं **मध्यमं पदं** मत्या सर्वभूतान्तर्गतं पद्यते गम्यते तदुपासकैरिति-पदं आत्मानं **संश्लिष्यामहे** ॥ २८ ॥

नैवं भविष्यतीति चेत् अत्र ब्रूमः—

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजननत्वादितरेषाम् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं 'चतुर्धा भेदमेक आहुः' इति तन्न, **ऐकाश्रम्यं** एकश्चासावाश्रमश्च तद्भवत्यैकाश्रम्यम् । तच्च गृहस्थेनैव प्रव्राज्यादीनां भेदानामन्यतममित्याचार्यो मन्यते स्म । कुतः? **अप्रजननत्वादितरेषां** परिव्राज्यादीनाम् । प्रत्यक्षश्रुतिविधानाच्च गृहस्थस्य 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः[1],' 'तस्मात्प्रजननं परमं वदन्ति'[2] इत्येवमादीनाम् । तथा 'यावज्जीवं जुहुयात्,' 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'[3] 'तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति च' इति । नन्वितरेषामपि प्रत्यक्षश्रुतिविधानमस्ति । तथा छान्दोग्ये धर्मस्कन्धश्रुतिः—'त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयः'[4] इति । तपश्शब्देनात्र तापसपरिव्राजकयोर्ग्रहणम् । सत्यं—यद्यत्र विधिप्रत्ययोऽस्ति । नाप्यध्याहारः, अनुपपत्तेरभावात् । प्रायणस्यैव स्तुत्यत्वात्तेषामुपादानस्य । तस्मादैकाश्रम्यमेव साधीयः । अपि च अप्रजननत्वादितरेषाम् । प्रज-

---

1 तै. उ. १–११ 2 या उ २२–१

3 ई. उ. २. 4 छा. उ. २-२३.

ननमत्रोत्पत्तिः । सा चेतरेषां नास्ति तया चावश्यं भवितव्यमित्युक्तं 'प्रजातन्तुम्'[1] इति श्रुतिप्रदर्शनेनाह ॥ २९ ॥

यदि न श्रुतिप्रभवा इतरे त्रय आश्रमाः किंप्रभवास्तर्हि? रागद्वेषादिमत्पुरुषबुद्धिप्रभवा इत्याह—

तत्रोदाहरन्ति–प्राह्लादिर्ह वै कपिलो नामासुर आस । स एतान्भेदांश्चकार देवैस्सह स्पर्धमानस्तान्मनीषी नाद्रियेत ॥ ३० ॥

प्रह्लादस्यापत्यं प्राह्लादिः । भेदान् आश्रमाणाम् । देवस्पर्धयाऽसुरेण । यस्मात्कृता आश्रमभेदाः तस्मात् तान् मनीषी प्राज्ञ इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३० ॥

अदृष्टत्वात् । ये चत्वार इतिकर्मवादः ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वीहोमानाम् ॥ ३१ ॥

निगमनार्थः पुनरुपन्यासः । अतोऽप्रजननत्वादितरेषां प्रत्यक्षश्रुतिविधानाच्च गार्हस्थ्यस्यैकाश्रम्यमेव निश्रेयसकरम् । उक्तं च—'गृहस्थोपि विमुच्यते' इति । स्यादेतत्—नैव हि कर्मणां मोक्षोपायत्वमस्ति । प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं विद्यमानोपलम्भत्वात्तस्य । नाप्यनुमानं सम्बन्धग्रहणाभावात् । न खल्वपि शब्दः । कथं? लौकिकस्तावत् मूलज्ञानाभावादसमर्थः । वेदवाक्यानि पुनः प्रातिस्विकफलदायीनि कर्माणीति श्रूयन्ते । यद्यपि-'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति'[2] इति । तदेतदपि

---

[1] तै. उ. १-११. [2] आपस्तम्बश्रौ. ८-१-१.

चिरेण क्षयमालोच्य भवतीति । यथा नक्तं संस्थापनवचनं असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति चिरेण संस्थामालोच्य, तद्वदेवापाततः । न कृत्स्नेभ्योपि वेदकर्मभ्यो मोक्ष इतीदृशं वाक्यमस्ति । यद्यप्यस्ति तथाऽपि तदन्यार्थत्वेन नेतुं शक्यते । उपमानादि तु दूरोत्सारितम् । यच्च भगवद्गीतासु वचनम्—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।[1] इति ॥

तदपि सिद्धे सत्युपायत्वे कर्मणोऽवधारणं ब्रूयात् । तदेवाद्याप्यसिद्धम् । अतस्तदप्यन्यार्थमेव । तस्मात्कर्मणां न मोक्षोपायत्वे प्रमाणमस्ति । अस्ति तु ज्ञानस्य 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'[2] इति ।

अधुना केवलज्ञानात् कर्मरहितादेव मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्तीत्याह—

तदेषाऽभ्यनूच्यते-एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ३३ ॥

वामदेव ऋषिः काण्ड ऋषिर्वा । त्रिष्टुप्छन्दः । ज्ञानप्रशंसा । एष आत्मेति सम्बध्यते । नित्यो महिमेति पदद्वयं स्वयमेव न्यासविधौ विवरिष्यते 'अपुनर्भवं नयतीति नित्यो महदेनं गमयतीति महिमा' इत्यत्र । यद्वा—नित्यस्सर्वदा सः । महिमा महान् सर्वत्रास्तीति स एष परमात्माऽभिप्रेतः । ब्राह्मणस्येति जात्यवच्छि-

---

1 ३-२०. 2 तै. आ. ५-१४.

न्नसोपाधिकक्षेत्रज्ञवर्ती च तयोरव्यतिरेकार्थः । परमात्मा **न कर्मणा** अग्निहोत्रादिना **वर्धते** तत्फलभुग्भवति । अतस्ततोऽन्यः कर्ता भोक्ता च । तथाऽपि **कनीयान् कर्मणा** ब्रह्महत्यादिना निकृष्टो न भवतीत्यर्थः । यतोऽसौ पापमपि न करोति तस्मादेव **तस्य** ब्राह्मणस्य सोपाधिकस्य **एव**शब्दः पादपूरणः अवधार्याभावात् । **तस्यात्मा** परमात्मा **पदवित्** गम्यतेऽनेनार्थ इति वेदः पदं अत एव 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्'[1] इत्युक्तम् । सततमात्मानमभेदेन **विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन** शुभेन च । तदुक्तम्—सम्यग्दर्शने कर्मभिर्न संबध्यते इति । यथा—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥[2] इति

एवं स्पष्टभाषिणा केवलज्ञानवादिना यः पर्यनुयुक्तः—

स ब्रूयात्—येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ । ना वेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये ॥ ६३ ॥

स ब्रूयात् परिभावयत्वेनामधस्तनीमृचमित्यर्थः । सत्यमाह भवान् यदि केवलादेव ज्ञानात्सर्वभेदप्रत्ययनिबर्हणान्मोक्ष इति, न त्वेतत् । एवमपि कर्मणः । ननु 'एष नित्यो महिमा'[1] इत्युक्तं, सत्यं,

---

[1] ते. ब्रा. ३-१२-९. [2] मुण्ड. २-२-८.

ज्ञानात्, तत्तु न कर्मनिषेधः । ननु—कर्मणां मोक्षं प्रत्यनुपायत्वात् निषेधत्येवेत्युक्तम् । मोक्षानभिज्ञः कर्मद्वेषी देवानां प्रियः मोक्षेऽपि नात्मनश्शरीरपरिग्रहाभावज्ञः । *प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा? न तावदात्मज्ञानेन शरीरं प्रध्वस्तं प्रत्यक्षविरोधात् तदुक्तं 'बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणं इहैव न दुःखमुपलभेत'[1] इति । अथ मन्यसे सुखदुःखोपभोगार्थानि देहारम्भकाणि पुण्यापुण्यान्यदृष्टानि कर्माणि क्षीयन्त इति । तदुक्तं—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे'[2] इति । तदपि न, न हि कर्म क्षीयते अनपगमादित्याहुः । ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति तथाऽभ्युपगतमेव । न हि तत्रापि चान्द्रायणादिभिः पापकर्मप्रध्वंसः दुःखानुभवप्रकारोऽयं वाचनिकः यथौषधपानम् । यथा चोपवासादिना शुष्कगात्रो ज्वरादिना नाभिभूयते तद्वदेतदपि । कथं तर्हि तदा? मोक्षप्रागभाव इति, वदामः । सुखदुःखोपभोगार्थं देहग्रहणम्, न च सुखदुःखे काम्यप्रतिषिद्धकर्मसेवाभावात्, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानाच्च मोक्षसिद्धिः । आहुश्च मीमांसकाः—

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसया ।
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

तद्धेतुकमात्मज्ञानं तदर्थानि चोपनिषद्वाक्यानि । एवमुपपद्यमाने नान्यथा कल्पयितुं युक्तम् । न चात्मानं नेक्षयेदेव, न चोच्यते आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं, न च चोद्यते कर्मप्रसिद्ध्यर्थमात्मज्ञानस्य लभ्यतामिति । कथं तर्हि? अयं परिहारः—'येन सूर्यः'[3] इति ज्ञानकर्मसमुच्चयाभिधानात् । साजात्येन तत् यद्यत्स्या-

---

*अत्र ग्रन्थो गळित इव भाति. [1]आप धर्म २-२१-१६.
[2] मुण्ड. २-२-८. [3] तै. ब्रा. ३-१२-९.

त् । प्रजनने प्रजनन इत्यर्थः । ईदृक्कर्म मोक्षायाप्यलं भवतीत्यभिप्रायः । अतो **नावेदवित्** अवेदार्थवित् तत्कर्मकृच्च **मनुते** जानाति कर्मठः **परमात्मानं बृहन्तं** सर्वानुभवितारं **साम्पराये** इत्यवसज्जति । निमित्तसप्तम्येषा ॥

अवेदविन्न मनुत इत्येतदुक्तं विस्तरेण किञ्च—

इमे ये नार्वाङ्न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो नसुतेकरासः । त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञय इति ॥ ३४ ॥

बृहस्पत्यार्षं त्रिष्टुप्छन्दः । अज्ञाननिन्दया ज्ञानकर्मप्रशंसा । यत्तदोर्व्यत्यासः कर्तव्यः इमे जनाः **वाचं** वेदं **अभिपद्य** अधीत्य **पापया** वाक्प्रतिरूपया धीरास्तमपि शेरते इति **सिरीः तन्वते** विस्तारयन्ति पोषयन्तीत्यर्थः । **तन्त्रं** कर्म **अप्रजज्ञयः** अजानन्तः अपेतज्ञाना इति शास्त्रे वेदे । ते **नार्वाङ्** अर्वाञ्चः नापि **पराञ्चः चरन्ति** उभयभ्रष्टा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्येयानि भवन्ति ॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि

कुर्वते तैरित्सह श्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्निति प्रशंसन्निति ॥ ३५-३६ ॥

त्रिविधोऽतः गृहस्थः उच्यते श्रेष्ठस्सः । त्रीनेतान्विभजति वेदश्रुत्या । गृहस्थस्य स्वचादानप्रभृत्याश्मशानकरणात्सर्वं विधीयते स्मृत्या । भाष्यकारोपि बहु मन्यते स्मास्य च गृहस्थाश्रमस्य देवश्रुतिविधानतः श्रैष्ठ्यवचनात्तदविरोधेनाश्रमानन्तरप्रतिपत्तिरवगम्यते इति वादम् । गौतमोऽपि तुशब्देन इतरौ पक्षौ व्यावृत्य सहेतुकमगुं पक्षमेवोपसंहृतवान् ‘ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्य’ इति । आचार्याभिप्रायस्तु विस्तरेण प्रदर्शितः तस्मात्सूक्तं ‘ये चत्वारः पथयो देवयाना इति कर्मवादो नाश्रमवादः’ इति ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मसूत्र
विवरणे द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

स्नानमुक्तं महायज्ञाश्च । अथेदानीं अवसरप्राप्तं भोजनमारभते—

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां प्राणाहुतीर्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शालीनयायावराश्च गृहस्था एव केन चिद्वृत्तिविशेषेणोच्यन्ते । आत्मयाजी पुन ‘जीर्णस्स्यात् तस्याग्निहोत्रचेष्टायाम्’ इत्यनेन विधानेनात्मनि समारूढाग्निः । ‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः’[1] इत्यत्रोक्तो वा । एतेषामुपादानं मुनेरपि वाय

---

[1] तै. आ. ६-६४.

माणेन विधिना भोक्तव्यम्, किमङ्ग पुनरन्यैराश्रमिभिरित्येतत्प्रदर्शयितुम् । प्राणव्रत आहुतयः । प्राणशब्दोऽपानादीनामप्युपलक्षणाय ॥ १ ॥

सर्वावश्यकावसाने संमृष्टोपलिप्ते देशे प्राङ्मुख उपविश्य तद्भूतमाह्रियमाणं भूर्भुवस्सुवरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् ॥ २ ॥

अवश्यं भाव्यावश्यकं तन्नियोगतोऽहरहः कर्तव्यम् । सर्वावश्यकं परिसमाप्य मध्यंदिनात्प्रागेव 'पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यंदिने मनुष्याणामपराह्णे पितृणाम्' इति श्रुतेः । तथा दाररक्षणमप्युक्तम्—'पञ्चमे भोजनं स्मृतम्' इति । **सम्मृष्टः** शोधितः । **उपलिप्तो** गोमयेनोदकेन च । देशग्रहणं भूमौ पादनिधानार्थम्। तेन पादावासनमारोप्य न भुञ्जीतेति गम्यते । प्राङ्मुखत्वं नित्यवत्कर्तव्यम् । उपवेशनग्रहणात् आसनशयननिवृत्तिः क्रियते । तेनानेन मन्त्रेण **उपस्थाय** नमस्कृत्य मौनी भवेत् ॥ २ ॥

न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन्नमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अन्नं महाव्याहृतिभिः 'भूरग्नये च पृथिव्यै च'[1] इत्यादिभिः **प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्य सव्येन पाणिना** भोजनपात्रं **अविमुञ्चन्** अविसृजन् 'अमृतोपस्तरणमसि'[2] इत्यपः पिबेत् । पुरस्ताद्ग्रहणात् परिधानमन्त्रस्येति ज्ञापयति । तथोपरिष्टादिति । इतरथाऽन्यदन्नं भवेत् । 'अन्नममृतंच' इति श्रुतिः । अमृतमन्नं तस्योपस्तरणमुदकं तदेवापिधानं तत्त्वमसीत्युदकमामन्त्र्यते । 'अपोशान कर्म कुरु'[3] इति यदुक्तमुपनयनसमये तदिदम् । 'प्राणे निविष्टः'[4] इत्यन्तेन जुहोतीति सम्बन्धः । **प्राणे** प्राणार्थमभिनिविष्टोऽहममृत**मन्नं जुहोमीति** मय्येव । **मां च शिवस्सुखहेतुः आविश अप्रदाहाय च भव स्वाहेति** प्रदानप्रतिपादकः प्रयच्छामीति यावत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासम्भवं योजनीयम् ॥ ३ ॥

पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत्प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नान्तरा वाचं विसृजेद्यदन्तरा वाचं विसृजेद्भूर्भुवस्सुवरोमिति जपित्वा पुनरेव भुञ्जीत ॥ ४ ॥

अन्नेन पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरं यथेष्टं **व्रतयेद्भुञ्जीत** । **तूष्णीं**ग्रहणेन वाग्यमनिवृत्तिः मन्त्रनिवृत्तिर्वा गृह्यते । ध्यायेदिति शेषः तेषामपाठः । तथा भूयश्शब्दात् 'अष्टौ ग्रासाः' इति गृह्यते ॥४॥

त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्य पु-

---

[1] तै. आ. ६–४.
[2] तै. आ. ६–३२.
[3] तै. मं. २–६.
[4] तै. आ. ६–३४.

नरद्भिः प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपयुञ्जीत ॥ ५ ॥

केशग्रहणं लोमनखादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । कीटाः बृहतीफलादिषु भवेयुः । पुनः तद्ग्रहणं चाजीवमक्षिकापिपीलिकादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । जीवतामपवादश्रवणात् 'मशकैर्मक्षिकैश्च निलीनं नोपहन्यते' इति । आखुपुरीषं गुदादिपुरीषग्रहणार्थं विड्वराहश्लोकसंगृहीतपरिग्रहार्थं च । यो देशः कीटादिसंयुक्तः तं देशम् । वाचा प्रशस्तस्योपयोगः प्रशस्तमित्युच्चारिते उपयोगः । उच्चारयिता च स्वयं वाऽन्यो वा ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

आसीनः प्राङ्मुखोऽश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेदिति ॥ ६ ॥[1]

आसीनप्राङ्मुखत्वयोः पुनरुपादानं पञ्चप्राणाहुत्यन्ते तयोः पर्यवसानं मा भूदिति । वाग्यतोऽन्नं व्रतयेत् । तूष्णींग्रहणेनैव सिद्धत्वादनुवादः । **अकुत्सयन्** अगर्हयन् अपक्वाशृतादिदोषात् । **अस्कन्दयन्** भूमावनवकिरन् **तन्मनाः** अन्नमेव चिन्तयन् **भुक्त्वा** चाचान्तश्चाग्निमुपस्पृशेदिति योजना ॥ ६ ॥

---

1 "शूद्ररजस्वलापतितदर्शने नेत्रे प्रक्षाळ्य भुञ्जीत" इत्यधिकं सूत्रम्.

सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तैर्नावद्येत् ॥ ७ ॥

सर्वभक्ष्योदाहरणत्वेनापूपादिग्रहणम् । एतद्दन्तैर्नावद्येत् न खण्डयेत् दन्तखण्डितावशिष्टं पुनर्भक्षणाय नादद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नातिसुहितः ॥ ८ ॥

अत्यशनं वर्जयेत् । उक्तं च—न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत्[1] । इति । अतो मिताशनमिति ॥ ८ ॥

अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेति ॥ ९ ॥

अमृतस्यापिधानमुपरि प्रच्छादनं उदकं तत्त्वमसीति मन्त्रार्थः । अभिमर्शनमन्त्रस्य वामदेव ऋषिः काण्डर्षिर्वा निवृद्गायत्रं छन्दः जीवो देवता । हृदयं जीवायतनं तत्रस्थो जीवः आमन्त्र्यते । **ग्रन्थिः** बन्धनं प्राणायतनं **असि रुद्रः अन्तकः** अन्तकस्सन् **मा अन्नं विश** अन्तको माभूरित्यर्थः । यज्जीवितं मम **तेनान्नेन** मां आप्यायस्व वर्धय ॥ ९ ॥

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणी[2] निस्रा-

[1] मनु. ४-६२.

[2] दक्षिणेन पादाङ्गुष्ठे पाणिना.

वयति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः। ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगिति ॥ १० ॥

द्वाभ्यां हस्ताभ्यामुदकं निस्स्रावयेत्। अङ्गुष्ठमात्र इत्यृचः वामदेव ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आत्मा देवता। मात्रच्प्रत्ययः। आद्यः परमात्मा स्मृतः पुरुषः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या। आह च कृष्णद्वैपायनस्सावित्र्युपाख्याने—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं विचकर्ष यमो बलात् ॥ इति ॥

तत्परिमाणश्च तदाश्रयश्चासावीश्वरः **जगतो** जङ्गमस्य शास्ता वैवस्वतः **प्रभुः** प्रभूतं प्रीयतां विश्वं भुनक्ति भुङ्क्ते इति **विश्वभुक्** ॥१०

हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्नेनाप्यायस्वेति पञ्च ॥ ११ ॥

पञ्चैते मन्त्राः **हुतानुमन्त्रणं** तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्यानुमन्त्रणमन्वीक्ष्य वदनं तदूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मानम्॥१२

स्वशरीरमनुमन्त्रयत इति शेषः। जीवपरमात्मानावैकीभावयेदिति मन्त्रार्थः ॥ १२ ॥

अक्षरेण चात्मानं योजयेत् ॥ १३ ॥

अक्षरं प्रणवः तेन आत्मानं प्रणवं क्षेत्रज्ञं वा एकीभूय ध्यायेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते ॥

विदुषः प्रशंसैषा । तथा च श्रुतिः—'स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत् स्यात्'[1] इति ॥

अथाप्युदाहरन्ति–

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।
तद्वत्सर्वाणि पापानि दह्यन्ते ह्यात्मयाजिनः ॥

इषीकं तृणविशेषः । तूलग्रहणात् शुष्कमिति शेषः । आत्मयाजी यथाविधि भुञ्जानः सर्वाणि इह जन्मनि जन्मान्तरे च कृतानि । श्रुतिरपि 'तद्यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति'[1] इति ॥ १५ ॥

केवलाघो भवति केवलादी । मोघमन्नं विन्दत इति ॥ १६ ॥

एवमविदुषो निन्दया विदुषः प्रशंसा । अघं पापं इतरथा केवलाघो भवेत् । कोऽसौ? केवलादी केवलाहारीत्यर्थः । स एव मोघमन्नं विन्दत इति अनयर्चा निन्द्यते इति शेषः ।

---

[1] छा. ५-२४.

अस्य ऋषिर्भिक्षुः त्रिष्टुप्छन्दः । अन्नदानप्रशंसा । मोघमप्रधानं अन्नमदनीयं विन्दते भुङ्क्ते तस्य केवलाशनं वध एवेत्यर्थः । अथ वा--एतद्भिक्षोर्वाक्यं, तस्य वध इत्युक्तं, तमावेष्टयति **नार्यमणं पुष्यति** देवतार्थं न प्रयच्छतीति । **नो सखायं** नाप्यभ्यागतं पूजयति स एव केवलाघो भवति केवलादित्वात् । तदेतान्द्वितयेन गतश्लोकदर्शितविस्तरः ॥ १६ ॥

स एवमेवाहरहस्सायंप्रातर्जुहुयात् ॥१७॥

एतद्गम्यते 'सर्वावश्यकावसाने' इत्यस्य दिवसे कर्तव्यानामन्ते दिवाभोजिन इव एवं रात्रावित्ययमर्थ इति ॥ १७ ॥

रात्रौ भोजनद्रव्याभावे कथम् ?

अद्भिर्वा सायम् ॥ १८ ॥

भोजनीयम्, आचमनभोजनसामान्यात् ॥ १८ ॥

मनुष्याणां पौर्वापर्यमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्रे भोजयेदतिथीनन्तर्वत्नीरनन्तरम् ।
बालवृद्धांस्तथा दीनान्व्याधितांश्च विशेषतः ॥ १९ ॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी । ऋज्वन्यत् ॥ १९ ॥

अन्यथाकरणनिन्दा—

अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते यथाविधि।
भुज्यमानो न जानाति न स भुङ्क्ते स
भुज्यते ॥ २० ॥

भुज्यमानः क्षीयमाणोपि न जानात्यात्मनोऽन्तम् । न हि स भोजनकर्ता । किं तर्हि? स भुज्यते कर्म भवति । यथा भुज्यमानं द्रव्यं क्षीयते एवं केवलादीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

पितृदैवतभृत्यानां मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
वाग्यतो विघसमश्नीयादेवं धर्मो विधीयत
इति ॥ २१ ॥

विघसः शेषः । तथा वसिष्ठोऽप्यतिथिपूजाप्रकरणेऽप्याह— 'श्रेयांसंश्रेयांसमानुपूर्व्येण । स्वगृह्याणां कुमारीबालवृद्धतरुणप्रजाताः । ततोऽपरान् गृह्यान् । श्वचण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निर्वपेत् । शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यात् । शेषं दम्पती भुञ्जीयाताम्'* इति । **वाग्यत** इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २१ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः॥

---

*वा. ध. ११-११.

अपरिमितं ग्रासानां परिमाणसङ्ख्यानियमो नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नतामिति ॥ २३ ॥

अनडुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । नैतेषां परिमितमित्येतत्सिध्यति । कर्मकर्तृत्वेनानश्नतामेषां न सिद्धिः कर्मणः । उपवासप्रतिषेधश्चायम्, आहिताग्नेर्ब्रह्मचारिणश्च उपवासे सति शुश्रूषायाः कर्मणश्च लोपप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

किञ्च—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥ २४ ॥

प्राणाग्निहोत्रलोपनिन्दैषा । नन्वेवं सति पञ्चाहुतिलोप एव दोषस्स्यात्, नेतरग्रासलोपे । यथाऽग्निहोत्रहोमे हुतशेषप्राशनाभावे दोषो नास्ति तद्वदेतदपि । वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते । स्यादेतदेवं यद्यनशननिन्दा स्यात्, अपि तु अदन्तदंशननिन्दैषा ॥ २४

किमेष एवोत्सर्गः सर्वदाऽशितव्यमेव नेत्याह—

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ॥ २५ ॥

उपवास एव साधीयानित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचनेति

कालयोरन्तराऽनशनं तदुपवासफलं भवेत् । अतश्च नान्तरा भोजनं कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा ज-
पेदिति ॥ २७ ॥

निरुद्धे भोजने व्याध्यादिना द्रव्यासम्भवेन वा तदानीं 'भूर्भुवस्स्वः' इत्यादीन् प्राणाहुतिमन्त्रान् वा जपेत् उत्तमः ॥ २७ ॥

एवमाचरन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २८ ॥

प्राणो ब्रह्म तद्भूयं तद्भावः ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

———o———

येन विधिना स्वयं भुञ्जीत तत्प्रतिपादयितुमधुना परभोजनं कारयितुं काम्यस्य विधानमुच्यते । द्विविधं भक्त्यातिथिभोजनं श्रा-

द्भोजनं च । तदिदानीं श्राद्धमुच्यते —

पित्र्यमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशस्यं पुष्टिकर्म च ॥ १॥

पितृदेवत्यं **पित्र्यं** श्राद्धम् । तदेव **आयुष्य**मायुषे हितम् । **स्वर्ग्यं** स्वर्गसाधनम् । **प्रशस्यं** प्रशंसनीयम् । **पुष्टिकर्म** सर्वसुखसम्पत्तिभावलक्षणं श्राद्धं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः क्रियते ॥ १ ॥

कान् पुनश्श्राद्धे भोजयेदित्याह—

त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निष्षडङ्गविच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्स्नातक इति पङ्क्तिपावनाः ॥ २ ॥

त्रयो मधुशब्दवन्तो मन्त्राः 'मधु वाता ऋतायते'[1] इत्यादयः। ते येन बहुशोऽभ्यस्ताः स **त्रिमधुः** । **त्रिनाचिकेतो** नामाध्वराणां व्रतं तच्चारी 'अयं वाव यः पवते'[2] इत्यनुवाकत्रयं विद्वान् । **त्रिसुपर्णो** नाम बह्वृचानां व्रतं तच्चारी त्रिसुपर्णः 'ब्रह्म मेतु माम्'[3] इत्यनुवाकत्रयं विद्वान् । **पञ्चाग्निः** सभ्यावसथ्याभ्यां सह। **षडङ्गवित्** प्रसिद्धः । **शीर्षकः** शिरोवृत्तिकः अथर्वणामेतच्छिरोव्रतंनाम । ज्येष्ठसाम 'मूर्धानं दिवः'[4] इत्यस्यामुत्पन्नं तद्योऽधीते स ज्येष्ठसामिकः । एवमुक्तलक्षणः **स्नातको** वेदितव्यः । **पङ्क्तिपावनाः** पङ्क्तिशोधकाः ॥ २ ॥

तदभावे रहस्यवित् ॥ ३ ॥

रहस्यमरण्ये पठितव्यो ग्रन्थो यः तमर्थतो ग्रन्थतश्च वेत्ति

---

[1] ऋक्सं. १-६-१८. [2] तै. ब्रा. ३-११-७.
[3] याज्ञिकी. ४८. [4] ऋक्सं. ४-५-९.

सोऽपि पङ्क्तिपावनः श्राद्धार्हः । तदभावशब्दः पूर्वैस्सम्बन्धनीयः । रहस्यविदभावे त्रिमध्वादय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति श्राद्धस्य महिमा। तस्मादेवंविदं सपिण्डमप्याशयेत् ॥ ४ ॥

महिमा सम्पत्पङ्क्तिपावनाः । ऋगादिशब्देन तद्विदो लक्ष्यन्ते। यस्मादेवं तस्मात् **एवंविदं** वा **सपिण्डमप्याशयेत्** एवंविदं रहस्यविदं ब्रह्मज्ञम् । तस्मादत्यन्तगुणवानपि रहस्यवित्सपिण्डो भोजयितव्यः । रहस्यविदेव भूतानां श्रेष्ठो भवति । आह च—

भूतानां प्राणिनश्श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराश्श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणास्स्मृताः ॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥
ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किञ्चिदिह विद्यते ॥[1] इति ॥

राक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च। मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयञ्छनैः ॥५॥

राक्षोघ्नानि सामानि 'अग्ने रक्षाणो अंहसः,[2] अग्ने युक्ष्वा हि ये तव,[3] प्रत्यग्ने मिथुनादह यातुधाना,[4] प्रत्यग्ने हरसा हरः,[5] न तस्य मायया च न,[6] श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे,[7] यद्वा उ विश्पतिः पितः,[8] अग्निं होतारम्'[9] एतत्सूक्तोत्पन्नानि । **स्वधावन्ति यजूंषि च** 'सोमाय पितृपीताय स्वधानमः'[10] इत्यादीनि । **मध्वृ-**

---

[1] मनु. १–९६. [2] ऋक्सं. ५–२–२० [3] ४–५–२९.
[4] ८–४–९. [5] ८–४–९. [6] ६–२–१२.
[7] ६–२–११. [8] ६–२–११. [9] ३–१–१९.
[10] बौ. गृ. १–८–८.

चः 'मधु वाताः'[1] इत्यादीनि त्रीणि । पवित्राणि 'पवमानस्सुवर्जनः'[2] इत्यादीनि । भुञ्जानान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ ५ ॥

चरणवतोऽनूचानान्योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धाञ्छुचीन्मन्त्रवतस्त्र्यवरानयुजः पूर्वेद्युः प्रातरेव वा निमन्त्र्य सदर्भोपक्लृप्तेष्वासनेषु प्राङ्मुखानुपवेशयत्युदङ्मुखान्वा ॥ ६ ॥

चरणमाचारः । यद्वा—गुरुपूर्वक्रमागतं शाखाध्ययनं तद्विहितोपनयनं च येषां ते चरणवन्तः । वेदाङ्गाध्यायिनोऽनूचानाः । योन्यसम्बन्धाः मातृपित्रसम्बन्धाः । गोत्रासम्बन्धाः असगोत्राः । मन्त्रासम्बन्धाः अशिष्योपाध्यायाः । शुचयो बाह्यान्तरयोः । मन्त्रवन्तः श्रोत्रियाः । त्रिमध्वादीनामेतेषां च समस्तभावः कल्प्यः । निमन्त्रणं श्वः करिष्यामि प्रसीदन्तु भवन्तः भोक्तुमित्येवमादि ॥ ६ ॥

अथैनांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धैर्माल्यैश्चालङ्कृत्याग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातोऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृत्वाऽऽज्यस्य तिस्र आहुतीर्जुहोति । सोमाय पितृपीताय स्वधा नमस्स्वाहा । यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमस्स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमस्स्वाहेति ॥ ७ ॥

---

1 ऋक्सं. १-६-१८.

2 तै ब्रा. १-४-८.

करिष्यामीत्युक्ते कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञात इति शेषः । अन्यतो हि प्राप्त्यर्थमाग्निमुखादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तच्छेषेणान्नमभिघार्य अन्नस्यैता एव तिस्र आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥

तच्छेषेण आज्यशेषेण **अन्नस्य** अन्नेनेत्यर्थः **एता** इत्याहुतिमन्त्रान्व्यपदिशति ॥ ८ ॥

वयसां पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

वयश्शब्देन इह काका गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

पितृभ्यो दातव्ये वयोभ्यः पिण्डदाने कारणमाह—

वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्तीति विज्ञायते ॥ १० ॥

प्रतिमया आकारेण ॥ १० ॥

कराङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति ॥ ११ ॥

भोक्तुकामस्य ब्राह्मणस्य **कराङ्गुष्ठेन** अनन्येन स्वपाणिना भोज्यद्रव्यमभिमृशति । स्वपाणिर्व्यवहितकारणम् ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टर्चस्ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पितॄणां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन्

लोक इति । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायु-
रुपश्रोता यजूंषि ते महिमा दत्तस्याप्र-
मादाय पृथिवी ते प्रात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मण-
स्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्याव-
तां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पि-
तामहानां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोक इति।
द्यौस्समं तस्य त आदित्योऽनुख्याता सा-
मानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जु-
होमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणा-
पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रपिताम-
हानां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन्लोके इति॥१२॥

एते त्रयो मन्त्राः पृथिव्यन्तरिक्षद्युक्रमाः । लोकानां तावन्महिमा एष वेदितव्यः यद्देतद्दीयतेऽन्नं तदामन्त्रयते । पृथिव्या समं तस्यैवंविधस्य तव **अग्निरुपद्रष्टा** साक्षिभूतः एवमुप**श्रोता अ-नुख्याता**ेति च । **ऋचस्ते महिमा** महत्त्वम् । एवमुपासनया दत्तस्यान्नस्याप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव **पात्रं** आधारः **द्यौरे-**वापिधानं **ब्रह्मणो** ब्राह्मणस्य **मुखे त्वा जुहोमि** ब्राह्मणानामि-त्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् । **अक्षितमसि मा क्षेष्ठाः** क्षयं मा गाः । पित्रादीनां परस्मिन् लोके ॥ १२ ॥

अग्नौ करणशेषेण तदन्नमभिघारयेत् ।
निरङ्गुष्ठं तु यद्दानं न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ॥

हस्ताङ्गुष्ठेनाभिमर्शनमुक्तम् । तदभावे निन्दैषा ॥ १३ ॥

उभयोश्शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।
तदन्तरमुपासन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥१४॥

सव्येन पाणिना भाजनमुपस्पृश्यैव भुञ्जीतेत्येतदनेन विधीयते **शाखयोः** हस्तयोः ॥ १४ ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्धविः ।
तिलादाने ह्यदायादास्तथा क्रोधवशोऽसुराः ॥

भोजनस्थानेषु आसनस्थानेषु च तिलविकिरणस्याक्रोधस्य च प्रशंसैषा ॥ १५ ॥

काषायवासा यान्कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येषु यद्धविः ॥

दैवे कर्मणि/ पित्र्ये च काषायवासोनिषेधः श्वेतवाससा भवितव्यं इति विधानार्थम् । किञ्च—काषायवाससो यतीश्वराः । तेऽपि पित्र्ये दैवे कर्मणि च जपहोमप्रतिग्रहान् कुर्वते तद्देवगमं पितृगमं च न भवतीति शेषः । हव्यं देवदैवत्यं कव्यं पितृदैवत्यम् ॥ १६ ॥

यच्च दत्तमनङ्गुष्ठं यच्चैव प्रतिगृह्यते ।
आचामति च यस्तिष्ठन् न स तेन समृध्यत इति ॥ १७ ॥

प्रदानप्रतिग्रहयोरङ्गुष्ठस्याबहिर्भावार्थः, तिष्ठतः आचमननिषेधार्थश्चायं श्लोकः ॥ १७ ॥

आद्यन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वत्र दाने श्रद्दधानेनादावन्ते च जलदानं कर्तव्यम् । तथा च गौतमः—'भिक्षादानमपूर्वं ददातिषु'[1] इति ॥ १८ ॥

जयप्रभृति यथाविधानम् ॥ १९ ॥

दार्विहोमिकमुत्तरतन्त्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

शेषमुक्तमष्टकाहोमे ॥ २० ॥

इतोऽधिकमष्टकाहोमादाववगमयितव्यम् । 'आशयेष्वन्नशेषान् सम्प्रकिरन्ति'[2] इत्यादि । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति मासिश्राद्धे सोऽपि वेदितव्यः प्रयोगान्तरमिति ॥ २० ॥

द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥२१

देवे वैश्वदेवे ॥ २१ ॥

इतरथा दोषमाह—

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

कारुण्यात् स्नेहात् लोकगर्हाभयाद्वा श्राद्धविस्तरे प्रसक्ते सति प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

---

[1] ५–१८. [2] बौ. गृ. २-११-४२.

उरस्तः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः। दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डोदका इति ॥ २३ ॥

श्रद्धासंजननोऽर्थवादः । **पिण्डोदकाः** पिण्डचिन्तकाः मातामहादयः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे द्वितीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः.

औरसेन हि पुत्रेणर्णापाकरणं भवति । अतस्तत्प्रशंसार्थमाह—

प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

प्रजा सत्पुत्रः तत्का**मस्योपदेशः** करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः ॥

प्रजननमुत्पादनं तन्निमित्ता पुत्र इति **समाख्या** प्रसिद्धिरित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता पुत्रसमाख्या अतो दत्तादिरत्र प्रतिनिधिः । तत्रैते ऋचौ भवतः—'परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो, न हि प्रभाय'[1] ॥ २ ॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसावुपदेश इत्याह—

आयुषा तपसा युक्तस्स्वाध्यायेज्यापरायणः । प्रजामुत्पादयेद्युक्तस्स्वेस्वे वंशे जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

आयुश्शब्देन तत्करणं लक्ष्यते । तच्च विधिवत्सन्ध्योपासनं विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह च—

---

1 ऋक्सं. ५-३-६.

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
आयुर्विप्रापवादेन सन्ध्यावन्दनहानतः ॥
अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरपि ध्रुवम् ।
नाधितिष्ठेत केशांस्तु न भस्मास्थिकपालकान् ।
न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ इति ॥

तथा—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥[1]

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । 'एतत्खलु वाव तप इत्याहुर्यस्स्वं ददाति' इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणं वा ब्रह्मचर्यादि । स्वाध्यायेज्ये तु प्रसिद्धे एव । स्वे इति । स्वयं ब्राह्मणो ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियमिह उपस्थमभिप्रेतं पुत्रकारणत्वात् । जयः परदारादिवर्जनम्, स्वदारेष्वप्यकालवर्जनं च । एते प्रजोत्पत्त्युपायाः यथा विधानं क्रियमाणाः प्रजोत्पत्त्युपाया भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः । तानि मुच्यात्मवान् भवति विमुक्तो धर्मसंशयात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवश्य-

[1]मनु. ४-७१, १३४.

कर्तव्यैरिति शेषः । **जन्म** उपायनं ततः प्रभृति ऋणवान् भवति । ततः प्राक् शूद्रसमत्वात् । **तानि** कर्माणि ऋणानि **विमुच्य** यथाविधि सम्पाद्य **आत्मवान्** स्वतन्त्रो भवति । यस्मादयं **धर्मसंशयात्** किमेतानि यथावत् सम्पादयितुं शक्ष्यामो न वेत्येवंरूपसंशयाद्विमुक्तो **भवति** ॥ ४ ॥

केन कर्मणा तदृणमपाक्रियत इत्याह—

स्वाध्यायेन ऋषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्दरम् । प्रजया च पितॄन्पूर्वाननृणो दिवि मोदते ॥ ५ ॥

सोमेन सोमयागेन ॥ ५ ॥

आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तत्राह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोहतीति ॥ ६ ॥

पुत्रेण दृष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि दृष्टेनेतिशेषः । **अमृतं** देवैस्सायुज्यम् । **नाकं** कमिति सुखमेतत्प्रतिषिध्यते । दुःखाननुविद्धं सुखं ब्रह्मणः पदमिति यावत् । 'दिवि मोदते' इति सिद्धे पुनरुपादानं बहुपुत्रोत्पादनार्थम् । अथाहुः पौराणिकाः—

एष्टव्या बहवः पुत्राः यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
एष्टव्या बहवः पुत्राः नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ इति ॥

अथेदानीं ऋणसंयोगतदपाकरणे श्रुतिप्रमाणके इत्याह—

विज्ञायते च—जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवमृणसंयोगं वेदो दर्शयति ॥ ७ ॥

तदपाकरणं चेति शेषः ॥ ७ ॥

किञ्च—

सत्पुत्रमुत्पाद्यात्मानं तारयति ॥ ८ ॥

सत्पुत्रस्साधुपुत्रः अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नो यथा भवति तथोत्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । 'अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुः तस्मादेनमनुशास्ति' इतिश्रुतेः ॥ ८ ॥

इदं चान्यत्—

**सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान्।
सत्पुत्रमधिगच्छानः तारयत्येनसो भयात् ॥**

अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्तपूर्वापरानात्मसप्तमान् अन्यान् असत्पुत्रान् एनसस्तारयतीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रजासन्तानमुत्पाद्य फलमवाप्नोति ॥

तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत् ॥ ११ ॥

औषधमन्त्रसंयोगेन ॥ १२ ॥

ओषधिसंयोगेन हि प्रजा भवति, शुक्रपानां क्रिमीणामपनयनात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि रक्षःपिशाचाद्यपनयनात् । 'तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्य विस्तरः ॥ १०–१२ ॥

न चैतावता—

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः[1] ॥

इत्येवमाशङ्कनीयमित्याह—

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

तस्य प्रजोत्पादने यततः औषधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलज्ञानेनेति? **श्रुतिसामान्येन** श्रुतेस्समानभावस्तुल्यता ऐकरूप्यं श्रुतिसामान्यं तेन । किमुक्तं भवति? प्रजामुत्पादयेदित्यस्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्ट्यौषधमन्त्रादिषु चैकरूपेणापेक्षितत्वादिति ॥

इदानीमृणश्रुतौ ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थमेतदित्याह—

सर्ववर्णेभ्यः फलवत्त्वादिति फलवत्त्वादिति ॥ १४ ॥

---

[1] मनु. १२-९६.

फलवत्त्वात् प्रयोजनवत्त्वात् । फलमिहोपनयनस्याध्ययनं तच्च वेदार्थज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामित्यर्थः । यद्वा—**फलवत्त्वात्** औषधमन्त्रादेरपि ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः.

अथातस्संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १॥

सम्यक् न्यासः प्रतिग्रहाणां संन्यासः विधिर्विधानमितिकर्तव्यता ॥ १ ॥

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम्॥

स इति सर्वनाम्ना प्रसिद्धो निर्दिश्यते । स च गर्भाधानादिसंस्कारैस्संस्कृतः अधीतवेदी चीर्णव्रतो गृहस्थाश्रमप्राप्तियोग्यो गृह्यते । तत्रापि दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादेव संन्यासेऽधिकारो नान्यस्य । इदमपरं तस्य विशेषणं **ब्रह्मचर्यवानिति** । अतश्चविप्लुतब्रह्मचर्यस्यापि चरितनिर्वेषस्य गृहस्थसंन्यासवनाश्रमाधिकारः । **प्रव्रजति** प्रकर्षेण व्रजति न प्रत्यावर्तते इत्यर्थः । तत्र दोषमाह—

चण्डालादिप्रत्यवसिताः परिव्राजकतापसाः ।
तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैस्सह वासयेत् ॥

संवासात्तत्र प्रायश्चित्तं संवर्त आह—

सन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तं षाण्मासात्प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ॥

एतदेकेषां मतम् ॥ २ ॥

अथ परेषामाह—

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ॥

शालीनयायावरा इति च गृहस्थानामेव केनचिद्वृत्तिविशेषेण संज्ञामुत्तरस्मिन्नध्याये वक्ष्यति । अनपत्याश्चेदेतेऽपि प्रव्रजेयुः ॥३॥

एवमथ सापत्यानामपि—

विधुरो वा ॥ ४ ॥

स्वस्मिन् संजात इति शेषः । **विधुरो** मृतभार्यः भार्यान्तरोपादानार्थमसमर्थश्च गृह्यते ॥ ४ ॥

साम्प्रतमविधुरस्यापि सापत्यस्याह—

प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ॥ ५ ॥

अयमसमर्थस्याग्निहोत्रादिषु समर्थापत्यस्याधिकारः ॥ ५ ॥

अयमपरः कालनियमः पूर्वैस्समुच्चीयते विकल्पार्थः तेनैकराश्यापेक्षया—

सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यासमुपदिशन्ति ॥ ६ ॥

प्रायशस्सप्तत्या ऊर्ध्वमेव भार्यानिवृत्तिरस्य गार्हस्थ्यधर्मानुष्ठानासामर्थ्यं वा भवतीति तत्त्वत उक्तं सप्तत्या ऊर्ध्वमिति ॥ ६ ॥

वानप्रस्थस्य संसारकर्मविरामे ॥ ७ ॥

विरामोऽवसानम् । असामर्थ्यमाश्रमविहितधर्मानुष्ठाने । अस्यामवस्थायां प्रव्रज्याप्रव्रज्य वा वानप्रस्थेनापि ध्यानपरायणेन भवितव्यं वानप्रस्थान्तरेभ्य एव भैक्षमाददानेन । उक्तावस्थाव्यतिरिक्तावस्थासु कृतोपि संन्यासोऽकृत एव भवति ॥ ७ ॥

संप्रत्युक्तलक्षणानामप्यनात्मविदां संन्यासाधिकाराभावं दर्शयितुमृचं पठति—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा
न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ८ ॥

सैषाऽऽश्रमचातुर्विध्यप्रस्तावेऽस्माभिर्व्याख्याता । तं विदित्वैवेत्येतदत्रोपयुज्यते ॥ ८ ॥

अस्यामृचि नित्यो महिमेति पदद्वयमस्ति । तत्तावदुपपादयति—

अपुनर्भवं नयतीतिनित्यः ॥ ९ ॥

पुनर्भवः पुनर्जन्म तदभावं नयतीति नित्यः पदविन्यासेनेत्यर्थः ॥

महत्त्वं गमयतीति महिमा ॥ १० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ १० ॥

विधिं व्याख्यास्याम इत्युक्तं, तमाह—

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते ॥ ११ ॥

पूर्वाह्णे वपनं कृत्वा अपराह्णे उपकल्पयते आर्जयति ॥ ११ ॥ किं तदित्याह—

यष्टयश्शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमिति ॥ १२ ॥

यष्टयो दण्डाः द्वितीयार्थे प्रथमा । **शिक्यं** रज्जुनिर्मितं भिक्षापात्रधारणम् **जलपवित्रमुदकस्यापनयनहेतुभूतं** आचमनार्थं वस्त्रम् । तच्चाभिनवं केशादिरहितं च द्विगुणं त्रिगुणं चाष्टाङ्गुलं प्रादेशमात्रं भवति । उक्तः कमण्डलुः । **पात्रं** भैक्षाचरणार्थम् । तत्र विकल्पः—'अलाबुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैणवं तथा[1]' इति । **इति**शब्दः पादुकाद्युपलक्षणार्थः । तथा हि—

पादुकामजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ ।
सूचीपल्लववल्कं च त्रिविष्टब्धं कमण्डलुम् ॥

एतेष्वन्यतमाभावेऽपि दोषाभावख्यापनार्थमिदम् ॥ १२ ॥

एतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यगारेवाऽऽज्यं पयो दधि त्रिवृत्प्राश्य उपवसेदपो वा ॥ १३ ॥

आपरिसमाप्तेर्न भुञ्जीत । अपां त्रिवृता सह विकल्पस्सम्भवापेक्षः ॥ १३ ॥

---

[1] मनु. ६-५४.

तस्य प्राशनमन्त्रः—

ओं भूस्सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् । ओं भुवस्सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि । ओं सुवस्सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् । पच्छोऽर्धर्चशस्ततस्समस्तया च व्यस्तया च ॥

प्रणवव्याहृतिसावित्रीपादैः सावित्र्याः पच्छो विहरणमेतदित्यर्थः । **अर्धर्चशः** सावित्र्याः प्रणवव्याहृतिभिर्विहरेत् । ततश्च समस्तयाऽनवानमुच्चरितयैव विहरेत् । व्यस्तया पच्छोऽन्ते विरम्योच्चरितया विहरेदेव ॥ १४ ॥

आत्मानमात्मन आश्रमादाश्रममुपनीय ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ॥ १५ ॥

आश्रमान्तरमितिवचनात्त्रिवृत्प्राशनादूर्ध्वं प्रत्यापत्तिर्नास्तीति दर्शयति । **ब्रह्म** सावित्री तया पूतः त्रिवृत्प्राशनेनैव संन्यासः कृत इत्येतदेकीयं दर्शनम् ॥ १६ ॥

तथा परेषाम्—

अथाप्युदाहरन्ति—

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक इति ॥ १६ ॥

न केवलं त्रिवृत्प्राशनादेव भिक्षुकः । किं तर्हि? वक्ष्यमाणै-र्होमादिभिरपि । **भिक्षुकः** इति 'संज्ञायाम्' इति कन्प्रत्ययः ॥

स एष भिक्षुरानन्त्याय ॥ १७ ॥

तदेवानन्त्यं स चात्मा तद्भावाय भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

हुतहोम इत्युक्तं, तदिदानीं प्रपञ्चयति—

पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्गार्हपत्यमुपसमाधायान्वाहार्यपचनमुपसमाहृत्य ज्वलन्तमाहवनीयमुद्धृत्याज्यं गार्हपत्ये विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्वत्याहवनीये पूर्णाहुतिं जुहोति ओं स्वाहेति ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १८ ॥

एतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यथा दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानं तथैतदपि ब्रह्मप्रवेशस्य ॥ १९ ॥

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि

सादयित्वा दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतने दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चान्तर्धायेतां रात्रिं जागर्ति ॥ २० ॥

आहवनीयशब्दः परिगृहीताग्निपरिग्रहार्थः । अतः औपवसन्तीत्यौपवसम् । तेनापि तत्सन्निकर्ष इदं कर्तव्यम् । जागर्ति बुध्यते । एषा हि ब्रह्मरात्रिः । अन्यदसंवृतम् ॥ २० ॥

य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽग्नीन् समारोप्य प्रमीयते सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम् ॥ २१ ॥

अग्नीन् समारोप्य आत्मनीति शेषः । वक्ष्यमाणस्यात्मसमारोपणस्य अस्मिन्नप्यवसरे पाठोऽभ्यन्तः परस्मिन्नपि क्रमेऽग्निसमारोपणाभ्यनुज्ञानार्थः । एतदवस्थापन्नस्य मृतस्याश्रमफलावाप्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय काल एव प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २२ ॥

रात्रेः पश्चिमो यामः पञ्चघटिकावशेषो ब्राह्मो मुहूर्तः । उषःप्रभृत्योदयादित्येके । तत्र शक्त्यपेक्षो विकल्पः । कालग्रहणं उपोदयाभ्युषितोदयकालानां यस्य योऽङ्गीकृतः कालस्तत्प्रदर्शनार्थम् ॥ २२ ॥

अथ पृष्ठ्यांस्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ २३ ॥

अग्निर्वैश्वानरो देवता अस्य । औपासननिष्ठ आत्मसमारोपश्चेत् तद्दैवत्यः चरुः । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपेदमृण्मयान्यनायसानि ॥ २४ ॥

उत्तरत्र मन्त्रविधानात् तूष्णीमेवात्र प्रक्षेपः ॥ २४ ॥

गार्हपत्ये अरणी भवतं नस्समनसाविति ॥

प्रक्षिपतीत्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

अथात्मन्यग्नीन् समारोपयते या ते अग्ने यज्ञिया तनूरिति त्रिस्त्रिरेकैकं समाजिघ्रति ॥

एकैकमग्निं सभ्यावसथ्यावपि यदि विद्येते, तथा औपासनमपि । जिघ्रतिः गन्धोपादाने वर्तते । ततश्च धूपायने* नाग्नेराघ्राणं कर्तव्यमिति गम्यते । सर्वत्रायमात्मसमारोपणप्रकारः ॥ २६ ॥

अथान्तर्वेदि तिष्ठन् ओं भूर्भुवस्सुवः संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशूक्त्वा त्रिरुच्चैः ॥ २७ ॥

---

* धूपायमाने. (पा)

जुहुयादिति वाक्यसमाप्तिः । संन्यस्तमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ २८ ॥

त्रिषत्याः । सुषामादिषु पाठात् षत्वम् । देवा हि सकृद्विर्वोक्तीनामिति मन्वतेऽनृतम्, 'अनृतसम्मिता मनुष्याः' इति श्रुतेः । त्रिरुक्तैः प्रतियन्ति श्रद्दधति ॥ २८ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः इति चापां पूर्णमञ्जलिं निनयति ॥ २९ ॥

अस्मत्तः निर्भयानि भूतानि सन्त्विति मन्त्रार्थः । अद्भिः पूर्णोऽञ्जलिः द्विहस्तसंयोगः ॥ २९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चापि हि जायत इति ॥ ३० ॥

अभयदानप्रशंसैषा । एतदन्तश्च संन्यासविधिः । ये पुनरनग्नयो विधुरादयः तेषामप्युपकल्पप्रभृति दानान्तः प्रायोऽग्निकार्यैरहितो द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥

संन्यासाश्रमधर्मविधानायान्तः प्रपञ्चः—

स वाचंयमो भवति ॥३१॥

य एवंकृतसंन्यासः स **वाचंयमस्स्यात्** आत्यन्तिकमेतदुक्तम-

न्यत्र स्वाध्यायान्मन्त्रोच्चारणाच्च । उक्तं च—'स्वाध्यायादिषु विसृजन्तो वाचम्' इति ॥ ३१ ॥

यष्टयश्शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमुद्धृत्यैतत्समादाय यत्रापस्तद्गतस्स्नात्वाऽप आचम्य सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडशप्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वाऽन्यत्प्रयतं वासः परिधायाप आचम्योँ भूर्भुवस्सुवरिति जलपवित्रमादाय तर्पयति—ओं भूस्तर्पयाम्योँ भुवस्तर्पयाम्योँ सुवस्तर्पयाम्योँ महस्तर्पयाम्योँ जनस्तर्पयाम्योँ तपस्तर्पयाम्योँ सत्यं तर्पयामि ॥ ३२ ॥

आश्रमसाधारणविहितानां स्नानादीनामनुक्रमणं षोडशप्राणायामानामपि विधानार्थं तर्पणान्तरविधानार्थं च । तर्पणं जलपवित्रनिस्सृतेन ॥ ३२ ॥

देववत्पितृभ्योऽञ्जलिमुपादाय ओं भूस्स्वधोँ भुवस्स्वधोँ सुवस्स्वधोँ भूर्भुवस्सुवर्महर्नम इति ॥ ३३ ॥

तर्पयतीति प्रकृतम् । देववदिति प्राचीनावीतनिवृत्त्यर्थम् । मन्त्रा अपि स्वधाकरणमात्राः । न चतुर्थीनमस्कारान्ताः ॥

एवं तर्पणे कृते—

अथोदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥ ३४ ॥

द्वे जपित्वा वैशेषिकमुपस्थानम् ॥ ३४ ॥

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष ज्योतिः य एष तपत्येष वेदो य एष तपति वेद्यमेवैतद्य एष तपति एवमेवैष आत्मानं तर्पयत्यात्मने नमस्करोति आत्मा ब्रह्मात्मा ज्योतिः ॥ ३५ ॥

प्रणवप्रशंसैषा । प्रणवो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानम् । वेदयतीति प्रणवो वेदः वेद्यं वेदितव्यम् । एष इत्यपरोक्षनिर्देशः सर्वदा आदित्यप्रणवब्रह्मतादात्म्यप्रतिपत्त्यर्थः । एवमादित्योपस्थानवेळायां मनस्समाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्— 'तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपः तदर्थभावनम्'[1] इति च । तदन्यदप्य यमेवागमप्रकारः । **एवमेवैषः** भिक्षुरात्मानं **तर्पयति नमस्करोति ब्रह्म ज्योतिः** ब्रह्म परिवृढं सर्वतः **ज्योतिः** ज्योतिर्दीप्तिकर्म ॥ ३५ ॥

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा ॥ ३६ ॥

---

1 १-२७, २८.

विवृतमेतत्तत्रतत्र ॥ ३६ ॥

कमण्डलूदकग्रहणार्थमाह—

ओं भूर्भुवस्स्वरिति पवित्रमादायापो गृह्णाति।

पवित्रं तेन पावयित्वा जन्त्वादिवारणार्थम् ॥ ३७ ॥

नातऊर्ध्वमनुद्धृताभिरद्भिरपरिस्रुताभिरपरिपूताभिर्वाऽऽचामेत् ॥ ३८ ॥

अनुद्धृताभिः अन्तर्जलाशयात् । अपरिस्रुताभिः परिमिताभिः । पवित्रान्तेनापरिपूताभिः ॥ ३८ ॥

न चातऊर्ध्वं शुक्लं वासो धारयेत् ॥ ३९ ॥

शुक्लप्रतिषेधात् कुङ्कुमकुसुममञ्जिष्ठरक्तमनुज्ञातमेव ॥ ३९ ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ ४० ॥

उक्तेऽपि दण्डत्रित्वे विकल्पाभिधानं किमर्थम्? उच्यते—सकलाश्रमधर्मानुष्ठाने सति दण्डसङ्ख्यायां नाभिनिवेशः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

भिक्षोर्हि द्विविधानि व्रतानि भवन्ति महाव्रतान्युपव्रतानि च । तत्र महाव्रतान्याचष्टे—

अथेमानि व्रतानि भवन्ति । अहिंसा सत्यमस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इति ॥

गुरुशुश्रूषा पित्रोश्च परिचारणम् । विद्यागुरोर्वा । यद्यपि विदितवेदितव्यस्य संन्यासेऽधिकारः । तथाऽपि संशयनिरोधनं सं भाव्यत इति गुरुशुश्रूषया भवितव्यम् । असमीक्ष्यकारित्वं प्रमादः तदभावोऽ**प्रमादः** । आहारदोषेपि त्रिधा भवति जात्याश्रयनिमित्तैर्लशुनपतितकेशादिभिस्त**दाहारशुद्धिः** । चशब्दस्सन्तोषादिपरिग्रहार्थः । व्रतोपव्रतयोर्भेदेन विधानं प्रायश्चित्तगुरुलघुत्वस्योपपादनार्थम् ॥ ४१ ॥

अथ भैक्षचर्या ब्राह्मणानां शालीनयायावराणामपवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं तच्चर्या तदार्जनम् **ब्राह्मणानां** गेहेष्वित्यध्याहारः । **भिक्षां** भिक्षितव्यद्रव्यं **लिप्सेत** याचेत ॥४२॥

अथ भिक्षामन्त्रः—

भवत्पूर्वां प्रचोदयेत् ॥ ४३ ॥

'भवति भिक्षाम्' इत्यादिसिद्धे सत्यारम्भात्क्षत्रियवैश्यभिक्षुकयोरयमेव मन्त्रः । तयोरपि संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञापितं भवतीति । तत्पुनर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायकृतोपमादिकं प्रसिद्धं समीक्ष्य युक्तायुक्ततया विचारणीयम् ॥ ४३ ॥

गोदोहनमात्रमाकांक्षेत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रमुक्त्वेति शेषः ॥ ४४ ॥

अथ भैक्षचर्यामुपाहृत्य शुचौ देशे न्यस्य हस्तपादान्प्रक्षाळ्यादित्यस्याग्रं निवेद्य उद्

त्यं चित्रमिति प्रक्षाळ्याचम्य ब्रह्मणे निवेदयते ब्रह्मजज्ञानमिति ॥ ४५ ॥

पृथगेतौ पिटकस्थौ शुचौ देशे निधाय ॥ ४५ ॥

अथास्य प्राणाहुतय एवाग्निकार्यं इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदाहरति—

विज्ञायते—आधानप्रभृत्ययमेवाग्नयो[1] भवन्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचनो व्यान आहवनीय उदानसमानौ सभ्यावसथ्यौ ॥ ४६ ॥

आधीयन्तेऽग्नय आत्मनीत्यात्मसमारोपणमाधानं तत्प्रभृतीत्यर्थः ॥

पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्थाः ॥ ४७ ॥

उक्तानुवादोऽयम् । पञ्चसङ्ख्या सभ्यावसथ्यकरणपक्षमाश्रित्य । अकरणपक्षेऽपि तत्सङ्कल्पोऽस्त्येव । 'आहवनीये सभ्यावसथ्ययो स्सङ्कल्पः' इत्याधानपरिभाषावचनात् ॥ ४७ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

आत्मन्येव जुहोति ॥ ४८ ॥

एवशब्दः 'यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं नदीयते न तद्भोक्तव्यम्'[2] इत्येवमाशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एष आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ॥४९॥

---

[1]प्रभृति यजमान एवा.   [2]आप. ध. २-१५-१३.

यत एवमस्यात्मयज्ञता भवति आत्मप्रतिष्ठा तथा सिद्ध्यति । आत्मोपासकस्यात्मसुखप्राप्तचर्या यस्यैकरूपा बुद्धिः असावात्मप्रतिष्ठः । सैषा पूर्वोपासनाय प्रशंसा ॥ ४९ ॥

भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिस्संस्पृश्यौषधवत्प्राश्नीयात् ॥ ५० ॥

भूतानि पक्षिसरीसृपादीनि । दया अनुकम्पा । तत्पूर्वं संविभज्य प्रदायाद्भिस्संस्पृश्य शुक्लान्नं दृष्टार्थमेतत् । औषधमिति गरं विवक्षितम् । तथाऽप्यसौ बलिविधिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

प्राश्याप आचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते उद्वयं तमसस्परीति ॥ ५१ ॥

भैक्षभोजनादन्यत्राप्येतद्वेदितव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ भिक्षाप्रकारः—

अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया । आहारमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकमिति ॥

अयाचितमप्रार्थितम् । **असंक्लृप्त**मनवधृतं मनसाऽपि । यदृच्छयोपपन्नमिति केचित् । **यदृच्छयोपपन्नं** प्रयोजनान्तरवशादानीतम् । **आहारमात्रं** सूपोपदंशादिविस्तारराहितम् । **प्राणयात्रिकं** यथा प्राणो नापगच्छति ॥ ५२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः

षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारार्थोऽयं नियमः ॥ ९३ ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकान्नं वा द्विजातिषु । अपि वा सर्ववर्णेभ्यो न चैकान्नं द्विजातिष्विति ॥ ५४ ॥

सर्ववर्णग्रहणात् शूद्रान्नमप्यभ्युपगतम् । अतश्चैकान्नपक्षेऽपि बीजादिग्रहणं मुख्यस्यैव ॥ ९४ ॥

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते तत्रोदाहरन्ति । स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकालव्रतयुक्तस्य ॥ ५५ ॥

यत्र ग्रहणं चित्तप्रणिधानं तत्रोपनिषद्रहस्यं कर्तव्यतयाऽऽचार्या **ब्रुवते** । तत्र तद्विशेषमन्त्रमुपदिशन्ति स्म । **स्थानं** हिमोत्सङ्गः । **मौनं** स्वाध्यायतोपि । **वीरासनमे**करूपेणासनम् । रात्रौ विशेषः । चतुर्थषष्ठाष्टमकालता एकाहद्व्यहत्र्यहानि क्रमः व्रतमनशनं त्रिभिस्संबध्यते ॥ ९९ ॥

कणपिण्याकयावकदधिपयोव्रतत्वं चेति ॥

कणास्तण्डुलावयवाः । **पिण्याकं** तिलपिष्टम् । यवतण्डुलक्षोदो यवागूर्वा **यावकम्** ॥ ९६ ॥

तत्र मौने युक्तस्त्रयीविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभिरारण्यैराश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्तर्मुख एव मौनयुक्तेन प्राप्यते सम्भाष्यानूच्यते ॥ ५७ ॥

त्रयी ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैस्समधिगता ते त्रयीविद्यवृद्धाः अप्याचार्या मुनयः परिव्राजकाः । अन्त्याश्रमग्रहणान्नैष्ठिकतापसयोर्ग्रहणम् । दन्तैर्दन्तानिति सम्भाषादिकमन्यो यथा न श्रृणुयादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सर्वत्राशक्तावाह—

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन सम्प्रयोगो यत्रायं सन्निपतेत् ॥ ५८ ॥

वक्ष्यमाणं यत्तदपेक्षणीयम् ॥ ५८ ॥

अथ व्रतविषय एव किंचिदुच्यते—

यत्र गतश्च यावन्मात्रमनुव्रतयेत् आपत्सु न यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥५९॥

आपत्सु यथेष्टमाशित्वा कणादीनामप्यन्यतमं पश्चादश्नीयादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अन्यदप्यस्याव्रतघ्नमाह—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति।

हविः क्षारलवणवर्जम् । ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणाभ्यर्थना । एवमहविष्यमपि गुरोर्वचनात् । औषधार्थमहविष्यमपि ॥ ६० ॥

सायं प्रातरग्निहोत्रमन्त्रान् जपेत् ॥ ६१ ॥

यदग्निहोत्रेऽधीयते तदाहिताग्नेस्ततो भिक्षुकस्य ॥ ६१ ॥

वारुणीभिस्सायं सन्ध्यामुपतिष्ठेत मैत्रीभिः प्रातः ॥ ६२ ॥

द्वयोर्द्वयोः प्रातयोः बह्वीनां विधानमेतत् । तच्च वारुण्यो 'यच्चिद्धि ते'* इति तिस्रः । मैत्रचः पुनः प्रसिद्धे द्वे 'प्रसमित्र'* इत्येषा च ॥ ६२ ॥

अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो मुनिः ॥

शर्म ग्रहणम् । शरणं परानुग्रहः । उक्तं च 'हिंसाऽनुग्रहयोरनारम्भी' इति । इतिशब्द एवंप्रकाराणां

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मुक्तिर्न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ।
न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव रम्यावसथप्रियस्य ॥

इत्यादीनां प्रदर्शनार्थः ॥ ६३ ॥

भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् ॥ ६४ ॥

भिक्षाशब्दो जलपवित्रादेरपि प्रदर्शनार्थः ॥ ६४ ॥

स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥ ६५ ॥

---

*तै. सं. ३-४-११.

स्वाध्यायः प्रणवः समस्तवेदो वा ॥ ६५ ॥

विज्ञायते च—परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजूंष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आचक्षीत स प्रतिगर इति ॥ ६६ ॥

अस्ति द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसे ग्रहे चातुर्होत्रविधानं 'अथ ब्रह्म वदन्ति' इति । ब्रह्म होतारः 'ब्रह्म वै चतुर्होतारः'* इति दर्शनात् । परिमिता वा इत्यादि । अयमर्थः—ऋगादयो मन्त्राः **परिमिताः** । **एतस्य** पुनश्चतुर्होत्राख्यस्य ब्रह्मणोऽन्तो नास्ति तस्मात्तदेव **प्रतिगृणते** अध्वर्यव **आचक्षीत** एताः । एवं कृते ब्रह्मणो ब्रह्मैव प्रतिगरस्सम्पद्यते । एवं हि तत्राध्वर्युः प्रतिगृणाति 'ओं होतः' इति । गृणातिश्शब्दकर्मा। भाषणकरणमित्यर्थः । किमुक्तं भवति? यथा—मानसस्य प्रणवः प्रतिगरः एवं मौनिनोऽपि प्रणव एव स्वाध्याय इति ॥ ६६ ॥

एवमेवैष आशरीरविमोक्षणाद्वृक्षमूलिको वेदसंन्यासिकः ॥ ६७ ॥

गृहस्थः एवंकृतकरणीयोऽभिधीयते । न हि वेदसंन्यासोऽस्ति शास्त्रविरोधात् । अतस्तदर्थानुष्ठानाय प्रतिग्रहादिना वृत्तिकर्मणां संन्यासो यस्येत्यर्थः । अवसन्नशरीरो जरसा कृतसम्प्रतिविधानो वा पुत्रोपहृतवृत्तिस्तस्यायमुपदेशः **आशरीरविमोक्षणात् वृक्षमूलिक इति** । अथ यस्तावत्समर्थो गृहात् प्रव्रज्यायाः तस्य यथा

शास्त्रं नैव भवति । असमर्थस्य पुनरुत्सृष्टाग्नेरशास्त्राद्वा इयमेव चोद्यते । प्रव्रज्या च वैकल्पिकी । एवं च प्रव्रज्यानन्तर-मुपदेशो युज्यत इति । आह च—

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत[1] । इत्यभिप्रायः कृत-विधानो वा आसीन्मम दर्शनादिति (?) । एवमिति वक्ष्यमाणं प्रणवध्यानं परामृश्यते । एवमुक्तं भवति—परमसंयमिवत्परमात्मध्यानेन कालं पुनः पुत्रैश्वर्ये सुखमासीतेति ॥ ६७ ॥

वृक्षमूलिक इत्युक्तम्, तत्राह—

वेदो वृक्षः तस्य मूलं प्रणवः ॥ ६८ ॥

वृक्षो व्रश्चनात् पापस्य । प्रणवपूर्वत्वाद्वेदारम्भस्य मूलव्यप-देशः ॥ ६८ ॥

प्रणवात्मको वेदः ॥ ६९ ॥

आत्मा सारः प्रणवसारो वेदः । तथा च श्रुतिः—'ते-भ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः प्रस्तावः' इति । आह च—

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवस्स्वरितीति च ॥[2]

प्रणवो ब्रह्म ॥ ७० ॥

उक्तार्थमेतत् 'स प्रतिगरः' इत्यत्र । परमात्मतादात्म्यध्या-नमनेनाभिप्रेतम् ॥ ७० ॥

---

[1] मनु. ६-८६. [2] मनु. २-७६.

एवंव्रतः ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय । अमोघं हि प्रजापतेर्वाक्यम् ॥७१॥

सप्तव्याहृतिभिर्ब्रह्मभाजनं प्रक्षाळयेदिति प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥ १८ ॥

सप्तव्याहृतयो भूराद्यास्सत्यान्ताः । **ब्रह्मभाजनं** भिक्षापात्रं 'अन्नं ब्रह्म'* इति श्रुतेः । यद्वा—**ब्रह्मभाजनं** शरीरं तद्भुक्त्वा प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः.
द्वितीयः प्रश्नस्समाप्तः.

यजनदण्डकृषिवाणिज्यादयो वर्णविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया अभिहिताः । अथेदानीमाश्रमविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपायाः वक्तव्या इत्यत आह—

अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् ॥ १ ॥

वृत्त्युपाया वक्ष्यन्त इति शेषः । गृहस्थविशेषाः केचिच्छा**लीनयायावराः** । शालीनयायावरशब्दौ स्वयमेव व्युत्पादयति—'शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम्' इत्यादि । सर्वेषामप्याश्रमिणां स्वकीयधर्मकांक्षित्वे सति विशेषोपादानमेतदर्थम् । तच्च क्षिप्रं पुरुषापेक्षणम् ॥ १ ॥

---

*तै. उ, ३-२.

याभिश्शरीरयात्रा वर्तते ता वृत्तयः काश्चन भवन्ति । तत्राह—

तेषां तद्वर्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥

अनेन वृत्तिशब्दो व्युत्पाद्यते । तेषां शालीनयायावराणां तद्वर्तनाच्छरीरस्य वर्तनात् दर्शितमेतदस्माभिः पूर्वसूत्रे ॥ २ ॥

शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम् । वृत्त्या वरया यातीति यायावरत्वम् । अनुक्रमचरणाच्चक्रचरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वर्थसंज्ञा एताः । विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताश्शालीनाः । यथा—'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः....सर्वत आवसथान् मापयांचक्रे सर्वत एवमेऽन्नमत्स्यन्तीति'[1] । तद्वदेतेऽपीति । खप्रत्ययो मत्वर्थीयः। अनुक्रमेण चरणमनुक्रमचरणम् । यायावराणामेवैषा संज्ञा । अनुक्रमचरणं नाम विप्रक्षत्रियविशां गेहेषु पूर्वस्यपूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरचरणम् । वृत्त्या वरया उत्कृष्टया यापयन्त्यात्मानमिति । णिचो लोपो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

ता अनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

क्रमेण ता वृत्तीः विविच्य व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

षण्णिवर्तनी कौद्दाली ध्रुवा सम्प्रक्षालिनी समूहा पालिनी सिलोञ्छा कापोता सिद्धेच्छेति नवैताः ॥ ५ ॥

एता अप्यन्वर्थसंज्ञा एव । एतासामेव रूपमुपरितनेऽध्याये स्वयमेव निपुणतरं विवरिष्यते ॥ ५ ॥

---

[1] छा. उ. ४-१-१.

तासामेव वान्याऽपि दशमी वृत्तिर्भवति ॥

वान्या वनसम्बन्धिनी वन्यधान्यमूलफलाहारेण वृत्तिः, यामेनां दशमीमित्याचक्षते माऽपि तासामेवान्यतमेत्याचार्याभिप्रायः। वन्यायाः पृथगुपादानमितराभ्यः प्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥

आनववृत्तेः ॥ ७ ॥

नव वृत्तयो यस्य तस्यानुष्ठानं वक्ष्यत इति शेषः । आङ् अत्राभिविधौ । अतश्च दशमीमाश्रितवतो वक्ष्यमाणो विधिर्न भवति ॥ ७ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते। कृष्णाजिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं कुथहारिमिति ॥ ८ ॥

उपकल्पनमार्जनम् । वीवधो दृढदारूभयतश्शिक्यम् । कुथहारिः वामवशामनदात्रम् । इतिशब्दः कुद्दालादेर्वक्ष्यमाणस्य उपलक्षणार्थः । एतानि नवानि भवेयुः ॥ ८ ॥

त्रैधातवीयेनेष्ट्वा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा॥

प्रस्थास्यति निर्गच्छति । आहिताग्नेर्हविर्विधिः । इतरस्यापि तद्देवत्यश्चरुरिष्यते । एतत्पूर्वेद्युरेव कार्यम् ॥ ९ ॥

अथान्येद्युः—

प्रातरुदित आदित्ये यथासूत्रमग्नीन् प्रज्वाल्य गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुक्स्रु-

वं निष्टप्य संमृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽहवनीये वास्तोष्पतीयं जुहोति ॥ १०

यथासूत्रं आत्मीयशास्त्रानुसारेण वास्तोष्पतीयहोमो यागानुष्ठानम् । ऋज्वन्यत् ॥ १० ॥

सर्व एवाहिताग्निरित्येके ॥ ११ ॥

अधिकारिनिर्देशः । त्रैधातवीयादेरविशेषेण सर्वस्याप्याहिताग्नेः प्रयाणे निमित्त एतदित्येकीयं मतम् ॥ ११ ॥

यायावर इत्येके ॥ १२ ॥

यायावरस्याहिताग्नेश्चेत्यपरम् ॥ १२ ॥

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते तत्र कुटीं मठं वा करोति कृतं वा प्रविविशति ॥ १३ ॥

ग्रामान्तो वास्तुसीमा । इतरः क्षेत्रसीमा । कुटी एकस्थूणं वेश्म । मठो बहुस्थूणः ॥ १३ ॥

कृष्णाजिनादीनामुपक्लृप्तानां यस्मिन्नर्थे येनयेन यत्प्रयोजनं तेनतेन तत्कुर्यात् । प्रसिद्धमग्नीनां परिचरणम् । प्रसिद्धं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनम् । प्रसिद्धः पञ्चानां

महतां यज्ञानामनुप्रयोगः । उत्पन्नाना-मोषधीनां निर्वापणं दृष्टं भवति ॥ १४ ॥

उत्पन्नानां तस्मिन् काले। अभिनवानामहन्यहन्यार्जितानां वा ॥ १४

विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तूष्णीं वा ताः संस्कृत्य साधयति ॥ १५ ॥

ओषधीनां संस्कारोऽवहननादिः । साधनं पाकः । एवंभूतमोदनमग्नौ कृत्वा तच्छेषं स्वयं वाग्यतो भुञ्जीतेत्यभिप्रायः ॥

तस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते ॥ १६

द्रव्यार्जनस्य उपायान्तरविधानात् अध्यापनादीनां च निवृत्तिरुक्ता॥

अन्ये च यज्ञक्रतव इति ॥ १७ ॥

अन्यत्वं दर्शपूर्णमासव्यपेक्षम् । एतेऽपि निवर्तन्ते । इतिकरणात्पूर्तादयोऽपि निवर्तन्ते ॥ १७ ॥

हविष्यं च व्रतोपनीयं [1]दृष्टं भवति ॥ १८॥

व्रतोपनीयं भोज्यम् ॥ १८ ॥

तदाह—

सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रमक्षारलवणमपिशितमपर्युषितम् ॥ १९ ॥

[1] 'व्रतोपायनीयम्' इति पाठान्तरम्.

क्षाररसः हिङ्ग्वादि । पिशितं पक्वं मांसम् । पर्युषितं पक्वमोदनमुषोऽन्तरिग्नमतीतं च ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्यमृतौ वा गच्छति ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्यं रेतस उत्सर्गाभावः । ऋतौ वा गच्छति कृतार्थाकृतार्थापेक्षो विकल्पः ॥ २० ॥

पर्वणिपर्वणि केशश्मश्रुलोमनखवापनं शौचविधिश्च ॥ २१ ॥

शौचस्य बाह्याभ्यन्तरस्य च विधिश्शौचाधिष्ठानाध्याय एवोक्तः ॥ तथाऽप्युक्तं स्मारयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम्।
बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तश्शौचमहिंसनम्॥

द्विविधस्याप्युदाहरणमाह—

अद्भिश्शुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनस्सत्येन शुद्ध्यतीति ॥ २३ ॥

व्याख्यतश्श्लोकः । अन्तश्शौचमहिंसनमित्येतद्विधानपरोऽयं प्रपञ्चः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे तृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

अथोक्ता वृत्तीरानुपूर्व्येणानुक्रमं विवृणोति—

यथो एतत् षण्णिवर्तनीति ॥ १ ॥

यथो एतदिति निपातः उक्तानुभाषणार्थः 'यथो एतद्धुतः प्रहुत आहुतः'[1] इति यथा । यथा वा 'यथो एतदेकस्य सः' इति । नवानां वृत्तीनां षण्णिवर्तनीति या प्रथमं पठिता तां विवरिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

षडेव निवर्तनानि निरुपहतानि करोति स्वामिने भागमुत्सृजत्यनुज्ञातं वा गृह्णाति । प्राक्प्रातराशात्कर्षी स्यादस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहुर्मुहुरभ्युच्छन्दयन् । एतेन विधिना षण्णिवर्तनानि करोतीति षण्णिवर्तनी ॥२

निवर्तनं नाम भूम्याकर्षणं कृषीवलानां प्रसिद्धम् । इयदेकं निवर्तनमिति निपातकृतं अपकृतक्षेत्रं षट्सङ्ख्यानविशिष्टानि निवर्तनान्यकृतक्षेत्राणि स्वक्षेत्राणि समापादयन्तीत्यर्थः । तत्र निष्पन्नस्यौषधेरयं विशेषः—**स्वामिने भागमित्यादि** । भूस्वामिने भागोंऽशः । परक्षेत्रविषयमेतत् । सामर्थ्यात् स चेदनुजानीयात्सर्वं स्वयमेव गृह्णीयात् । स्वक्षेत्रेषु नायं विधिः स्वक्षेत्रत्वात् । [दापतोपायोऽयं ?] **प्राक्प्रातरित्यादि** व्याख्यातम् । एतेन विधानेन षण्णिवर्तनीशब्दं व्युत्पादयन्नुपसंहरति ॥ २ ॥

---

1 बौ. गृ. १-१-१.

कथं कौद्दालीत्याह—

कौद्दालीति जलाभ्याशे कुद्दालेन वा फालेन वा तीक्ष्णकाष्ठेन वा खनति बीजान्यावपति कन्दमूलफलशाकौषधीर्निष्पादयति। कुद्दालेन करोतीति कौद्दाली ॥ ३ ॥

अभ्याशे समीपे अपरिग्रहे । कुद्दालमयोमुखं काष्ठम् । **फाल**मायस्यं खनीभूतमिति यावत् । तीक्ष्णाग्रं काष्ठं प्रसिद्धम् । एतेषां सम्भवापेक्षो विकल्पः । **खनति** विखनति ततो **बीजान्यावपति** कन्दादीनाम् । **कन्द**मामोपयोग्यम् । **मूलं** पक्वोपयोग्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तृतीया वृत्तिः ध्रुवा । तामाह—

ध्रुवायां वर्तमानश्शुक्लेन वाससा शिरो वेष्टयति। भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामीति ॥ ४ ॥

प्रत्यारम्भ इति केचित् । अहरहरित्यन्ये । एवं कृष्णाजिनादानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेति कृष्णाजिनमादत्ते। अब्लिङ्गाभिः पवित्रम्। बलमसि बलाय त्वेति कमण्डलुम् ॥ ५ ॥

आदत्त इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

धान्यमसि पुष्ट्यै त्वेति वीवधम् । सखा मा गोपायेति दण्डम् । अथोपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपित्वा दिशामनुमन्त्रणं जपति । पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च नक्षत्राणि च या दिशः । अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां पथि देवता इति । मानस्तोकीयं जपित्वा ग्रामं प्रविश्य गृहद्वारेगृहद्वार आत्मानं वीवधेन सह दर्शनात्संदर्शनीत्याचक्षते ॥

ध्रुवा हि वृत्तिर्भिक्षाटनप्राधान्यात् । भैक्षभाजनं च वीवधः । तत्र प्रतिगृहमुपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपति । दिशामनुमन्त्रणम्—'पृथिवी च' इति मन्त्रः । 'मा नस्तोके'* इति गृहद्वारे । आत्मानं वीवधेन गृहचारिभ्यस्संदर्शयित्वा तूष्णीमिव गोदोहनकालमात्रं तिष्ठेत् । एतस्मादेव लिङ्गादेतस्या वृत्तेस्संदर्शनीति संज्ञान्तरमाचक्षते ॥ ६ ॥

वृत्तेर्वृत्तेरवार्तायां तयैव तस्य ध्रुवं वर्तनाद्ध्रुवेति परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

वृत्तेरिति वीप्सादर्शनात् अवार्तायामवार्तायामित्यध्याहार्यम् । वृत्त्यवार्ताशब्दौ द्रव्यलाभालाभवचनौ । प्रथमो वृत्तिशब्दः प्राणयात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थद्रव्यार्जनवचनः । **तयैव** भिक्षया वर्तेत । **तस्य ध्रुवमित्याद्युपसंहारः** । **ध्रुवं** निश्चयेन ॥ ७ ॥

---

* तै. सं. ४-५-१०.

किंलक्षणा सम्प्रक्षाळनीत्यत आह—

सम्प्रक्षाळनीति । उत्पन्नानामोषधीनां प्रक्षेपणं निक्षेपणं नास्ति निचयो वा भाजनानि संप्रक्षाळ्य न्युब्जतीति संप्रक्षाळनी॥

उत्पन्नानामुत्पादयितुमङ्कुरीकर्तुं योग्यानां बीजानामित्यर्थः। ओषधीनां व्रीह्यादिबीजानां **प्रक्षेपणं** बीजावापनम्। यद्वा पूर्वमेवोत्पन्नानां यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमार्जनमित्यर्थः। नास्तीत्येतत्काकाक्षिवत् प्रक्षेपणनिक्षेपणनिचयेषु सम्बध्यते। **निक्षेपणं** निक्षेपः पाच्यां भोजनवेळायां, निचयस्संचयः आत्मपक्षे च संचयो न कर्तव्य इत्यर्थः। किं तर्हि कुर्यात्? अहरेव भाजनानि **सम्प्रक्षाळ्य न्युब्जति** न्यञ्चं करोति। सैषा सम्प्रक्षाळनी वृत्तिः॥

समूहा नाम पञ्चमी। सा कीदृशीत्याह—

समूहेति। अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौषधयो विद्यन्ते तत्रतत्र समूहन्या समूह्य ताभिर्वर्तयतीति समूहा॥ ९॥

अवारितस्थानान्यनिषिद्धानि। **अप्रतिहतावकाशाः** वृत्तिशून्या देशाः। **समूहनी** सम्मार्जनी॥ ९॥

पालनीत्यहिंसिकेत्येवेदमुक्तं भवति। तुष-

विहीनांस्तण्डुलानिच्छति सज्जनेभ्यो बीजानि वा । पालयतीति पालनी॥ १० ॥

सज्जनेभ्यो विद्वद्भ्यः । **पालयति** प्रयच्छति तस्मात्तण्डुलानेव स्वयं गृह्णीयात् । स्वयमेव व्रीह्यग्रहणं तुषाणामप्यसङ्ग्रहणार्थम् । तेषु मिश्राणां संग्रहणं यतः ॥ १० ॥

सिलोञ्छा पुनः—

सिलोञ्छेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौषधयो विद्यन्ते तत्रतत्रैकैकं कणिशमुञ्छयित्वा कालेकाले सिलैर्वर्तयतीति सिलोञ्छा ॥ ११ ॥

कणिशो धान्यस्तम्बः । **उञ्छनं** उत्पाटनम् । उञ्छनकालः वीप्सया सम्बोध्यते । सर्वावश्यकालः उञ्छनकालः **सिलाः** ग्रासविशेषः । इतोऽर्वाग्भिरात्मयात्रा भवतीति । **शेषं** पूर्ववत्॥ ११॥

कापोताऽऽष्टमिका, सेदानीमुच्यते—

कापोतेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौषधयो विद्यन्ते तत्रतत्राङ्गुलिभ्यामेकैकामोषधिमुञ्छयित्वा संदंशनात्कपोतवदिति कापोता ॥ १२ ॥

संदर्शनादात्मनः प्रकटीकरणात् । संदंशनादिति पाठे खादना-दित्यर्थः । एतदपि तथा । कपोतो द्वाभ्यां चञ्चुभ्यां एकस्थानानि व्यक्तं गृहीत्वा भक्षयति एवं कापोतामास्थाय वर्तते ॥१२

सिद्धेच्छा तर्हि वक्तव्या—

सिद्धेच्छेति । वृत्तिभिश्श्रान्तो वृद्धत्वाद्धातु-क्षयाद्वा सज्जनेभ्यः सिद्धमन्नमिच्छतीति सिद्धेच्छा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्ताभिर्वृत्तिभिः श्रान्तः परिक्षीणः वृद्धः वयसा धातुक्षयेण रोगेण । सिद्धं पक्वान्नम् ॥ १३ ॥

तस्यात्मसमारोपणं विद्यते संन्यासिवदुप-चारः पवित्रकाषायवासोवर्जम् ॥ १४ ॥

तस्य सिद्धेच्छावृत्तेरयं नियमः—अग्नीनामात्मनि समारोपणं परिव्राजकधर्माणामनुष्ठानं च । किं सर्वेषाम्? नेत्याह—जलपवित्रं पक्षपवित्रं काषायवासश्च वर्ज्यम् ॥ १४ ॥

अथ वान्यावृत्तिः—

वान्याऽपि वृक्षलतावल्ल्योषधीनां च तृणौष-धीनां च श्यामाकजर्तिलादीनां वन्याभि-र्वर्तयतीति वान्या ॥ १५ ॥

वृक्षलतासूत्पातितं वल्लीगुल्मलतासु च । ओषध्यः फलपाकान्ताः

यद्वा—द्विविधा ओषध्यः वल्ल्योषध्यः तृणौषध्यश्च । आसां वल्लीभ्य एव या गृह्यन्ते ता वल्ल्यौषध्यः । ताश्च कुलुत्थाद्याः । तृणौषध्यस्तु—‘ उपरिष्टादोषधयः फलं गृह्णन्ति ’* इत्यत्र या उक्तास्ताश्च व्रीह्याद्याः । अत्र पुरा एवंलक्षणका एवारण्या गृह्यन्ते । अत एव श्यामाकजर्तिलादीनामित्युदाहृतम् । आदिग्रहणं समस्तानामपि सङ्ग्रहणार्थम् । एवं चोपसंहारोऽप्युपपन्नो भवति । वान्याभिर्वर्तयतीति वान्येति । षष्ठी सम्बन्धमात्रलक्षणा । वृक्षादीनां फलैरिति शेषः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेवसदृशीवृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणं प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ १६ ॥

उत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानीति परिस्पन्दः । चलनात्मिका क्रियेति यावत् । तेभिरिति । ऐसो लोपश्छान्दसः । मृगसदृशवृत्तित्वमस्य स्वयंविशीर्णफलादिभक्षणाद्द्रवत्यामद्रव्यभक्षणाच्च ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

उक्ता अत्र नव वृत्तयो गृहस्थस्य—

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम् ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः । तच्च विशेषकृतम् ॥ १ ॥

*तै. सं. ७-५-१.

तदाह—

पचमानका अपचमानकाश्चेति ॥ २ ॥

अग्निपक्वाशिनः । अनग्निपक्वाशिनश्चेति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

अत्राप्याह—

अत्र पचमानकाः पञ्चविधाः सर्वारण्यका वैतुषिका कन्दमूलभक्षाः फलभक्षाश्शाकभक्षाश्चेति ॥ ३ ॥

एते पचमानकप्रभेदाः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधा द्विविधमारण्यमाश्रयन्त इन्द्रावसिक्ता रेतोऽवसिक्ताश्चेति ॥ ४ ॥

अरण्ये भवमारण्यं तच्च द्विविधं वल्ल्यादयो मृगादयश्च । तत्र वल्ल्यादिभक्षा **इन्द्रावसिक्ताः** इन्द्रेण देवेन पर्जन्यरूपिणा वृष्ट्या सिक्ताः वर्धिताः वल्ल्यादयः । तद्भक्षणादिन्द्रावसिक्ताः । उक्तं चाचार्येण—'अथास्य कर्मणस्सानुप्रदानं पितृवधो या च का च बलिप्रकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्' इति । तथा **रेतोऽवसिक्ताः** मृगमांसाशिनः रेतसा हि हेतुभूतेनावसिक्तानि मांसानि, तदाश्रयात् सर्वारण्यकानां च द्वैविध्यम् ॥ ४ ॥

तदिदानीं प्रपञ्चयति—

तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम वल्लीगुल्मलतावृक्षा-

णामानयित्वा श्रपयित्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ५ ॥

भवेयुरित्यध्याहार्यम् । वल्ल्यादीनां फलानि **आनयित्वा** आनीय । **यतयो** भिक्षुकाः । अतिथयः प्रसिद्धाः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणः । वल्ल्यादिफलानामग्निहोत्रद्रव्यत्वेन विधानात् नित्यानां पयआदिद्रव्याणां निवृत्तिः । इतरद्भक्षाः शेषभक्षाश्चेति विग्रहः । इतरद्भक्षा इति वचनं अग्निहोत्रशेषे यात्रानिर्यातिशेषे च वैश्वदेवप्राप्त्यर्थमित्युदवशेषं कृत्वा भक्षयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेतरानाह—

रेतोऽवसिक्ता नाम मांसं व्याघ्रवृकश्येनादिभिरन्यतमेन वा हतमानयित्वा श्रपयित्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ६ ॥

अस्यापि पूर्ववैव व्याख्या ॥ ६ ॥

अथ पचमानकानां द्वितीयानाह—

वैतुषिकास्तुषधान्यवर्जं तण्डुलानानयित्वा श्रपयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥

तुषधान्यवर्ज्यद्रव्याहरणस्याप्रयोजनं तत्स्वीकारोपि कथं नु नाम स्यादिति ॥ ७ ॥

अथेतरान् त्रीन् समुच्चित्याह—

कन्दमूलफलशाकभक्षाणामप्येवमेव ॥८॥

एवमिति । आनयित्वेत्यादीति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीमपमचानप्रकारभेदविधित्सयाऽऽह—

पञ्चैवापचमानका उन्मज्जकाः प्रवृत्ताशिनो मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति॥

एते भेदाः ॥ ९ ॥

तेषां परस्परवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्नाह—

तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जम् ॥

लोहकरणं द्रव्यादि । अश्मकरणमप्येवमेव । अकृतकमेव किञ्चित् करणमादान इत्यर्थः ॥ १० ॥

हस्तेनादाय प्रवृत्ताशिनः ॥ ११ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यसमाप्तिः ॥ ११ ॥

मुखेनादायिनो मुखेनाददते ॥ १२ ॥

पशुवदित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तोयाहाराः केवलं तोयाहाराः ॥ १३ ॥

केवलशब्दादुपदंशादिस्थानेऽपि तोयस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः॥१३॥

वायुभक्षा निराहाराश्च ॥ वैखानसानां विहिता दश दीक्षाः ॥ यश्शास्त्रमभ्युपेत्य दण्डं च मौनं चाप्रमादं च ॥ वैखानसाश्शुद्ध्यन्ति निराहाराश्चेति ॥ १४–१७॥

वायुभक्षा इत्येतावदेवोच्यमाने वाङ्मुखयोः द्वयोः करणताशङ्काऽपि स्यादिति मत्वा **निराहाराश्चे**त्युक्तम् । मुखेनादायिप्रभृतीनां त्रयाणां संज्ञासिद्धमपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं वृत्तिविवरणमाचार्येण कृतम् । वानप्रस्थसंन्यासभेदः किमर्थमाचार्यकृत इति, असावेव प्रष्टव्यः । यद्वा—उक्तव्यतिरिक्तवृत्तिनिषेधार्थम् ॥ १४–१७ ॥

एवं भेदेषूक्तेष्विदानीं सर्वेषां संहत्याह—

शास्त्रपरिग्रहस्सर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥

वक्ष्यत इति शेषः । ब्रह्मणः दृष्टचा वैखानसाः ब्रह्मवैखानसाः । यद्वा—ब्राह्मणाश्च त इति ॥ १८ ॥

प्रथमं तावत्—

न द्रुह्येद्दंशमशकान् हिमवान् तापसो भवेत् । वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टश्चीरचर्मजलप्रियः॥

दंशादिकानामपि हिंसां नाचरेत् । द्रुः जिघांसायां वर्तते । हिमवान् शीतसहिष्णुः । तद्ग्रहणं धर्मस्याप्युपलक्षणार्थम् । आह च—

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयन् तपः[1] ॥ इति ॥

वनप्रतिष्ठः ग्रामनिवेशवर्जः । **सन्तुष्टो** वितृष्णः । **चीरचर्मप्रियः** तद्वसनः । **जलप्रियः** कमण्डलुधारी ॥ १९ ॥

अतिथीन् पूजयेत्पूर्वं काले त्वाश्रममागतान्
देवविप्राग्निहोत्रे च युक्तस्तपसि तापसः॥२०

युक्तशब्दः काकाक्षिनिरीक्षणवत् उभयत्र सम्बध्यते । देवविप्रपूजायामग्निहोत्रे च तपसि युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्यां सामान्यां मृगपक्षिभिः
तदहर्जनसम्भारां काषायकटुकाश्रयाम्॥

परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।
वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नावसीदति ॥

मृगैस्सहपरिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेव सदृशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥
प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ २३ ॥

---

[1] मनु. ६-२३.

कृच्छ्रां दुःखाम् । **असंहार्यां** दुर्धरां मृगपक्षिसादृश्यमनुपदमुच्यते। तदहस्सम्भवजीविका वैखानसाः तत्सम्भारास्सम्भार्या आर्जनीयाः वैखानससकाशादेवाश्वस्तनिकधनमार्जयेदित्यर्थः । तदहर्जनसम्भारेति 'सुपां सुपा' इति समासः । काषायं चित्तमलं कटुकं वाचिकं मलं अप्रियभाषणं तदाश्रयः विपरीतलक्षणैषा । एषैव शुभा दुर्जनवर्जिता च वृत्तिः । दुर्जनाः नास्तिकाः । वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नावसीदतीति पदार्थपाठः ॥ २१–२३ ॥

इति तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

उक्तं च ब्रह्मचर्यम्—

अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ १ ॥

व्रतं नियमस्तस्मै हितं व्रत्यं तदभावोऽव्रत्यम् । ब्रह्मचारिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यस्य यस्मिन् काले ब्रह्मचर्यं चोदितमपि ग्रहस्थस्य । भिक्षावर्जमस्याश्रमिणो वक्ष्यमाणे कर्मण्यधिकारः ॥ १ ॥

किंकिं पुरावृत्तमित्याह—

मांसमश्नीयात्स्त्रियं वोपेयात्सर्वास्वेवार्तिषु॥

अव्रत्यानि परिभाषाप्रपञ्चितानि—'अथोपनीतस्याव्रत्यानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीत'[1] इत्यादि । अत्र तेषां दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । तत्र हि पुनरुपनयनं नैमित्तिकत्वेन विहितम् । इह

---

[1] बो. गृह्यपरिभाषा. १-१२-१.

तु होमः । अनयोश्शक्तिबुद्धिपूर्वव्यपेक्षया विकल्पसमुच्चयौद्रष्टव्यौ । सर्वास्वेवार्तिषूपदेशेषु ॥ २ ॥

अन्तराऽगारेष्वग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति॥

आऽग्निमुखात्कृत्वेति दार्विहोमिकतन्त्रप्राप्त्यर्थम्, उपजुहोतीति श्रवणात् । पक्कहोमानन्तरं वक्ष्यमाणहोमादिः । पक्कहोमाश्च व्याहृतीभिस्साविच्या च ॥ ३ ॥

त एते मन्त्राः—

कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मनसा कृतं मनः करोति मनस एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । रजसा कृतं रजः करोति रजस एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । तमसा कृतं तमः करोति तमस एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । पाप्मना कृतं पाप्मा करोति पाप्मन एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मन्युना कृतं मन्युः करोति मन्यव एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहेति ॥ ४ ॥

कामेन कृतं न मया । यद्यप्यात्मा कर्मकर्ता तथाऽपि कामाधीनमेतदनाचरणमनुध्यातमित्यभिप्रायः । एवं मनःप्रभृतिष्वपि यथासम्भवं तस्य हेतुभावो द्रष्टव्यः । **कामः** रागोऽर्थव्यतिकराव्यतिकराभिलाषः । **मन्युः** क्रोधः तद्विघातकृत्सु । ताविवाविहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनयोर्निदानम् । तत्सहकारीणि मनोरजस्तमांसि । **पाप्मा** कर्तुः पापम् । तदप्यनेकजन्मोपार्जितं कारणमेव ॥ ४ ॥

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५ ॥

इदमपि तन्त्रप्राप्तिद्योतकमेव ॥ ५ ॥

अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणोत्तरलोम्ना प्रावृत्य वसति ॥ ६ ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चिमदेशे । ऋज्वन्यत्, रात्राविति शेषः ॥

अथ व्युष्टायां जघनार्धादात्मानमपकृष्य तीर्थं गत्वा प्रसिद्धं स्नात्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वा प्रसिद्धमादित्योपस्थानात्कृत्वाऽऽचार्यस्य गृहानेति ॥ ७ ॥

व्युष्टायां व्युष्टिसमये **जघनार्धात्** आत्मसम्बन्धिनो नाभेरधोभागात् पुनर्जननमिति निर्वृत्य तीर्थं नदीदेवखातादिपुण्यजलाशयः । **प्रसिद्धमिति** पूर्वोक्तस्नानविधिनोपस्थानपर्यन्तं करोति । अयं

विशेषः—अघमर्षणमन्त्रेण षोडश प्राणायामाः । ब्रह्मचारी वेदाचार्यस्य गृहानेति । गृहस्थस्तु गृहान् ॥ ७ ॥

अथास्य प्रशंसा—

यथाऽश्वमेधावभृथमेवमेवैतद्विजानीयादिति ॥

इति तृतीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

पापनिर्हरणप्रसङ्गादघमर्षणप्रसङ्गाद्वेदमन्यदारभते—

अथातः पवित्रातिपवित्रस्याघमर्षणस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पवित्रं पुरुषसूक्तादि । तेषां मध्ये अतिपवित्रमघमर्षणं सूक्तं तस्य कल्पः प्रयोगः ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्यासकृत्क्लिन्नेन वाससा सकृत्पूर्णेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत ॥ २ ॥

शुचिवासा इत्यस्योपसंहारः—असकृत्क्लिन्नेनेति । असकृत्प्रक्षाळितमिति यावत् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । **स्थण्डिलमादि-**

त्यमण्डलाकारम् । पूर्णेति । इयमपीत्थंभूतलक्षणायां तृतीया । सकृदेव पाणिपूरणं न पुनरादानम् । एवमन्यत्रापि जपेष्वापरिसमाप्तेः मोदकेन पाणिना भवितव्यम् । आदित्याभिमुखवचनात् स्थण्डिलस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ २ ॥

प्रातश्शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं वा ॥ ३ ॥

प्रातश्शतमधीयीत । मध्यन्दिने दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखो वा । अपराह्णे प्रत्यङ्मुखः । अपरिमितमपराह्णेनैव मंत्रध्याने ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्नीयात् ॥

प्रसृतयावकस्वरूपमुपरितनेऽध्याये वक्ष्यति । तदन्येनैव वैश्वदेवबलिहरणादिः कर्तव्यः । 'यदशनीयस्य' इति प्राप्तेऽपि उत्तरत्र निषेधात् ॥ ४ ॥

ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

एवमेव सप्तरात्रेण गोवधादिभ्यो विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा ॥ ६ ॥

अन्येभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यत इति शेषः ॥ ६ ॥

एकविंशतिरात्रात्तान्यपि तरति तान्यपि जयति ॥ ७ ॥

तानि पूर्ववर्जितानि महापातकानि । **तरणं** क्षपणम् । **जयः** पुण्यफलयोग्यता ॥ ७ ॥

अथ फलार्थवादप्रपञ्चः—

सर्वं तरति सर्वं जयति सर्वक्रतुफलमवाप्नोति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्वेषु वेदेषु चीर्णव्रतो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवत्याचक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति कर्माणि चास्य सिध्यन्तीति बोधायनः ॥ ८ ॥

आचक्षुषः आदृशः पथः । बोधायनसंशब्दनादस्य शिष्योऽस्य ग्रन्थस्य कर्तेति गम्यते । मनुरब्रवीदितिवत् ॥ ८ ॥

इति तृतीये प्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

प्रसृतयावकप्रसङ्गादिदमाह—

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमिवात्मानं मन्येतात्मार्थे प्रसृतयावकं श्रपयेदुदितेषु नक्षत्रेषु ॥ १ ॥

कर्मभिर्गर्हितैः **गुरुमिवा**जगरगीर्णमिवा**त्मानं मन्येत** । पुत्रदारादिकृते नेति प्रत्ययार्थमात्मग्रहणम् । अत एवात्मार्थमित्युक्तम् । **आत्मार्थे** न परार्थे । एतस्मादेव लिङ्गादतोऽन्यत्र प्रकरणे आर्त्विज्यमस्तीति गम्यते । यद्वा—'नात्मार्थं पाचयेत्' इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । प्रसृतयावकमात्मार्थमेव श्रपयेदिति । ततश्च वैश्वदेवातिथिभृत्यादीनां द्रव्यान्तरमन्वेष्टव्यं भवति । सति चैवमुत्तरसूत्रेण प्राप्तस्यायमनुवादः 'न ततोऽग्नौ जुहुयात्' इति । **प्रसृतं** गोकर्णकरपरिमितं **यावको** यवविकारो यवागूर्वा **उदितेषु नक्षत्रेष्विति** श्रपणकालः ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयान्न चात्र बलिकर्म ॥२॥

'यदशनीयस्य' इति प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ॥२

अशृतं श्रप्यमाणं शृतं चाभिमन्त्रयेत् ॥३॥

यवानां च घातावस्थायां पक्वावस्थायां चान्वीक्ष्य मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदाह—

यवोसि धान्यराजोसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदस्सर्वपापानां पवित्रमृषिभिस्स्मृतम् ॥

धान्यराजत्वमन्येषु धान्येषु म्लायत्सु मोदमानतयोत्थानात् । वारुणत्वं पुनरेतेषां 'वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा,'[1] 'वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुम्'[2] इत्येवमादिषु प्राचुर्येण वरुणसम्बन्धात् । मधुसंयुतत्वं तेनाभिचारितत्वात् । ऋज्वन्यत् ॥ ४ ॥

---

[1] तै. सं. १-८-८. [2] तै. सं. १-८-१०.

घृतं यवा मधु यवा आपो यवा अमृतं यवाः
सर्वं पुनथ मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

घृतादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यवा एव सर्वपवित्रत्वेन ध्यातव्या इति तेषां प्रशंसा ॥ ५ ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम्।
अलक्ष्मीं कालरात्रीं च सर्वं पुनथ मे यवाः॥

कालरात्रीकृताम् ॥ ६ ॥

श्वसूकरावधूतं यत्काकोच्छिष्टोपहतं च यत्।
मातापित्रोरशुश्रूषां सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

श्वादिग्रहणमाहारदोषकृतपापोपलक्षणार्थम् ॥ ७ ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ।
बालवृद्धमधर्मं च सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

दारुणं क्रूरं तत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । **राजकिल्बिषं** राजसेवानिमित्तम् । बालकृतं अज्ञानकृतं वा । **अधर्मः** पापम् । स एव सर्वत्र विशेष्यभूतः ॥ ८ ॥

सुवर्णस्तैन्यमव्रत्यमयाज्यस्य च याजनम्।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

अव्रत्यं नियमलोपकृतम् । ऋज्वन्यत् ॥ ९ ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
चोरस्यान्नं नवश्राद्धं सर्वं पुनश्च मे यवा इति॥

गणान्नं गणाय गणेन वा सङ्कल्पितम् । **श्राद्धं** पितृभ्यः सङ्कल्पितम् । **सूतकं** तत्सम्बन्धि तदन्नम् । **नवश्राद्धमेकोद्दिष्टान्नं** परिवेषग्रहसङ्कल्पविषयमभोज्यमेतत् । एते मन्त्रा वामदेवार्षा अनुष्टुप्छन्दसः यवदेवत्याश्च द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रप्यमाणे त्वयं विशेषः—

श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्थाल्यां कृष्णायसादि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

नमो रुद्राय भूताधिपतये द्यौश्शान्ता ॥ १२

अयमेको मन्त्रः ॥ १२ ॥

कृणुष्व पाज इत्येतेनानुवाकेन । ये देवाः पुरस्सदोऽग्निनेत्रा रक्षोहण इति पञ्चभिः पर्यायैः । मा नस्तोके । ब्रह्मा देवानामिति द्वाभ्याम् ॥ १३ ॥

'ये देवाः रक्षोहणः'[1] इत्येतस्य पदत्रयस्य पञ्चस्वप्यनुषङ्गार्थं 'अग्निनेत्रा रक्षोहणः'[1] इति पठितम् । 'नमो रुद्राय' इत्यादि 'ब्रह्मा देवानाम्'[2] इत्येव मन्त्रा रक्षामन्त्राः ॥ १३ ॥

---

[1] तै. सं. १-८-७.　　[2] तै. सं. ३-४-११.

शृतं च लघ्वश्नीयात्प्रयतः पात्रे निषिच्य॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १४ ॥

ये देवा मनोजाता मनोयुजस्सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यस्स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ १५ ॥

एते पञ्च पर्यायाः प्राणाहुतिमन्त्राः[1] । तस्मान्मन्त्रो निवर्तते । प्राशनं लब्वेव । कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः ॥ १५ ॥

त्रिरात्रं मेधावी* ॥ १६ ॥

पूर्वेण विस्तृतं यावकं प्राश्नीयादित्यनुवर्तते मेधानां ग्रहीतुंत्वस्य तदशनम् ॥ १६ ॥

षड्रात्रं पीत्वा पापकृच्छुद्धो भवति ॥ १७ ॥

अल्पपापकृदिति शेषः ॥ १७ ॥

सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तैन्यं सुरापानमिति च पुनाति ॥ १८॥

अनात्मकृतस्याप्येनसो निर्णोदो भवतीत्याह—

एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वपुरुषकृतमपि पापं निर्णुदति ॥ १९ ॥

---

[1] तै. सं. १-२-३. * मेधार्थी.

पूर्वपुरुषाः पितृप्रभृतयः ॥ १९ ॥

अपि वा गोनिष्क्रान्तानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं पश्यति विद्यां पश्यति विद्याधिपतिं पश्यतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ २० ॥

गोभ्यश्शकृद्भिस्सह निष्क्रान्तानाम् । भूयस्येषा प्रशंसाऽस्य कर्मणः ॥ २० ॥

इति तृतीये षष्ठोऽध्यायः.

——o——

अयमपि पापनिबर्हणप्रसङ्गादेवाध्याय आरभ्यते । अथ कूश्माण्डमुच्यते—

कूश्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत ॥ १ ॥

कूश्माण्डा वक्ष्यमाणाः यद्देवादयो मन्त्राः[1] । जुहुयादिति सोपस्थानस्य ग्रहणम् । प्रायश्चित्तेऽप्यपूत इव यो मन्येत ॥ १ ॥

तमुदाहरति—

यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतस्सिञ्चति ॥ २ ॥

स्तेन इति ॥ सुवर्णस्येति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतन्महापातकानाम् । महापातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अपूत इव यो म-

---

[1] तै. आ. २-३.

न्येतेत्यर्थः । **एवमेषः** अपूतो भवति । अयोनौ रेतस्सेको ब्रह्महत्यासम इति तस्य निन्दास्मृतिः—

उत्सृजेदात्मनश्शुक्रमक्षेत्रे कामतो नरः ।
हतं तेन जगत्सर्वं वीजनाशेन पापिना ॥

न ब्रह्महा ब्रह्महा स्यात् ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तस्यां गर्भमाधत्ते तेनासौ ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ॥

अन्यदपि—

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत इति ॥ ३ ॥

श्रुतिरेवार्वाचीनत्वेन परिमित्य तस्यैव प्राथम्यमाह । तस्यैव वक्ष्यते इति शेषः ॥ ३ ॥

अयोनौ रेतस्सिक्त्वाऽन्यत्र स्वप्नात् ॥ ४ ॥

श्रुतौ ह्यश्रुतमेतत् 'अन्यत्र स्वप्नात्' इति ॥ ४ ॥

अरेपा वा पवित्रकामो वा ॥ ५ ॥

रेप इति पापनाम । तदस्य न विद्यते सोऽरेपाः । तथा च ब्राह्मणम्—"पवित्रं नो ब्रूत येनारेपसस्स्यामेति',[1] 'यद्देवाः,'[2] 'यददीव्यन्,'[3] 'आयुष्टे,'[4] 'हुत्वोपतिष्ठते" इति । **पवित्रकामो** वेत्येव । 'न वै शरीरस्य सतः पापा भवन्ति' इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा केशश्मश्रु-

[1] तै. आ. २-७. [2] तै. आ. २-३. [3] तै. आ. २-४. [4] तै. आ. २-६.

लोमनखानि वापयित्वा ब्रह्मचारिकल्पेन व्रतमुपैति ॥ ६ ॥

पर्वण्युपक्रमः । ब्रह्मचारिकल्पो मधुमांसवर्जनम् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । व्रतं सङ्कल्पः कूश्माण्डैर्होष्यामीति ॥ ६ ॥

संवत्सरं मासं चतुर्विंशत्यहो द्वादशरात्रीः षड्तिस्रो वा ॥ ७ ॥

इमे श्रुतिवेद्याः । एतेषां च व्यवस्था 'यावदेनो दीक्षामुपैति'[1] इति ॥ ७ ॥

न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत जुगुप्सेतानृतात् ॥ ८ ॥

अनृतौ नोपेयादिति । एवमुपर्यासननिषेधः खट्वादौ । ततश्च तृणादावुपर्यासने न दोषः । जुगुप्सा निन्दा । नानृतं वदेदित्यर्थः । ब्रह्मचारिकल्पेनेत्यनेनैव मांसभक्षणादेरभावे सिद्धे संयोगपृथक्त्वात् कर्माङ्गत्वमप्यवगम्यते । एवं च तदतिक्रमे कर्मैव निष्फलं भवति । अतश्चौषधार्थमपि मांसं न भक्षितव्यमिति गम्यते ॥ ८ ॥

अथ भक्षनियमः—

पयो भक्ष इति प्रथमः कल्पः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

[1] तै. आ. २-८.

यावकं मोपयुञ्जानः कृच्छ्रद्वादशरात्रं चरेद्भि-
क्षेद्वा तद्विधेषु यवागूं राजन्यो वैश्य आ-
मिक्षाम् ॥ १० ॥

उपयुञ्जानः जुहुयादिति शेषः । तप्ते पयसि दध्यानीते यद्घनं सा आमिक्षा भवति ॥ १० ॥

पूर्वाह्णे पाकयज्ञिकधर्मेणाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुती-रुपजुहोति । यद्देवा देवहेडनम् । यददी-व्यन्नृणमहं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दध-दित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकाविति चत-स्रस्स्रुवाहुतीः । अग्नेऽभ्यावर्तिन् । अग्ने अङ्गिरः । पुनरूर्जा । सह रय्येति चत-स्रोऽभ्यावर्तिनीर्हुत्वा समित्पाणिर्यजमा-नलोकेऽवस्थाय वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इति द्वादशर्चेन सूक्तेनोपस्थाय—यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्व-स्मात्तस्मान्मेडितो मोग्धि त्वंहि वेत्थ यथा तथं स्वाहेति समिधमाधाय वरं ददाति ॥

पाकयज्ञधर्मग्रहणादाहवनीयो निवर्तते । आऽग्निमुखात्कृत्वा अनाम्नातया पक्वहोमं कृत्वा सौविष्टकृतं च । यद्देवादय उपहोमाः । **यजमानलोके** दक्षिणतोऽग्नेः । अन्यत्राप्युपस्थानचोदनायाम् । समित्पाणिना समिदभ्याधानं च द्रष्टव्यम् । **यन्मया मनसा** वामदेवर्षिः कण्वर्षिर्वा । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । यद्वाञ्जनमाभ्यां कृतमेनः कस्यां चिदवस्थायां तस्मात् **सर्वस्मात्** मिळितं **मा** मां **ईडितः स्तुतः** त्वं **मोग्धि** मोचय **हि** यस्मात् **वेत्थ** त्वमेव सर्वं **यथातथं** वेत्सि परितः । **वरः** वरिष्ठा गौः॥११

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥१२॥

एक एवाग्नौ परिचर्यायाम् ॥ १३ ॥

अग्नौ परिचर्यायां यदुक्तं तस्यामेक एव स्वयं कर्ता स्यात् नान्यं कर्तारं वृणीते । तस्मादन्यत्रोपपन्नेषु परकर्तृकताऽपि भवतीति गम्यते । अग्नावित्येकवचननिर्देशाच्चास्मिन्नेतत्स्वयं कर्तव्यम्। न त्वाहवनीयेऽपि । तत्र ह्यनादृष्टे आध्वर्यं वै होतव्यमित्येतदेव ॥१३

एवं तावत्पुरुषार्थतया होमविधिरुक्तः । अथेदानीं 'कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात्'* इत्येतद्व्याख्यास्यन्नाह—

अग्न्याधेये यद्देवा देवहेळनम् । यददीव्यन्नृणमहं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दधदिति पूर्णाहुतिम् ॥ १४ ॥

जुहुयादिति शेषः ॥ १४ ॥

---

* तै. आ. २-७.

अग्निहोत्रं दर्शयितुमाह—

हुत्वाऽग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोत्रा हुत्वा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होत्रा हुत्वा चातुर्मास्यान्यारप्स्यमानः पञ्चहोत्रा हुत्वा पशुबन्धे षड्ढोत्रा सोमे सप्तहोत्रा ॥ १५ ॥

दशहोता 'चित्तिस्स्रुक्'* इत्यनुवाकः । 'पृथिवी होता'* चतुर्होता । 'अग्निर्होता'* पञ्चहोता । 'वाग्घोता'* षड्ढोता । व्याख्यानेषु प्रायणीयानां च । 'सूर्यं ते',* 'महाहविः'* सप्तहोता । एते कूश्माण्डप्रदेशाः ॥ १५ ॥

विज्ञायते कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात् पूतो देवलोकान् समश्नुत इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं तु कर्मादिषु ब्राह्मणोक्तमेव कर्तव्यं, अतश्चाभिमुखवरदानादेश्च निवृत्तिः ॥ १६ ॥

इति तृतीये सप्तमोऽध्यायः.

—·:⊕:·—

अयमपि पापनिबर्हणोपाय इत्याह—

अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

चन्द्रस्यायनं गमनं यथा वृद्धिह्रासाभ्यां युक्तं भवति तद्वत् ग्रासवृद्धिह्रासवशाच्चरतीति चान्द्रायणम् ॥ १ ॥

*तै. आ. ३, १-६.

शुक्लचतुर्दशीमुपवसेत्केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा ॥ २ ॥

केशानि वापयित्वोपवसेदिति क्रमः । उपवसेदिति वचनात् औपवसथ्यमेतदहरिति गम्यते । अत उत्तरेद्युर्होमः । तथाच लिङ्गम्— 'पञ्चदश ग्रासान्' इति ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तार्थे चान्द्रायणे एतत् । अथाभ्युदयार्थे—

अपि वा श्मश्रूण्येव ॥ ३ ॥

तथा च गौतमः—'कृच्छ्रे वपनं व्रतं चरेत्'[1] इति ॥ ३ ॥

अहतं वासो वसानः सत्यं ब्रुवन्नावसथमभ्युपेयात् ॥ ४ ॥

अहतं वस्त्रं नवं केशादिरहितं प्रक्षालितोपवातं च । सत्यवचनमपि चान्द्रायणाङ्गमेव । आवसथो होमस्थानम् ॥ ४ ॥

तस्मिन्नस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररण्योर्निर्मन्थ्यो वा ॥ ५ ॥

लौकिक एवाग्निः कर्मार्थं प्रणीतो यथा न नश्येत् तथा धार्यः एवमर्थं सकृद्ग्रहणम् । यावच्चान्द्रायणं नित्यं जागरणमित्यर्थः । तदसम्भवेऽरण्योस्समारोपणम् । चान्द्रायणापवर्गे करिष्यमाणाय होमाय मन्थनं च । यस्य पुनररणी न स्तस्तस्यापि यस्मात्कस्माच्चित् काष्ठद्वयात् निर्मन्थ्योऽग्निः ॥ ५ ॥

---

[1] गौ. ध. २७-३.

ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैषायोपकल्पी स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचारी अनृतौ । **सुहृत्** शोभनं हृदयं यस्य स तथोक्तः असहायेन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमित्यात्मनः प्रैषकरणायान्यमुपकल्पयेत इत्युपकल्पी उपकल्पितश्च । अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेनेति । योऽसावन्यः प्रेषितार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्विग्धर्मेति केचिदाहुः । अन्ये लौकिकार्थधर्मार्थधर्माऽसाविति । तत्पुनर्युक्तायुक्ततया विचारणीयम् ॥ ६ ॥

हविष्यं च व्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलवणं **व्रतोपायनं** प्रधानद्रव्यम् । नोपदंशादि ॥७॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति ॥ ८ ॥

अवदानधर्मेणादायेति शेषः ॥ ८ ॥

अग्नये या तिथिस्स्यान्नक्षत्राय सदैवतायात्राह गोरमन्वतेति चान्द्रमसीं पञ्चमीं द्यावापृथिवीभ्यां षष्ठीमहोरात्राभ्यां सप्तमीं रौद्रीमष्टमीं सौरीं नवमीं वारुणीं दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वैश्वदेवीं द्वादशीमिति ॥ ९ ॥

एवं द्वादशहोमा एतस्मादेव चरोरवदाय कर्तव्याः । तत्र 'अग्नये स्वाहा' इति प्रथमाऽऽहुतिः । **या तिथिस्स्यात्**तस्यै द्वितीया । प्रतिपच्चेद्वर्तते 'प्रतिपदे स्वाहा' इति । द्वितीया चेत् द्वितीयस्यै । तृतीया चेत्तृतीयस्यै । इत्यादिवत् । तस्यै द्वितीयेति सूत्रयितव्ये या तिथिरिति वचनं या तिथिः चान्द्रायणे यथाकथंचिदित्येतस्मिंश्चैताद्विधानमस्तीति दर्शयति । **नक्षत्राय** तृतीया । यच्च नक्षत्रं कृत्तिकादि वर्तते सैव तृतीयाऽऽहुतिः । कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा । रोहिण्यै स्वाहेति । **सदैवताय** यस्य नक्षत्रस्य या देवता स्यादिन्द्रादिका तस्यै चतुर्थ्याहुतिः । अग्नये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । सोमाय स्वाहेत्यादि । **चान्द्रमसीति** सास्य देवतेति तद्धितः । एवं **रौद्रीमित्यादिषु** द्रष्टव्यम् । षष्ठीप्रभृतिष्वपि तद्देवत्याभिः ऋग्भिर्होम इति केचित् । अपरे विधिशब्दैरेवंभूतैरिति । वयं तु ब्रूमः—षष्ठीसप्तम्यावाहुती चतुर्थीचोदिते सत्यौ विधिशब्दमन्त्रके । अष्टम्याद्यास्तद्धितसमासादितः ऋङ्मन्त्रका इति । एवं च सति सूत्रवैचित्र्यं साभिप्रायमुपपादितं भवति ॥ ९ ॥

किमेतावत्य एवाहुतयः? नेत्याह—

अथापरास्समामनन्ति दिग्भ्यश्च सदेवताभ्यः उरोरन्तरिक्षाय सदैवताय। नवोनवो भवति जायमान इति सौविष्टकृतीं हुत्वाऽथैतद्धविरुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा व्युद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्य पञ्चदश पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राश्नाति । प्रा-

णाय त्वेति प्रथमम् । अपानाय त्वेति द्वितीयम् । व्यानाय त्वेति तृतीयम् । उदानाय त्वेति चतुर्थम् । समानाय त्वेति पञ्चमम् ॥ १० ॥

एता एकादश । **दिग्भ्यः** । चतसृभ्यः । 'प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे'[1] इति मन्त्रकल्पना कृता । न तु चतसृभ्यः पावकादिदिग्भ्य इति । नन्वष्टदिक्पाला इति प्रसिद्धिरस्ति, तथा क्वचिद्दश दिश इति । सत्यम्—तथाऽपि 'दिग्भ्यस्स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यस्स्वाहा'[1] इति व्यपदेशभेदाच्चतस्र एव दिग्ग्रहणेन गृह्यन्ते । सदेवताभ्योऽपि तावतीभ्यः 'इन्द्राय स्वाहा यमाय' इत्यादि । अथ वा 'प्राची दिगग्निर्देवता'[2] इत्यादि दर्शनात् 'अग्नय इन्द्राय' इत्यादि द्रष्टव्यम् । उरोरिति चतुर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । अन्तरिक्षविशेषणत्वात् । ततः 'उरवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा' इति मन्त्रः । अन्तरिक्षदेवता तु वायुः 'वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः'[3] इति दर्शनात् । **प्राश्नाति** हविरुच्छिष्टं हुतशेषं **हविष्याणि व्यञ्जनानि** क्षीरादीनि शाकफलादीनि च क्षारलवणरहितानि । अत्र व्यञ्जनशब्दप्रयोगात् 'हविष्यं च व्रतोपायनम्' इत्यत्र प्रधानद्रव्यमेव गृह्यते । तथैव च व्याख्यातमस्माभिः ॥ १० ॥

व्रतस्य ग्रासास्तु प्राशितव्याः प्राप्ताः.

यदा चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वम् ॥ ११ ॥

प्रथमो ग्रासः द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां, तत उत्तरेषामेकैकेनैकैकः ॥

---

[1] तै. सं. ७-१-१५. [2] तै. ब्रा. ३-११-९. [3] तै. सं. ३-४-५.

यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वौ ॥ १२ ॥

यदा तु काले त्रयाणां ग्रसनं तदा द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां ग्रसनीयौ । तृतीयस्तु पञ्चमेन ॥ १२ ॥

यदा द्वौ द्वाभ्यां पूर्वं त्रिभिरुत्तरम् ॥ १३ ॥

एकं सर्वैः ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थे सूत्रे ॥ १३–१४ ॥

'अमृतापिधानमसि'[1] इत्यस्य स्थाने—

निग्राभ्यास्स्थेत्यपः पीत्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ १५ ॥

'निग्राभ्यास्स्थ देवश्रुतः'[2] इत्यादि 'गणा मे मा वितृषन्'[2] इत्यन्तमेकं यजुः ॥ १५ ॥

अथ होममन्त्राः—

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा । वाङ्मनः शिरः पाणि त्वक् शब्द पृथिवी अन्नमय एतैस्सप्तभिरनुवाकैः ॥ १६ ॥

प्रत्यनुवाकं होमः ॥ १६ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १७ ॥

---

[1] याज्ञिकी. ६९.

[2] तै. सं. ३-१-८.

उत्तरं दार्विहोमिकं तन्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्रमसीभिश्चन्द्रमसम् ॥ १८ ॥

सौर्यः—'उद्वयं तमसस्परि,[1] उदु त्यं,[2] चित्रम्'[3] इति तिस्र ऋचः। चान्द्रमस्यः—'नवोनवो भवति,[3] सचित्र चित्रम्,[4] अत्राह गोरमन्वत'[5] इति च ॥ १८ ॥

शर्वर्यां संवेशनकाले—

अग्ने त्वं सुजागृहीति संविशन् जपति। त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुद्धः ॥ १९ ॥

संविशन् शयानः। प्रबुद्धः उज्जिहानः। आचम्येति शेषः ॥

स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत मूत्रपुरीषे नावेक्षेत॥२०

अभिभाषणं पूर्वभाषणम् ॥ २० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपत्यबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुस्सूर्योज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीरिति ॥ २१ ॥

व्याख्यातो मन्त्रः 'उत्तरत उपचारः' इत्यत्र। एते नियमा आ परिसमाप्तेश्चान्द्रायणस्यानुसरणीयाः ॥ २१ ॥

प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश ग्रासान्॥२२

---

[1] तै. सं. ४-१-६. [2] तै. सं. १-४-४३. [3] तै. सं. २-४-१४.
[4] ऋ. सं. ४-५-८. [5] तै. ब्रा. १-६-८.

प्राश्नातीत्यनुवर्तते । **अपरपक्षस्य** च प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा ग्रसनीया इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमेकापचयेनामावास्यायाः ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयाप्रभृतिषु एकैको ग्रासोऽपचीयते । द्वितीयस्यां त्रयोदशतृतीयस्यां द्वादश इत्यादि ॥ २३ ॥

एवमाऽमावास्याया नीयमाने—

अमावास्यायां ग्रासो न विद्यते ॥ २४ ॥

अतस्तस्यामुपवासः ॥ २४ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैकः ॥ द्वौ द्वितीयस्याम् ॥

एवमेते अप्यृज्वर्थे ॥ २५–२६ ॥

एवमेकोपचयेनापौर्णमास्याः ॥ २७ ॥

उपचयो वृद्धिः । एवमा पौर्णमास्या नीयमाने चतुर्दश्यां चतुर्दश भवन्ति ॥ २७ ॥

पौर्णमास्यां च स्थालीपाकस्य जुहोति ॥

अप्राणितष्षष्ठ्येषा तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे वा द्रष्टव्या । अग्निमुपसमाधायेत्यादि प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

तत्रैते पक्वहोममन्त्राः—

अग्नये या तिथिस्स्यात् ॥ २९ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ २९ ॥

नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः ॥ ३० ॥

अत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वेभ्यो नक्षत्रेभ्यः कृत्तिकादिभ्यो होतव्यमिति, तथा नक्षत्रदेवताभ्योपि सर्वाभ्यः । तत्र मन्त्राः नक्षत्रेषूपहोमत्वेनाम्नाता वेदितव्याः ॥ ३० ॥

अत एवाह—

पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितस्सदैवतस्य हुत्वा गां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ३१ ॥

अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणाया अस्ति । तस्य ब्रह्मा देवता । अन्यत्सर्वं प्रथमहोमवत् । अत्रापि पञ्चदश ग्रासाः ग्रसनीयाः । तथा च सति तिस्रो नीतयस्सम्पद्येरन् । पर एव तस्यास्संख्याया नियमात् । यच्च पिपीलिकायवमध्ययोः पञ्चविंशत्युत्तरशतद्वयमिति, न चैतद्युक्तं, चान्द्रायणान्तरे पक्षयोश्च द्वावुपवासौ कृतौ भवतः ॥ ३१ ॥

एवं कृते—

तदेतच्चान्द्रायणं पिपीलिकामध्यम् ॥ ३२ ॥

सव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । लुप्तोपमेयं पिपीलिका हि तनुमध्योभयतःस्थूला भवति तद्वदेतदपि ॥ ३२ ॥

विपरीतं यवमध्यम् ॥ ३३ ॥

अमावास्योपक्रमममावास्यान्तामित्यर्थः अत्र हि आद्यन्तयोश्चोपवासयोः क्रियमाणयोश्चन्द्रगतिरप्युपसृता भवति ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यतरच्चरित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः पापकृच्छुद्धो भवति ॥ ३४ ॥

मुक्तोभवतीत्युक्तंभवति ॥ ३४ ॥

न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेवान्यतरस्य चान्द्रायणस्य चरणम्, किं तर्हि—

कामाय कामायैतदाहार्यमित्याचक्षते॥३५॥

अत्रैकः कामशब्दः कर्मवचनः । अपरो भाववचनः । काम्यमानाय फलायेत्यर्थः । यद्वा-वीप्सावचनमेतत् । अतश्च सर्वाभिप्रायकमेतदित्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तदाह—

यं कामं कामयते तमेतेनाप्नोति ॥ ३६ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३६ ॥

एतेन वा ऋषय आत्मानं शोधयित्वा पुरा कर्माण्यसाधयन् ॥ ३७ ॥

कर्माण्यग्न्याधेयादीनि । उक्तं चैतत् अग्नीनाधास्यमानः प्रयुञ्जानः कुर्वन्निति कर्मार्थमेतत् ॥ ३७ ॥

इदानींतना अपि कथं रोचेरन्, ततो नुतिष्ठेयुरिति—

तदेतद्धन्यं पुण्यं पुत्र्यं पौत्र्यं पशव्यमायुष्यं स्वर्ग्यं यशस्यं सार्वकामिकम्॥३८॥

'तस्मै हितम्' इति तद्धितान्तो विग्रहः ॥ ३८ ॥

नक्षत्राणां द्युतिं सूर्याचन्द्रमसोस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥ ३९ ॥

फलार्थवादोऽयम् ॥ ३९ ॥

य उचैनदधीते यउचैनदधीते ॥ ४० ॥

विद्वत्प्रशंसैषा ॥ ४० ॥

इति तृतीये अष्टमोऽध्यायः.

अनश्नत्पारायणमपि पापमोचनमिति मत्वाऽऽह—

अथातोऽनश्नत्पारायणविधिं व्याख्यास्यामः

वेदस्य पारं पर्यन्तं निष्ठामयन्ते गच्छन्तीति पारायणं तच्चानश्नता कर्तव्यमित्यनश्नत्पारायणम् ॥ १ ॥

शुचिवासाः स्याच्चीरवासा वा ॥ २ ॥

चीरं चिरकालिकं जीर्णमित्यर्थः । न चैतावतोपभुक्तं वासोऽभ्यनुज्ञातं भवति । 'अहतं वासो वसानश्शुचिः' इति नियमात् । समुच्चयार्थो वाशब्दः पूर्वस्मिन् । उत्तरत्र तु विकल्पार्थः ॥ २ ॥

हविष्यमन्नमिच्छेदपः फलानि वा ॥ ३ ॥

हविष्यमक्षारलवणम् । यदि मन्येतोपदस्यामीति तदेतद्वेदितव्यम् । इतरथाऽनश्नत्त्वविरोधात् ॥ ३ ॥

ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्भिरभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपनिष्क्रम्य शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्ते प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्य स्थण्डिलं कृत्वेत्यर्थः । सम्परिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय । नात्र दार्विहोमिकं तन्त्रं विद्यते ॥ ४ ॥

अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा सोमाय स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वयम्भुव ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्योऽथर्वभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञायै मेधायै श्रियै ह्रियै सवित्रे सावित्र्यै सदसस्पतयेऽनुमतये च हुत्वा वेदादिमारभेत सन्ततमधीयीत नान्तरा व्याहरेन्न चान्तरा विरमेत् ॥ ५ ॥

व्याहरणमवैदिकशब्दोच्चारणम् । विरामोऽवमानम् । अन्तरा स्वाध्यायमध्ये । सन्ततविधानादेव सिद्धेरन्तरा विरमनिषेधात् नैमित्तिकेऽनध्यायेऽग्न्युत्पातादावध्ययने दोषो नास्तीति गम्यते । नित्याध्ययनानां सन्ध्योपासनादीनां च पूर्वमेवावगन्तुं शक्यत्वात् परिहारः । नानाऽपि सङ्कल्प उपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्रान्यथाकरणे प्रायश्चित्तमाह—

अथान्तरा व्याहरेदथान्तरा विरमेत्त्रीन् प्राणानायम्य वृत्तान्तादेवारभेत ॥ ६ ॥

अथ यदीत्यर्थः । आयमनमायतनं वृत्तान्तात् स्थितादुत्तरतः ॥ विरमकालेनाप्यप्रतिभायां किं कर्तव्यमित्याह—

अप्रतिभायां यावता कालेन न वेद तावन्तं कालं तदधीयीत स यज्ञानीयात् ॥ ७ ॥

व्यवहितमपि यत्प्रत्यभात्तदधीयीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्राप्यशक्तौ कथम्—

ऋक्तो यजुष्टस्सामत इति ॥ ८ ॥

विजानीयादिति शेषः । ऋच्यप्रतिभातायामृगन्तरमधीयीतेत्यर्थः । एवं यजूंषि सामानि च ॥ ८ ॥

तत्राप्यप्रतिभायाम्—

तद्ब्राह्मणं तच्छान्दसं तद्दैवतमधीयीत ॥ ९ ॥

ऋचश्चेन्न प्रतिभान्ति तद्ब्राह्मणमधीयीत । तत्प्रतिभायां पुनर्मन्त्रमेव । तच्छान्दसं तद्दैवतं तत्तदार्षमधीयीत ॥ ९ ॥

द्वादशवेदसंहिता अधीयीत यदनेनानध्यायेऽधीयीत यद्गुरवः कोपिता यान्यकार्या-

णि कृतानि भवन्ति ताभिः पुनीते शुद्ध-मस्य पूतं ब्रह्म भवति ॥ १० ॥

द्वादशेत्यत्र ऋग्यजुष्ष्वित्यध्याहार्यम् । संहिताग्रहणं च पदक्रमनिवृत्त्यर्थम् । तथा च शौनकः—'अथैते प्राहुरनुसंहितं तत्पारायणं प्रवचनं प्रशस्तम्' इति ताभिस्संहिताभिर्द्वादशभिः पुनीते । कस्मात्? अनध्यायाध्ययननिमित्तात् गुरुकोपनिमित्तादकार्यकरणनिमित्ताच्च ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सञ्चयः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि हि द्वादशभिः पारायणैः पूते **सञ्चयः** निश्श्रेयसस्य भवति ॥ ११ ॥

अपरा द्वादशवेदसंहिता अधीत्य ताभिरुशनसो लोकमवाप्नोति ॥ १२ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिर्बृहस्पतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १३ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिः प्रजापतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १४ ॥

अनश्नत्संहितासहस्रमधीयीत ब्रह्मभूतो विरजो ब्रह्म भवति ॥ १५ ॥

संहितासहस्रं सहस्रकृत्व इत्यर्थः ॥ १२–१५ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुञ्जानो दिव्यं चक्षुर्लभते ॥

भैक्षमिति क्रियाविशेषणम् । प्रयुञ्जानः पारायणमिति शेषः । दिव्यं चक्षुर्दूरदर्शनम् ॥ १६ ॥

षण्मासान्यावकभक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तुभक्षो द्वौ मासौ फलभक्षो मासमब्भक्षो द्वादशरात्रं वाऽप्राश्नन् क्षिप्रमन्तर्धीयते ज्ञातीन्पुनाति सप्तावरान्सप्तपूर्वानात्मानं पञ्चदशं पङ्क्तिं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्नन्नित्यत्राकारप्रश्लेषः कर्तव्यः अप्राश्नन्निति । पराचीनं वा पारायणं प्रयुञ्ज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिश्श्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निश्श्रेयणी निश्श्रेयसहेतुः । निश्श्रेयसः संश्रयः सोपानमिति यावत् ॥ १८ ॥

निश्श्रेयसहेतुत्वं दर्शयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छन्नृषय ऋषित्वम्

अथेदानीमनश्नत्पारायणारम्भकालत्वेनाहरवयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाहः प्रातस्सवने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मे वा पररात्रे ॥ २० ॥

अतश्च होमा एतेष्वेव कालेषु कर्तव्याः ॥ २० ॥

साम्प्रतं गुरुपर्वक्रमाकारेणास्यैव प्रशंसामाह—

तं वा एतं प्रजापतिस्सप्तऋषिभ्यः प्रोवाच सप्तर्षयो महाजज्ञवे महाजज्ञुः ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

यस्मान्महाजज्ञुः ब्राह्मणेभ्यः एतमनश्नत्पारायणं प्रोवाच तस्मात्तेषामेवात्राधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥

इति तृतीये नवमोऽध्यायः.

पञ्चविधो धर्मो व्याख्येयतया प्रक्रान्तः तत्र चतुर्विधः—

उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा॥ २ ॥

लिप्यत इति शेषः । अयमिति प्रत्यक्षं शरीरिणां क्षेत्रज्ञं व्यपदिशति । अतश्च परमात्मा न लिप्येत । पुरुषः पुरिशयः पूरयतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोपि लिप्यन्ते ॥ १–२ ॥

अभव्यं पापमिति यावद्दर्शयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याजयत्यप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्णात्यनाश्यान्नस्य वाऽन्नमश्नात्यचरणीयेन वा चरति ॥ ३ ॥

प्रदर्शनमेतदन्येषामपि पापानाम् । मिथ्या अयथादृष्टार्थस्य कर्मणः आत्मनो लाभपूजार्थं चरणमित्यादि । अचरणीयमकर्तव्य प्रतिषिद्धमित्यर्थः । यदत्र पुनरुक्तमिव लक्ष्यते तत् दृढार्थं, स्वभावो ह्येष आचार्यस्य । अथ वा—आपद्विषयेऽनुज्ञातस्याप्ययाज्ययाजनादेः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । तत्रापि प्रथमकल्पितचतुर्भागः कर्तव्यः उशनसो वचनात् 'आपद्विहितैः कर्मभिरापादयन्तीत्यापदस्तेषां प्रायश्चित्तचतुर्भागं कुर्यात्' इति ॥ ३ ॥

याप्येन कर्मणा लिप्यत इत्युक्तम्—

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

मीमांसन्ते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षो न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

कुतः—

न हि कर्म क्षीयत इति ॥ ५ ॥

इतिशब्दो हेतौ । फलप्रदानमन्तरेण पापस्य कर्मणः क्षयाभावादित्यर्थः । आत्मसंस्थत्वात्कर्मणो जलसंस्थस्येव लवणस्य नाशो नास्तीति ॥ ५ ॥

कुर्यात्त्वेव ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कथम्? कर्म क्षीयत इति वदामः यथा सर्पदंशनलक्षणस्य कर्मणो मरणपर्यन्तस्य मन्त्रौषधादिना विनाशो दृश्यते, तद्वदस्यापि प्रायश्चित्तेनेत्यभिप्रायः, आगमगम्यत्वादुत्पत्तेस्तन्नाशस्य च । किञ्चित्तत्फलभोग एवायम्, यदिदं तपः। अल्पकालपरिसमाप्तमित्येतावत् । यथा दीर्घकालोपभोग्यस्य व्याधेरल्पदुःखानुभवरूपेण भेषजादिना क्षयो भवत्येवमस्याप्यागमगम्य-

त्वादेव । तस्मात्कुर्यात्त्वेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शुष्कतर्को न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ तदागमं दर्शयति—

पुनस्सोमेनेष्ट्वा पुनस्सवनमायान्तीति ॥७॥

अथाप्युदाहरन्ति—

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इति ॥ ८ ॥

अग्निष्टुता वाऽभिशस्यमानो यजेतेति च ॥

विषयव्याप्त्यर्थमनेकोदाहरणम् । **पुनस्सवनं** पुनर्यागः । नष्टाधिकारस्य तत्समाधाने सत्येतदुपपद्यते । सर्वग्रहणाद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तस्यापि । **तरणं** क्षपणं प्रतीयते । उभयाभावेऽपि जन्मान्तरकृतपापप्रदर्शनार्थमभिशस्यमान इत्युक्तम् ॥७–९॥

अधुना पापनिबर्हणोपायानाह—

तस्य निष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवासो दानम् ॥ १० ॥

निष्क्रयणं शोधनं याप्यस्य कर्मणः । यथा कंसादिगतस्य मलस्य भस्मादि । **जपो** मानसो वाचिकश्च । स च वक्ष्यमाणस्योपनिषदादेः मन्त्रगणस्य । **तपश्चा**हिंसादि वक्ष्यते । **होम** आत्मीयद्रव्यस्य देवतोद्देशपूर्वकोऽग्नौ प्रक्षेपः । **उपवास** इन्द्रियसंयमः । **दान**मात्मीयस्य च द्रव्यस्य पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥१०॥

जप इत्युक्तं तत्राह—

उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वच्छन्दस्सु संहिता मधून्यघमर्षणमथर्वशिरो रुद्राः पुरुषसूक्तं राजनरौहिणे बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानाम्न्यो महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठसाम्नामन्यतमद्बहिष्पवमानः कूश्माण्ड्यः सावित्री चेति पावनानि ॥ ११ ॥

उपनिषदो वेदास्संहितारहस्यादयः । ऋग्यजुषयोरनुवाक आदिः। साम्नां सामको वा । **वेदान्ता** आर्षमृचम् । **अथर्वशिरो**ऽथर्वणां प्रसिद्धम् । **रुद्राः** 'नमस्ते रुद्र'[1] इति प्रश्नः । **पुरुषसूक्तं** प्रसिद्धम् । **राजनरौहिणे** सामनी 'इन्द्रं नरः'[2] इत्यस्यामृचि गीते । **बृहत्** 'त्वामिद्धि'[3] इत्यस्याम् । **रथन्तरं** 'अभि त्वा'[4] इति । **पुरुषगतिः** 'अहमस्मि'[5] इत्यस्याम् । **महानाम्न्यो** 'विदा मघवन्'[6] इत्येता ऋचः । अस्यामुत्पन्नानि वा सामानि । **महावैराजं** 'पिबा सोमम्'[7] इत्यस्याम् । **महादिवाकीर्त्यं** 'सा नो'[8] इत्यस्याम्। **ज्येष्ठसामानि** 'शं नो देवीः'[9] 'चित्रं देवानाम्'[10] इत्यनयोः । **बहिष्पवमानः** 'उपास्मै'[11] इत्यासु । **कूश्माण्ड्यो** 'यद्देवाः'[12] आच्छिद्रकोऽनुवाकः । **पावमान्यः** 'स्वादिष्ठया'[13] इत्यृचः । **सावि-**

1 तै. सं. ४-५-१. 2 सामसं. पू. ४-१. 3 सामसं. पू. ३-१.
4 सामसं. पू. ३-१. 5 ,, पू. ६-३. 6 महानाम्नी.
7 सा. सं. उ. ३-१. 8 सा. सं. उ. ८-३. 9 सा. सं. पू. १-१.
10 ,, पू. ६. ३. 11 ,, उ. १-२ 12 तै. ब्रा ३-७-१२.
13 ऋक्सं. ६-७-१६.

त्री तु प्रसिद्धा । चशब्दाच्छुद्धवत्यादि । इतिशब्देन प्रकारवाचिना खिलेषु पठितं शिवसङ्कल्पादि गृह्यते ॥ ११ ॥

उपसन्नन्यायेन पयोव्रतता शाकभक्षता फलभक्षता मूलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्यप्राशनं घृतप्राशनं सोमपानमिति मेध्यानि ॥ १२ ॥

उपसन्नन्यायः आराग्रा परोवरीयसी वा । **प्रसृतयावको** व्याख्यातः । इतिकरणेनैवंप्रकारं पञ्चगव्यादि परिगृह्यते ॥१२॥

सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवन्त्यः सरितः पुण्या ह्रदास्तीर्थान्यृषिनिकेतनानि गोष्ठक्षेत्रपरिष्कन्दा इति देशाः ॥ १३ ॥

शिलोच्चयाः पर्वता इत्यर्थः । **स्रवन्त्यो** नद्यः । **ह्रदा** ह्रादतेश्शब्दकर्मणः ह्लादतेर्वा शीतभावकर्मणः अच् पृषोदरादिः । त्रिपुष्करादि । इतः प्रभृति पुण्यानुसन्धानात् पूर्वत्रापुण्या अपि पर्वतादयः अभ्यनुज्ञायन्ते । **ऋषिनिकेताः** ऋषिनिवासाः ऋष्याश्रमाः । **क्षेत्रं** कुरुक्षेत्रम् । **परिष्कन्दाः** तदालयाः गुह्यावासप्रदेशाः । इतिशब्दादग्न्यगारादयः ॥ १३ ॥

एतानि तपांसि—

अहिंसा सत्यमस्तैन्यं सवनेषूदकोपस्पर्शनं गुरुशुश्रूषा ब्रह्मचर्यमधश्शयनमेकवस्त्रताऽनाशक इति तपांसि ॥ १४ ॥

तपांसि तपोहेतवः । सवनं पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णाः । इति शब्दो देवपूजार्थः ॥ १४ ॥

किं दानमिति दानमाह—

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिलं घृतमन्नमिति देयानि ॥ १५ ॥

एतानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दाद्व्रजतोपानच्छत्राण्यपि गृह्यन्ते ॥

संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहष्षडहस्त्र्यहोऽहोरात्र एकाह इति कालाः ॥ १६ ॥

एकं च तदहः एकाहः केवलम् । इतिशब्दात् केवलाऽपि रात्रिः ॥ १६ ॥

आनन्त्यात् पापिनां प्रतिपापं प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्यशक्य इति मत्वाऽऽह—

एतान्यनादेशे क्रियेरन्नेनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनि ॥ १७ ॥

विकल्पेनेति वाक्यशेषः । एतानि जपादीन्यनादेशे । यानि प्रायश्चित्तान्यन्यतोऽनुपदिष्टानि । यथाऽऽह—'अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः'[1] । तत्र विकल्पेनैतानि कर्तव्यानि क्वचिज्जपः क्वचित्तपः क्वचिदन्नं क्वचित्सर्वाणीति । गुरुत्वं चैनसोऽभिसन्ध्याद्यपेक्षया। आह चापस्तम्बः—'यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलं, सह सङ्कल्पेन भूयः, एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु'[2] इत्यादि ॥ १७ ॥

---

[1] मनु. ११-१३३. [2] आप. ध. १,२९,२-४.

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तिः सर्वप्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

अनादेश इत्यनुवर्तेत इति केचित् । इतिकरणात्पराकोपि । पापगुरुलघुत्वापेक्षया एतेषां व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः
तृतीयप्रश्नस्समाप्तः.

पुनरपि प्रायश्चित्तविषये कथा प्रस्तूयते—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।
तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥

नानार्थानि नानाप्रयोजनानि पृथक्पृथगनुष्ठातव्यानि न पुनर्देशकालादिनियन्त्रिततया तन्त्रेणेति । न केवलं प्रयोजननानात्वेन पृथगनुष्ठानम् । किं तर्हि गरीयान् गरीयसि, न हि त्रिरात्रोपवासेनेव एकरात्रोपवासेनापि दोषो नश्यति, सोऽप्येकरात्रोपवासेनैव नाशयितव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् ।
भूयोभूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥

देशकालवयश्शक्त्यादीनपेक्ष्य क्वचिन्नानार्थानां गुरुलघूनामपि तन्त्रता भवतीत्येतदनेन कथ्यते ॥ २ ॥

लघूनीत्युक्तं तत्राह—

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाचरेत् ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धः शास्त्रदृष्टो विधिः, स च प्राणायामेषु प्रतीक्षितव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधुना प्रायश्चित्तविषयानाह—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राणचक्षुषा ॥ ४ ॥

एतेषु समसङ्ख्याकानेव प्राणायामान् चरेदित्यध्याहारः ॥ ४ ॥

ननु चक्षुश्श्रोत्रमनोभिरिति स्वसंयुक्तैरेव पापं कर्तुं शक्यते त्वक्पादबाहूपस्थघ्राणैस्त्वन्यसंयुक्तैरेव । वाचा पापमित्यन्यस्मिन् श्रुतवत्येव । अतो विषमसमीकरणमन्याय्यमिति मत्वाऽऽह—

अथ वा चक्षुश्श्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैश्शुद्ध्यति ॥ ५ ॥

एतेषु त्रिभिरितिवचनादुपस्थादिष्वाधिक्यं गम्यते । प्राणायामप्रवृत्तेनापि पयोव्रततादयो नियमा अनुसरणीयाः ॥ ५ ॥

अथेमान्यपराणि प्राणायामनिमित्तानि—

शूद्रान्नस्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु पृथक्पृथक्सप्ताहं सप्तसप्त प्राणायामान् धारयेत् ॥ ६

शूद्रान्नभोजने शूद्रस्त्रीगमने इति पदयोजना । शूद्रान्नशब्दश्शूद्राहृतस्य शूद्रस्पृष्टस्यान्नस्य चोपलक्षणार्थः । एवं च शूद्रस्त्रीगमने सति बहुवचनोपपत्तिः । केवलग्रहणात् प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् । पृथग्ग्रहणादेकस्मिन्नपि प्रतिकर्माभ्यासः । ननु—'शूद्रान्नस्त्रीगमनभोजनेष्वब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिरप उपस्पृशेत्' इत्युक्तम् । नैष दोषः—आतिदेशिकविषयत्वात्तस्य । किं तदातिदेशिकं शूद्रत्वम्? इदं तत्

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः[1] ॥ इति ॥

'अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति'[2] इति च । तस्माददोषः ॥ ६ ॥

अभक्ष्याभोज्यापेयानाद्यप्राशनेषु तथाऽपण्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैलक्षारलवणावरान्नवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशाहं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ७ ॥

अत्रानाद्यशब्दो व्रात्ये अनग्नीये वा द्रष्टव्यः । यथाश्रुतार्थग्रहणे सत्यभक्ष्यशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अपण्यान्यश्वादीनि मधुमांसादिवर्जितानि । घृतग्रहणं क्षीरादेरपि पर्युदासप्राप्त्यर्थम् । एतेषु हि दोषगरिमा विद्यते ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्[3] ॥

---

[1] मनु. २-१६८. [2] वासि–ध. ३-१. [3] वसि–ध २-२७.

इति वसिष्ठवचनात् । यच्चान्यदित्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहादेरुपलक्षणार्थम् । एवंविधं युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पातकपतनीयोपपातकवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं अर्धमासं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ८ ॥ पातकपतनीयवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादश द्वादशाहान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ९ ॥

पातकं ब्रह्महत्यादि । **पतनीयं** तत्समानमुपपातकं गोवधादि तद्वर्जेषु एतत्प्रायश्चित्तम् ॥ ८–९ ॥

पातकवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥

यच्चानृतुगमनेनाधिकाभ्यासो गृह्यते । तच्च महापातकातिदेशिकं कर्म । **द्वादशार्धमासाः** षण्मासाः । सर्वत्र गुरुलघुसहोपादाने गुरुलघुनोरभ्यासापेक्षयैव निमित्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा विषमसमीकरणप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ११ ॥

योगनिष्ठस्याभ्याशान्तनिर्गुणब्रह्मवधादावेव गोः पातकानि प्रसक्तानि । तेष्वेव भ्रूणहत्याऽप्यन्तर्भवति ॥ ११ ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

गुणा अभिजनादयो न जातिः ॥ १६ ॥

एवं स्वयंवरं परिसमाप्याधुनाऽन्यद्दानविषय एवाशङ्कानिवृत्त्यर्थमन्यदुच्यते—

बलाच्चेत्प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा।

प्रहरणं मैथुनार्थमाकर्षणम् । न तु क्षतयोनित्वापादनं, तथा च सति संस्कार एव नास्ति ॥ १७ ॥

निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः।
सा चेदक्षतयोनिस्स्याद्गतप्रत्यागता सती ॥
पौनर्भवेन विधिना पुनस्संस्कारमर्हति ॥

निसृष्टा उदकपूर्वं प्रदत्ता **हुते वाऽपि** होमेऽपि निर्वृत्ते **भर्ता म्रियते,** **सा चेत्** भार्या **अक्षतयोनिः** अस्पृष्टमैथुना स्यात् **गतप्रत्यागता ॥**

भर्तृविषय एव किञ्चिदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नाधिगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

यथा गर्भप्रध्वंसने भ्रूणहत्या भवति तथा तत्प्रागभावेऽपि, अविशेषादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन्नरजसि शेरते ॥

ऋतुगमनातिक्रमनिन्दैषा ॥ २० ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥ २१ ॥

त्रयाणां भ्रूणहत्यादोषस्तुल्यः सत्पुत्रोत्पत्तिनिरोधात् ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ॥
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं नियमेद्गृहात्॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा **स्कन्दयेत्** शोषयेद्वा भर्तृ-द्वेषाद्रज औषधादिभिश्शोषयतीत्यर्थः । **ग्राममध्ये** जनसन्निधौ **नियमेत्** प्रस्थापयेत् । ऋत्वतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽस्या अपीति निन्दैषा ॥ २२ ॥

ऋतुगमनातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

ऋतुस्नातां न चेद्गच्छेन्नियतां धर्मचारिणीम् ।
नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम् ॥

नियमातिक्रमः ऋतुगमनातिक्रमः । ऋत्वतिक्रमो वा । ऋज्व-न्यत् ॥ २३ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा।
पवित्रपाणिरासीनो ब्रह्म नैत्यकमभ्यसेत् ॥२४

पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि । शरीरस्याहर्निशं पापसंचयोऽवश्यं भवतीति मत्वा नैत्यकं ब्रह्माभ्यसेदित्युक्तम् ॥ २४ ॥

किञ्च—

आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः ।
आकेशान्तान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम् ॥
निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।
तापेनापोऽधिजायन्ते ततोऽन्तश्शुद्ध्यते त्रिभिः॥

कोष्ठे वायुर्जायते । वायोरग्निः । अग्नेरापः । तैस्त्रिभिरन्तश्शरीरं शुद्ध्यत्यत आवर्तयेत्सदा युक्त इति ॥ २५—२६ ॥

ततः प्रसङ्गादिदमाह—

योगेनावाप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।
योगमूला गुणास्सर्वे तस्माद्युक्तस्सदा भवेत् ॥

तथाचोक्तम्—

प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ इति ॥

स एव **धर्मस्य लक्षणं** हेतुः धर्मोऽपूर्वम् । **योगमूलाः** योगकारणाः **गुणाः** रूपादयः ॥ २७ ॥

अथ प्राणायाम एवावयवशः प्राणस्यायामाः स्तुताः । तस्य सङ्क्षेपतो लक्षणं करोति—

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥

सव्याहृतिकास्सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश
अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहर्धृताः ॥ २९ ॥
एतदाद्यं तपश्श्रेष्ठमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ।
सर्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते एतदेव
विशिष्यत इति ॥ ३० ॥

दोषाः पापाः ॥ २८–३० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।
तेषुतेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् ।
भूयोभूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥

प्रतिग्रहीष्यमाणस्तु प्रतिगृह्य तथैव च ॥
ऋचस्तरत्समन्द्यस्तु चतस्रः परिवर्तयेत् ॥ ४ ॥

अभोज्यानां तु सर्वेषामभोज्यान्नस्य भोजने ।
ऋग्भिस्तरत्समन्दीयैर्मार्जनं पावनं स्मृतम् ॥

प्रायश्चित्तेषु भूयोविधानाद्व्याख्यातमेतत्। पुनस्सवनमिति प्रयोजनम्। पूर्वाध्यायनिर्दिष्टेषु प्रायश्चित्तेष्विह वक्ष्यमाणेषु यानि समानि तान्यविरोधीनि समुच्चीयन्ते। विरोधीनि विकल्पयन्ते। **प्रतिगृह्य** अप्रतिग्राह्यमिति शेषः। **परिवर्तन**मावर्तनं वाचि द्रष्टव्यम्। 'तरत्समन्द्यो वाचि' इति केचित्पठन्ति। तरत्समन्दीत्यादिभिरेव **मार्जनं** उदकाञ्जलिना शिरस्यभिषेकः ॥ १—५ ॥

भ्रूणहत्याविधिस्त्वन्यः तं तु वक्ष्याम्यतः परम्।
विधिना येन मुच्यन्ते पातकेभ्योऽपि सर्वशः॥

अयमन्यो भ्रूणहत्यादिविधिरित्यर्थः। तमातिष्टयति—विधिना येनेति ॥ ६ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा।
जपेदघमर्षणं युक्तः पयसा द्वादश क्षपाः ॥७॥

त्रिरात्रं वायुभक्षो वा क्लिन्नवासाप्लुतश्शुचिः ॥

प्रतिषिद्धांस्तथाऽऽचारानभ्यस्यापि पुनःपुनः।
वारुणीभिरुपस्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥

जपेदिति प्राणायामादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते। ते च प्रत्येकं, न समुच्चयः। युक्तो ब्रह्मचर्यादिभिः योगयुक्तो वा ॥ ७—९ ॥

अथावकीर्ण्यमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहोति। कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽ-

अपि वाऽनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेषु दोषवच्च कर्म कृत्वाऽभिसन्धिपूर्वमनभिसन्धिपूर्वं वा शूद्रायां च रेतस्सिक्त्वाऽयोनौ वाऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिश्चोपस्पृश्य प्रयतो भवति ॥

अनाद्यं केशकीटादिभिरुपहतम् । **अपेयं** मद्यं मद्यभाण्डस्थितोदकादि । **प्रतिषिद्धभोजनं** चिकित्सादिषु यद्भोजनं, **दोषवत्कर्म** दुराचारादि **शूद्रायां** योषादिजातौ । चशब्दात्सवर्णायामपि ललनायाम् । **अयोनिः** खट्वादि । चशब्दाद्रोगाद्युपहतायां, स्वभार्यायामपि पर्वणि केचिदिच्छन्ति । एतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उपदर्शनयैतदेव परमतेन द्रढयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति ।

अनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेऽविशुद्धधर्माचरिते च कर्मणि । मतिप्रवृत्तेऽपि च पातकोपमैः विशुद्ध्यतेऽथापि च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥

अविशुद्धधर्माचरिते इति पदच्छेदः । छद्मना चरित इत्यर्थः । पातकोपमानि 'अनृतं च समुत्कर्षवति' इत्येवमादीन्येकविंशतिः । **सर्वपातकैरिति** प्रशंसार्थमुक्तम् । न पुनः प्रायश्चित्तमेतत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसन् त्रिरह्नोऽभ्युपेयादपः ।
प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम् ॥

अनन्तरोक्तेन विकल्पः । त्रिरात्रं त्रिषवणस्नानम् ॥ १९ ॥

एतस्यैव विशेष उच्यते—

यथा श्वमेधावभृथ एवं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥

विज्ञायते च ।

चरणं पवित्रं विततं पुराणं
येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः
अतिपाप्मानमरातिं तरेमेति ॥ १७ ॥

चरणं चलनं पापस्य **पवित्रं** पवनहेतुः **विततं** विस्तीर्णं सर्वशास्त्रेषु **पुराणं** पुरातनं तदेतदघमर्षणसूक्तोक्तम् । तदाविष्टयति—**येन** सूक्तेन **पूतो** मनुष्यस्तरति **दुष्कृतानि** पापानि । वयमपि **तेन पूताः पाप्मानं** पापं शत्रुमनितरेमेति प्रार्थना ॥ १६—१७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

—o—

अधुना रहस्यप्रायश्चित्तान्याह—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।
समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

अविख्यातानि अविख्यातदोषाणि । यावता विनाऽपि यत्पापं कर्तुं न शक्यते तद्व्यतिरिक्तेनाविख्यातदोषमुच्यते । **यद्वा—अविख्यातानि** अन्यैर्धर्मशास्त्रकारैरदृष्टानि । अथवा—प्रायश्चित्तान्येव **अविख्यातानि** अन्यैः पुरुषैः । आत्मनैवास्मिन्निमित्ते सत्येतत्प्रायश्चित्तमित्यवगतानि । अत एव—**विशेषतः** विशिष्टपुरुषाणां विदुषामित्यर्थः । तानेव विशिनष्टि—**समाहितानामिति** । समाहिता अविक्षिप्तचित्तयुक्ताश्शास्त्रचोदितेषु कर्मसु निरताः । **प्रमादेषु** अबुद्धिपूर्वकृतेषु । तथा च वसिष्ठः—

आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषश्च यत् ।
रहस्योक्तं प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तमितरस्य तु[1] **॥**

कथं भवेदित्याशङ्कायां वक्ष्याम इति शेषः ॥ १ ॥

ओंपूर्वाभिर्व्याहृतीभिस्सर्वाभिस्सर्वपातकेष्वाचामेत् ॥ २ ॥

प्रतिव्याहृति प्रणवसम्बन्धः कर्तव्यः । एकैकया वा आचमनम् । ततः परिमार्जनं च ॥ २ ॥

एवं विशिष्टं पुण्यमाचमनम्, अवयवशः प्रशस्तिमाह—

यत्प्रथममाचामति तेनर्ग्वेदं प्रीणाति यद्द्वितीयं तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदम् ॥ ३ ॥

यत्प्रथमं परिमार्ष्टि तेनाथर्ववेदं यद्द्वितीयं तेने-

---

[1] २५—२.

तिहासपुराणम्[1] ॥ ४ ॥ यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो हृदयं नासिके चक्षुषी श्रोत्रे नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति तस्मादाचमनादेव सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

'इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्'' इति श्रुतिः । ऋग्वेदाद्याभिमानिन्यो देवताः प्रीता भवन्त्याचमनेनैवाप्नोति ताः देवताः । ननु कथमेतदाचमनं सर्वपापमोचनं भवति । नायं पर्यनुयोगस्य विषयः, न हि वचनस्यातिभारोऽस्तीत्युक्तत्वात् । यथाऽऽस्यगतेन सुराबिन्दुना पतितो न पयोबिन्दुना, तदपि हि वचनावगम्यमेव, तस्माददोषः ॥

अष्टौ वा समिध आदध्यात्–देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा। एनस एनसोऽ-

[1] छा. ७-१-२.

वयजनमसि स्वाहेत्यैतैरष्टभिः हुत्वा सर्व-स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

अवयजनं निरसनम् ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च विरजा मृत्युलाङ्गलम् ।
दुर्गा व्याहृतयो रुद्रा महादोषविनाशनाः ।
महादोषविनाशना इति ॥ ७ ॥

अघमर्षणं 'ऋतं च सत्यं च'[1] इत्यादि । **विरजाः** 'प्राणापान'[2] इत्यादिविरजाशब्दवन्तोऽष्टावनुवाकाः । **मृत्युलाङ्गलं** 'वेदाहमेतम्'[3] इति द्वितीयः पाठः । **दुर्गा** 'जातवेदसे'[4] इत्येषा । 'कात्यायनाय'[5] इति च । **रुद्राः** 'नमस्ते रुद्र'[6] इत्येकादशानुवाकाः । अन्यत्प्रसिद्धम् । महापातकाः **महादोषाः** ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।
समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

व्याख्यातश्श्लोकः । पुनःपाठः पूर्वोक्तानामन्यतमेन इह वक्ष्यमाणानामन्यतमस्य समुच्चयार्थः ॥ १ ॥

---

[1] याज्ञिकी. १. [2] याज्ञिकी. ५१. [3] तै. आ. ३-१३.
[4] ,, १. [5] ,, १. [6] तै. सं. ४-५-१.

ऋतं च सत्यं चेत्येतदघमर्षणं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥

यथाविध्यधीयीत ऋष्यादिज्ञानपूर्वकमिति । तथोत्तरेष्वपि मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् । अघमर्षणानामानुष्टुभं वृत्तम् ॥ २ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सर्पराजार्षं गायत्रं सूर्य आत्मा देवता ॥ ३ ॥

द्रुपदादिवेन्मुमुचान इत्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

वामदेवः काण्डर्षिर्वा अनुष्टुप्छन्दः आपो देवता ॥ ४ ॥

हंसश्शुचिषदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

वामदेवजगतीसूर्या ऋषिच्छन्दोदेवताः ॥ ५ ॥

अपि वा सावित्रीं गायत्रीं पच्छोऽर्धर्चशस्ततः समस्तामित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

विश्वामित्रार्षं गायत्रीच्छन्दस्सविता देवता ॥ ६ ॥

अपि वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ताश्चेति त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥७॥ अपि वा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

विवृते एते च सूत्रे ॥ ७–८ ॥

अधुना च शास्त्रसम्बन्धसम्प्रदायनियमं करोति—

तदेतद्धर्मशास्त्रं नापुत्राय नाशिष्याय नासंवत्सरोषिताय दद्यात् ॥ ९ ॥

स तु शिष्यो भवति यमुपनीय वेदमध्यापयति । अन्योपि पुत्रः शिष्यः । यो धर्मशास्त्रसङ्ग्रहार्थं संवत्सरावमं शुश्रूषापुरस्सरमुषितवान् स संवत्सरोषितः । तस्मै ॥ ९ ॥

अथैतदन्यद्विधीयते—

सहस्रं दक्षिणा ऋषभैकादशं गुरुप्रसादो वा । गुरुप्रसादो वा ॥ १० ॥

धर्मशास्त्रोपदेष्ट्रे सहस्रं शतस्वर्णं वा ऋषभैकादशं वेत्यध्याहारः । ऋषभ एकादशो भवति यस्य गोगणस्येति विग्रहः । विनयापेक्षया शक्त्यपेक्षया वा विकल्पः । **गुरुप्रसादो वा** अकस्मादेव यस्मिंश्चित्प्रसादो भवति दद्यादेव तस्मै ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

——o——

एवं तावत्पुरुषार्थतया जपहोमेष्टियन्त्राणि प्रायश्चित्तान्युक्तानि। अथेदानीं क्रत्वर्थतया, तानि चात्र सत्त्वशुद्ध्यर्थतया वक्तव्यानि। तेषां च सारूप्यमित्यत्राह—

अथातस्संप्रवक्ष्यामि सामर्ग्यजुरथर्वणाम्।
कर्मभिर्यैरवाप्नोति क्षिप्रं कामान् मनोगतान्॥
जपहोमेष्टियन्त्राद्यैः शोधयित्वा स्वविग्रहम्।
साधयेत्सर्वकर्माणि नान्यथा सिद्धिमश्नुते॥२॥

अथशब्द आनन्तर्ये। प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तानन्तरम्। यद्वा—मङ्गलार्थवाची, यस्मान्मङ्गलवाक्यानि जपादीनि अतस्तानि सम्प्रवक्ष्यामि। तानि विशिनष्टि—**यैः** जपादिभिश्शुद्धोऽनुष्ठितैः सामवेदादिविहितैः **कर्मभिर्मनोगतानभिप्रेतान् कामान्** फलान्यवाप्नोतीति॥

एवं च पापविशेषं समुदाहृत्य यद्विधीयते तत्रैवमुक्तम्। कर्मार्थं जपादि चिकीर्षोर्नियमानाह त्रिभिश्श्लोकैः—

जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो द्विजः।
शुक्लपुण्यदिनर्क्षेषु केशश्मश्रूणि वापयेत्॥ ३॥
स्नायात्त्रिषवणं पायादात्मानं क्रोधतोऽनृतात्।
स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत ब्रह्मचारी हविर्व्रतः॥ ४॥
गोविप्रपितृदेवेभ्यो नमस्कुर्वन् दिवाऽस्वपन्।
जपहोमेष्टियन्त्रस्थो दिवास्थानो निशासनः॥५

जपो रुद्रैकादशिन्यादिः । **होमो** गणहोमादिः । **इष्टिः** मृगारादिकः । **यन्त्राणि** यमनादीन्द्रियाणां कृच्छ्रादीन्युच्यन्ते । **करिष्यन्** कर्तुमध्यवसितः । द्विजग्रहणं यन्त्राध्यायनिर्दिष्टेषु शूद्रपर्युदासार्थम् । शुक्ले पक्षे **पुण्यदिने** द्वितीयादिषु च पुण्येषु च **ऋक्षेषु** नक्षत्रेषु रोहिण्यादिषु । श्मश्रुग्रहणं लोमनखानामपि प्रदर्शनार्थम् । वपनं च शिखावर्जं 'एवं भ्रुक्षिशिखावर्जम्' इति पर्युदासात् । यत्र पुनश्शृङ्गग्राहिकया विधीयते यथा गोघ्नप्रायश्चित्ते 'सशिखं वपनं कृत्वा' इति, तत्र भवति । न च शिखावपनात्कथमाचमनादि कर्तव्यमित्याशङ्कनीयम् । तस्य शास्त्रार्थत्वात् शिरःकपालधारणवत् । **त्रिषवणं** प्रातर्मध्यन्दिने सायम् । **क्रोधादनृताच्चात्मानं पायाद्रक्षेद्** वर्जयेदित्यर्थः । क्रोधग्रहणं हर्षलोभमोहादीनामन्येषामपि भूतदाहीयानां प्रदर्शनार्थम्, अनृतग्रहणं च पैशुन्यात्मस्तवनादीनाम् । अभिभाषणं अन्यत्र यथार्थमन्तर्भवत्येवं संवादेषु सम्भाषेत । **ब्रह्मचारी** अप्रस्कन्दितरेताः, अन्यत्र स्वप्नात् । तत्रापि च—

> स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजश्शुक्रमकामतः ।
> स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्[1] ॥

इति द्रष्टव्यम् । **हविर्व्रतः** 'यदत्रैकैकं ग्रासम्' इत्यादि, तद्धविष्यं क्षारलवणवर्जं व्रतयेत् । पितृग्रहणं दण्डापूपिकान्यायेन मातुरप्युपलक्षणार्थम् । नमस्कारश्च कायप्रणतिपूर्वकं **दिवाऽस्वपन्** निद्रामकुर्वन् **दिवास्थानः** तिष्ठेदहनि । **निशासनः** रात्रावासीनः ॥

प्रथमं तावद्यन्त्राण्याह बहुवृत्तान्तत्वात्—

प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम् ।

---

1. मनु. २-१८१.

क्रमशो वायुभक्षश्च द्वादशाहं त्र्यहं त्र्यहम् ॥

प्राजापत्यस्तद्देवत्यस्तेन आचरितो वा । स कथं भवेदित्याह— द्वादशाहं चतुर्धा कृत्वा त्र्यहं सम्पाद्य आद्ये त्र्यहे दिवाऽश्नीयात् । द्वितीये रात्रौ तृतीये अयाचितम् । चतुर्थे वायुभक्ष इति । अयाचितमिति याच्ञाप्रतिषेधः । एवं प्राजापत्यः कृच्छ्रः क्लेशात्मको नियमेन । स्मृत्यन्तरोक्तेतिकर्तव्यता नात्र ग्राह्या । यथा गौतमेन प्राजापत्यायामभिहितायामभिहितं 'रौरवयौधाजये साम्नी नित्यं प्रयुञ्जीत'[1] इत्यादि । तद्यदि सर्वं, नियताध्येतृच्छन्दोगव्यतिरिक्तानामधिकारो न स्यात् । न ह्यन्यस्य सामानि सन्ति । न च प्रायश्चित्तार्थेन ग्रहणं युक्तम् । प्रतिषेधात् । स्त्रीबालादेरप्यधिकारार्थं सकलधर्मशास्त्रोक्तस्त्रिवर्णसाधारणलक्षण एव विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् ।
त्रिवृदेष परावृत्तो बालानां कृच्छ्र उच्यते ॥ ७ ॥

अयमपि प्राजापत्ये विशेष एव ॥ ७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीय इति वक्ष्यति—

एकैकं ग्रासमश्नीयात्पूर्वोक्तेन त्र्यहं त्र्यहम् ।
वायुभक्षस्त्र्यहं चान्यदतिकृच्छ्रस्स उच्यते ॥ ८ ॥

शिख्यण्डपरिमितान्नो ग्रासः पाणिपूरान्नो वा । **पूर्वोक्तेन** 'दिवा रात्रौ' इत्यादिना । **अन्यदिति** प्रायश्चित्तविशेषणत्वान्नपुं-

---

[1] गौ. ध. २६–९.

सकलिङ्गमदोषः । 'अतिकृच्छ्रोऽम्बुनाऽशनः' इति यदोपवासस्तदोद-कपानं त्रिपदमभ्युपगच्छतीति गम्यते ॥ ८ ॥

अम्बुभक्षस्त्र्यहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीयो विज्ञेयस्सोऽतिपावनः॥

अम्बुभक्षवचनादशनक्रमे गोदकपानमिष्यते । एवमन्त्ये त्र्यहे तदपि नास्तीति वायुभक्ष इत्युक्तम् । तृतीयत्वमस्य निर्देशापेक्षया 'षष्ठीं चितिम्' इति यथा । प्रत्येकमेवं शुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

त्र्यहं त्र्यहं पिबेदुष्णं पयस्सर्पिः कुशोदकम् ।
वायुभक्षस्त्र्यहं चान्यत् तप्तकृच्छ्रस्स उच्यते॥

उष्णशब्दः पयआदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रति-त्र्यहं पयआदीनि क्रमेण भवेयुः । अत्र सकृदेव स्नानम् ॥ कुत एतत्? मनुवचनात्—

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः[1] ॥ इति ॥१०

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सप्ताह्निकोऽयं सान्तपनः । एकैकस्मिन्नहनि गोमूत्रादीनि क्रमे-ण भवेयुः । तेषु च दधिव्यतिरिक्तानि क्वथितानि कार्याणि ॥

तत्रायं केषांचित्पाठः—

---

[1] मनु. ११-२१५.

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आ प्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥ शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वेति कुशोदकमिति ॥ १२ ॥

तथा—

गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृत्क्षीरस्य तत्त्रयम् । द्वयं दध्नो घृतस्यैकः एकश्च कुशवारिणः । एवं सान्तपनः कृच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ १३ ॥

एवमुक्तं भवति—घृतं कुशोदकं च तुल्यपरिमाणम् । घृताद्विगुणं दधि, तस्मादेव त्रिगुणं क्षीरम् । तस्मादेव चतुर्गुणः शकृत्पञ्चगुणं गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिषट्कमेकीकृत्यैकस्मिन्नेवाहनि पीत्वाऽपरेद्युरुपवासेन द्विरात्रस्सान्तपनो भवेदिति । आह च याज्ञवल्क्यः—

कुशोदकं दधि क्षीरं गोमूत्रं गोशकृद्घृतम् ।
प्राश्यापरेऽह्न्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्[1] ॥ इति ॥ १३

अयमपरस्सान्तपनप्रकारः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । पञ्चरात्रं तदाहारः पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १४ ॥

---

[1] ३, ३१५.

पञ्चगव्यविधानेनेति शेषः ॥ १४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः॥ १५

यतात्मा नियतेन्द्रियः आस्तिकः । स्त्रीणां रजोदर्शने च तन्निवृत्तिः । तथा दर्शने पूर्वसमाप्तिप्रसङ्गात् । तथा सतीत्युपेदशानर्थक्यमिति ॥ १५ ॥

गोमूत्रादिभिरभ्यस्तमेकैकं तं त्रिसप्तकम् ।
महासान्तपनं कृच्छ्रं वदन्ति ब्रह्मवादिनः॥ १६॥

सान्तपनस्सप्तरात्रपरिसमाप्य उक्तः । मद्गण्कलितत्रद्वावृत्त्या त्रिरभ्यस्त एकविंशतिरात्रो महासान्तपनो नाम भवति ॥ १६ ॥

एकवृद्ध्या सिते पिण्डे एकहान्याऽसिते ततः ।
पक्षयोरुपवासौ द्वौ तद्धि चान्द्रायणं स्मृतम्॥ १७

चान्द्रायणाध्यायोक्तस्यानुवादोऽयम् ॥ १७ ॥

इमे चान्द्रायणप्रकाराः—

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रस्समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥ १८
अष्टावष्टौ मासमेकं पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां द्विजस्तिस्रस्त्वशीतयः ।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

चत्वारिंशदधिकशतद्वयपिण्डान्यथाकथंचित् उञ्छया मासेनाश्नीयात् तिस्रोऽशीतय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तत्तदैवं नाम चान्द्रायणम् ॥ १८–२० ॥

यथोद्यंश्चन्द्रमा हन्ति जगतस्तमसो भयम् ।
तथा पापाद्भयं हन्ति द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥ २१ ॥

सर्वप्रकारस्यापि चान्द्रायणस्य प्रशंसैषा ॥ २१ ॥

कणपिण्याकतक्राणि तथा चापोऽनिलाशनः ।
एकत्रिपञ्चसप्तेति पापघ्नोऽयं तुलापुमान् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नहनि कणान् भक्षयेत् । त्रिषु पिण्याकमित्यादि । भक्ष्यद्रव्यप्रमाणं च शरीरस्थितिनिबन्धनम् । एवं च सप्तदशाह्निकस्सम्पद्यते । महतीमपि तुलामारूढः पापस्य पुरुषश्शुद्ध्यतीति तुलापुमान् । तथा च पञ्चदशाह्निकः कोऽपि तुलापुरुषो विद्यते । तथा याज्ञवल्क्येन—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रस्सौम्योऽयमुच्यते[1] ॥ इत्यभिहितम् ।
एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाह्निकः ॥[1] इति ।

अत्र चोपवासस्य निवृत्तिर्वेदितव्या । पञ्चदशाह्निक इति नियमात् ॥

[1] ३, ३२२–३२३.

यावकस्सप्तरात्रेण वृजिनं हन्ति देहिनाम्।
सप्तरात्रोपवासो वा दृष्टमेतन्मनीषिभिः ॥

यावक इति कस्यचित्कृच्छ्रस्यान्वर्थसंज्ञा। सप्तरात्रं यवान्नता। यवान्नकालमुपवासो वा। **वृजिनं** वर्जनीयं पापमित्यर्थः ॥२३॥

पौषभाद्रपदज्येष्ठा आर्द्राकाशातपाश्रयात्।
त्रीन् शुक्लान्मुच्यते पापात्पतनीयादृते द्विजः

पुष्यस्तिष्यो नक्षत्रं, तेन युक्तश्चन्द्रमा यस्मिन्मासि पौर्णमास्यां भवति स पौषमासः। भाद्रपदं प्रोष्ठपदानक्षत्रं तेन सह पौर्णमास्यां यस्मिन्मासि वर्तते स मासो भाद्रपदो नाम। तथा ज्येष्ठया वर्तत इति ज्येष्ठोऽपि मास एव। **पौषभाद्रपदज्येष्ठा** इति निर्देशः प्रथमान्तः। तेषु यथाक्रमं **आर्द्राकाशातपाश्रयात्** आश्रयणात्। आश्रयशब्द आर्द्रादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते। आर्द्राश्रयत्वं आर्द्रवासस्त्वम्। आकाशाश्रयत्वमातपाश्रयत्वं चाप्रावरणताश्रयणात्। तत्तस्मिन्मासे सर्वदा कर्तव्यम्? नेत्याह—त्रीन् शुक्लान् पक्षानिति शेषः तत्र शुक्लपक्ष इत्यर्थः। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। अर्थतश्चाहर्निशमिति गम्यते। किमेवं कृते सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते? न, पतनीयादृते। तस्य हि प्रायश्चित्तान्तरेण भवितव्यम्। द्विजग्रहणमनुवादः। 'जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो द्विजः' इत्यधीतत्वात् ॥ २४ ॥

इदं चान्यत्—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्चोऽतिपावनः ॥

यवानां आचामो यवागूः । यद्वा—आचामः । एषः ब्रह्मकूर्चो नाम कृच्छ्रः । अस्य विशेषः स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यः । यथा हि—

पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।
गृहीत्वाऽवहितो भूत्वा त्रिराचामेद्द्विजोत्तमः ॥
गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
तथा शुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समारभेत् ॥
गोमयाद्द्विगुणं मूत्रं शकृद्दद्याच्चतुर्गुणम् ।
क्षीरमष्टगुणं देयं तथा दशगुणं दधि ॥
स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।
तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥
अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च ।
प्रणवेन तथा कृत्वा ततश्च स्विष्टकृत्स्मृतः ॥
एवं हुत्वा ततश्शेषं पापान् ध्यात्वा समाहितः ।
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन च ॥ इति ॥ २५ ॥

अमावास्यां निराहारः पौर्णमास्यां तिलाशनः ।
शुक्लकृष्णकृतात्पापान्मुच्यतेऽब्दस्य पर्वभिः॥२६

सांवत्सरिकमेतद्व्रतं, तस्माद्व्दस्य पर्वभिस्सम्बन्धः । न पुन-श्शुक्लकृष्णकृतादिति । एवं च तस्मिन् संवत्सरे मधुमांसवर्जमध-श्शयनमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।
यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥२७॥

यायावरेभ्यो भैक्षाहारो दशभिर्दिनैः, वनस्थेभ्यः पञ्चभिर्दिनैः इति । अन्यच्च व्याख्यातम् । एतेऽपि च त्रयः कृच्छ्राः ॥ २७ ॥

एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।
कापोतवृत्तिनिष्ठस्य पीत्वाऽपश्शुद्ध्यते द्विजः ॥

एतावपि च द्वौ कृच्छ्रौ ॥ २८ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्यान्यतमस्य वा ।
पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्नन् सोऽतिपावनः॥२९

अन्यतमवेदपक्षे त्रिः । इतरथा सकृदेव ॥ २९ ॥

अथ चेत्त्वरते कर्तुं दिवसे मारुताशनः ।
रात्रौ जले स्थितो व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्

गायत्र्याऽष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥

त्वरते कर्तुं कर्म सामर्थ्यजुरथर्वणामिति शेषः। **व्युष्टः** उषोऽन्तरितः। श्वोभूते अष्टौ च सहस्रं सावित्र्या जपं कुर्यात्। अत्र **प्राजापत्येन तत्सममिति** वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यम्, प्राजापत्यादौ प्रवृत्तस्याशक्तस्य विप्रभोजनेनापि शुद्धिर्भवतीति। प्राजापत्ये तावदशक्यदिनेषु प्रतिदिनं विप्रान् पञ्चावरान् शुद्धान् भोजयेत्। एवं विधानेनैवातिकृच्छ्रे पञ्चदशावरानशक्यदिनेषु प्रतिदिनं वा विप्रमेकम्। एतत्सर्वत्र समानम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रेषु शतं, तप्तकृच्छ्रेषु चत्वारिंशतं, पराकनिर्णये पञ्चाशतं, चान्द्रायणे षड्विंशतिं, तुलापुंसि तु त्रयोविंशतिं, महासान्तपने षड्विंशतिम्, अथैकाहोपवासे पञ्च। त्रिरात्रे प्रत्यहं दशदशेत्यादि ॥ ३०–३१ ॥

किं वाऽत्र बहुनोक्तेन—

योऽन्नदस्सत्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः।
पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्सर्वेभ्यस्सोऽतिरिच्यते॥३२

एवंविधवृत्तस्थ इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

उक्तानि यन्त्राणि, जपश्च कर्तव्य इत्याह—

समाधुच्छन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता।
सप्तव्याहृतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः ॥१॥

मधुच्छन्दा यासामृचामृषयः ताश्च शाकलसंहिताया आदितो दश सूक्तानि। ताभिस्सह रुद्राः 'नमस्ते रुद्र'[1] इति एकादशानुवाकाः। अन्यत्प्रसिद्धम्। जपादिभिः प्रतिपूरणे कर्तव्ये वेदितव्यम्। स्वातन्त्र्येण सर्वेषामुपयोगः। तत्र कालगणना मन्त्रावृत्तिगणना च विशेषापेक्षया विज्ञेया॥ १॥

यन्त्रजपौ वृत्तौ। काः पुनस्ता इष्टय इत्याह—

मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समा हि ताः॥

मृगारं 'अग्नेर्मन्वेऽहोमुचः'[2] इति दशहविरिष्टिः। तथा **पवित्रेष्टि**रपि 'अग्नये पवमानाय'[3] इति दशहविरेव। **त्रिहवि**स्सवनेष्टिः। **पावमानी** पावमानेष्टिः। वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरी तया समन्विता एताः पापनाशिन्यः। नैकैकशः॥ २॥

आचार्य इदानीन्तनान् प्रत्याह—

इदं चैवापरं गुह्यमुच्यमानं निबोधत।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यः पातकादृते॥३॥

पवित्रैर्मार्जनं कुर्वन् रुद्रैकादशिकां जपन्।
पवित्राणि घृतैर्जुह्वन् प्रयच्छन् हेमगोतिलान्॥४

अल्पप्रयासेन बहुपापक्षयलाभात् गुह्यमित्युक्तम्। प्रथमस्सर्वशब्द एकैकस्मिन् पापाभ्यासार्थः। द्वितीयः पापभेदापेक्षः। पवित्राणि

[1] तै. सं. ४-५-१. [2] तै. सं. ४-७-१५, २-३-१३. [3] तै. सं. २-२-४.

सुरभिमत्यादयो मन्त्राः । रुद्रैकादशिका 'नमस्ते रुद्र'[1] इत्येकादशानुवाकाः । पूर्वं **जपन् जुह्वन् प्रयच्छन् मुच्यत** इति सम्बन्धः। अत्रापि वक्ष्यमाणस्सप्तरात्रः कालो भवति ॥ ३–४ ॥

योऽश्नीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सशकृद्रसे ।
सदधिक्षीरसर्पिष्के मुच्यते सोंऽहसः क्षणात्॥५

प्रसूतो[2] यश्च शूद्रायां येनागम्या च लङ्घिता ।
सप्तरात्रात्प्रमुच्येते विधिनैतेन तावुभौ ॥ ६ ॥

यावकं पक्वं यणयपानो[3] यवागुर्वा । शकृद्रसोपि गोरेव । तत्सहिते गोमूत्रे पक्वमित्यर्थः । तदेव दध्ना क्षीरेण सर्पिषा संयुक्तं भवति । प्रसङ्गात्पापं तद्वक्ष्यमाणं—**प्रसूतो यश्चेत्यादि** । सप्तरात्रादिति कालनिर्देशविरोधात् क्षणादित्ययमर्थवादः । सप्तरात्राभिप्रायो वा । 'क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः'[4] इति निर्वचनात् क्रमोढायामपि शूद्रायामपत्योत्पादनं यः करोति **येन वाऽगम्या** पैतृष्वसेय्यादिका **लङ्घिता** भवति लङ्घनं गमनं **तावुभावेतेन** पूर्वोक्तेन **विधिना मुच्येते** ॥ ५–६ ॥

न केवलमत्र—

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशनेऽभोज्यभोजने ।
पर्याधानेज्ययोरेतत् परिवित्ते च भेषजम् ॥७॥

अभोज्यानां परिग्रहदुष्टानां भोजने । **पर्याधानं** ज्यायसि तिष्ठत्यनाहिताग्नौ कनीयस आधानम् । आह च—

[1] तै. सं. ४-५-१. [2] प्रस्थितो. [3] यणयौवनो. [4] यास्क. २-७-३.

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥[1] इति ॥

अत्राग्रजशब्दस्यायमर्थः—अग्र एव यस्मिन् जाते सत्यात्मनो जननं सम्भवति स तं प्रत्यग्रज एवं च सति पितर्यनाहिताग्नौ सति पुत्रेण नाधातव्यमिति भवति । परीज्यायामपि एतदेव पूर्वोक्तं भेषजम् । इज्या यागः नित्येज्या ऐष्टिकपाशुकसौमिकाः, न नैमित्तिकाः काम्याश्च । ते पितरं ज्येष्ठं वोल्लङ्घ्य न कर्तव्याः, यदि कुर्यात्तत्रापि तदेव प्रायश्चित्तं 'योऽश्नीयाद्यावकं पक्वम्' इत्यादि ॥ ७ ॥

अपातकानि कर्माणि कृत्वैव सुबहून्यपि ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य इत्येतद्वचनं सताम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तेन प्रायश्चित्तेनेति शेषः । **सतां** मन्वादीनाम् ॥ ८ ॥
सर्वत्रात्र हृदि स्थितं मूलभूतं प्रमाणमाह—

मन्त्रमार्गप्रमाणं तु विधानं समुदीरितम् ।
भरद्वाजादयो येन ब्रह्मणस्समतां गताः ॥ ९ ॥

मन्त्राणां मार्गो **मन्त्रमार्गः** पाठः स एव **प्रमाणं** यस्य विधानस्य **तदुदीरितं** पाठमूलत्वं स्यात्तादृशानामपि धर्माणामुक्तं तत्, आप्राजापत्यादेरपि यन्त्रस्य । **विधानं** मन्त्रादेर्यन्त्रस्य विधानं मन्त्रादेर्मूलमिति अयं किलाचार्यो मन्त्रप्रमाणक इव लक्ष्यपश्चतयेन कल्पमवेक्षते 'तच्छन्दसा ब्राह्मणेन' इति । तच्छन्दसो मन्त्रात्मकस्य

---

[1] मनु. ३-१७१.

प्रथमनिर्देशं ब्रुवन्न छन्दसा न शक्नुयात् कर्तुमित्यापद्दौर्बल्यमभ्यनुजानंश्च । ब्रह्मणस्समतामिति वचनादभ्युदयार्थमित्येतद्विधानमिति गम्यते ॥ ९ ॥

तदाह—

प्रसन्नहृदयो विप्रः प्रयोगादस्य कर्मणः ।
कामांस्तांस्तानवाप्नोति येये कामा हृदि स्थिताः ॥

क्रियत इति कर्म । तच्च मार्गप्रमाणं विधानम् । सैषा प्रशंसा ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

निवृत्तः पापकर्मभ्यः प्रवृत्तः पुण्यकर्मसु ।
यो विप्रस्तस्य सिध्यन्ति विना यन्त्रैरपि क्रियाः॥

प्रतिषिद्धवर्जनस्य विहितानुष्ठानस्य च प्रशंसैषा । यदेवंविधस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तयन्त्राभावेऽपि सामर्ग्यजुरथर्वणां कर्मण्यधिकारोऽस्तीति दर्शयति, तस्यापि वक्ष्यमाणो गणहोमो भवत्येव ॥ १ ॥

एवंविधानां ब्राह्मणानां प्रशंसा—

ब्राह्मणा ऋजवस्तस्माद्यद्यदिच्छन्ति चेतसा।
तत्तदा साधयन्त्याशु संशुद्धा ऋजुकर्मभिः॥२॥

ऋजुकर्माणि विहितकरणप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणानि ॥ २ ॥

अथेदानीं निरपेक्षानेकयन्त्रोपदेशप्रयोजनमाह—

एवमेतानि यन्त्राणि तावत्कार्याणि धीमता ।
कालेन यावतोपैति विग्रहं शुद्धिमात्मनः ॥३॥

कालेन कालपरिमितेन **यन्त्रेण विग्रहं** शरीरम् । उपैतिर्नयत्यर्थे । ततश्च द्विकर्मत्वाद्विग्रहमिति द्वितीयोपपत्तिः । एनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनीत्ययमर्थोऽन्यत्र दर्शितः । आह च—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् ।
तस्मिन् तावत्तः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥[1] इति ॥ ३ ॥

जपहोमेष्टियन्त्राण्युक्तान्युपसंहरति—

एभिर्यन्त्रैर्विशुद्धात्मा त्रिरात्रोपोषितस्ततः ।
तदारभेत येनर्द्धिं कर्मणा प्राप्तुमिच्छति ॥४॥

गणहोमादर्वागेवोपसंहाराभिधानं तस्यापि त्रिरात्रोपवासाङ्गत्वज्ञापनाय ॥ ४ ॥

अथेमे गणहोममन्त्राः—

क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोंऽहोमुचौ गणौ ।
पावमान्यश्च कूश्माण्ड्यो वैश्वानर्य ऋचश्च याः

क्षापवित्रं क्षाशब्दवत् पवित्रं च, तच्च तैत्तिरीयाणां सूत्रपाठे 'अग्ने नय'[2] इत्यादिषडृचम् । अयमेको मन्त्रगणः तैत्तिरीयकपाठसिद्धः

[1] मनु. ११-२३३. [2] तै. ब्रा. २-८-२.

गृहीतव्यः । **सहस्राक्ष**स्तावत्पुरुषसूक्तं, तच्चाष्टादशर्चम् । **मृगारो** मृगाराया इष्टेर्याज्यानुवाक्या द्वाविंशतिऋचः 'अग्नेर्मन्वे'[1] इत्यनुवाकः । **अंहोमुचौ** तच्छब्दवन्तौ गणौ । तयोः 'या वामिन्द्रावरुणा'[2] इत्येकः चत्वारो मन्त्रास्सानुषङ्गाः । अपरो 'यो वामिन्द्रावरुणा'[2] इत्यष्टौ । तादृश एवांहश्शब्दोंऽहोमुचवचनः । **पावमान्योपि** तच्छब्दवत्यः ऋचस्सप्तदश वा । ताश्च 'पवमानस्सुवर्जनः'[3] इत्यनुवाकः । कूश्माण्डचः 'यद्देवाः'[4] इत्याद्या विंशति ऋचः । **वैश्वानर्यः** 'वैश्वानरो न ऊत्या'[5] इत्यष्टौ । एते ष्टौ मन्त्रगणाः प्रायशो विश्वेदेवार्षाः । सहस्राक्षस्तु नारायणर्षिः । तत्रानुक्तच्छन्दसाः त्रैष्टुभा वेदितव्याः । 'सहस्राक्षः'[6] इत्याद्याः पञ्च अनुष्टुभः । मृगारयाज्यासु 'अनु नोऽद्यानुमतिः, अन्विदनुमते त्वम्,'[7] 'ये अप्रथेताम्, उर्वी रोदसी'[1] इत्येता अनुष्टुभः । 'वैश्वानरो नः'[5] इति गायत्री । 'यदिदम्'[1] बृहती । अंहोमुचौ तु यजुषी एव । ततश्छन्दोविशेषानादरः 'यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनाति'[8] इति यजुश्छन्दसोर्भेदनिर्देशात् । पावमानीषु पुनः प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीपञ्चम्यष्टम्यो गायत्र्यः । तृतीया नवम्याद्या अन्त्यवर्ज्याश्चानुष्टुभः । कूश्माण्डीषु प्रथमाऽनुष्टुप् । द्वितीयं जागतम् तृतीया जगती । पञ्चम्यतिशक्करी । अष्टमी जगती । नवमीपङ्क्तिः । दशम्येकादश्यौ शक्कर्यौ । त्रयोदश्यत्यष्टिः । चतुर्दश्यनुष्टुप् । ततो गायत्र्यः । अन्त्योऽनुष्टुप् । वैश्वानरीणामाद्ये गायत्र्यौ । सर्वा लिङ्गोक्तदेवताः । सहस्राक्षस्तु पौरुषः ॥ ९ ॥

---

[1] तै. सं. ४-७-१९. [2] तै. सं. २-३-१३. [3] तै. ब्रा. १-४-८.
[4] तै. आ. २-३. [5] ,, १-५-११. [6] तै. आ. ३-१२.
[7] तै. सं. ३-३-११. [8] तै. ब्रा. ३-३-४.

ततः किमित्यत आह—

घृतौदनेन ता जुह्वन् सप्ताहं सवनत्रयम् ।
मौनव्रती हविष्याशी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥ ६

घृताप्लुतेन ओदनेन ताः प्रतिमन्त्रं हस्तेन दर्व्या वा परिभाषासिद्धया 'दर्व्योऽन्नस्य जुहोति'[1] इति । सप्ताहमिमानि व्रतानि मौनव्रती इत्यादीनि ॥ ६ ॥

अथ व्रती सवनहोमानन्तरम्—

सिंहे म इत्यपां पूर्णे पात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ ७ ॥

उदपात्रमादाय चतुष्पथं गत्वा प्राङ्मुख उपस्थं कृत्वा तस्मिन्नेव उदपात्रेऽवेक्ष्यमाणः पापं ध्यायन् विनयितॄन् ब्रूयात् । 'सिंहे मे मन्युः' इत्यन्तमेतमनुवाकं निगद्य निनीयापो नैर्ऋत्यां दिशि परास्य पात्रमनवेक्षमाणो हस्तपादान् प्रक्षाल्य यातेनैव मार्गेण यथैतद्गमति तदेतदुक्तम् । 'सिंहे म इत्यपां पूर्णे' इत्यत्रापरे याज्ञिकाः प्रयोगज्ञंमन्यमाना दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कुर्वते । अनाम्नाततया च पक्कहोमवत्, ते च स्विष्टकृदुपहोमाः इति वदन्तः । तच्चुयुक्तायुक्ततया विचारणीयम् ॥ ७ ॥

वृद्धत्वे यौवने बाल्ये यः कृतः पापसञ्चयः ।
पूर्वजन्मसु वा ज्ञानात्तस्मादपि विमुच्यते ॥८॥

---

[1] बो. परि. १-६-११.

फलविधिः फलार्थवादोऽयम् ॥ ८ ॥

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन सुसर्पिषा ।
गोभूमितिलहेमानि भुक्तवद्भ्यः प्रदाय च ॥९॥

विप्रो भवति पूतात्मा निर्दग्धवृजिनेन्धनः ।
काम्यानां कर्मणां योग्यः तथाऽऽधानादिकर्मणाम्॥

अन्ते सप्ताहस्य ततस्सप्तम एवाहन्यपराह्णिकप्रयोगान्तरं भोजनादि गम्यते । द्विजास्त्र्यवराः । गवादीनां समुच्चयः । स च भुक्तवद्भ्यः प्रत्येकं भवति । विप्रग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । **वृजिनं** पापम् । तदेवेन्धनम् । तन्निर्दग्धं तेनेति विग्रहः । **योग्यः** अधिकारी । अन्यथाऽनधिकारीति गम्यते । एषा तावद्गणहोमक्रिया ह्यात्मन एव प्रयोक्तव्या नान्यस्य ॥ ९–१० ॥

इति चतुर्थे सप्तमोऽध्यायः.

तत्र दोषमाह—

अतिलोभात्प्रमादाद्वा यः करोति क्रियामिमाम् ।
अन्यस्य सोंऽहसाऽऽविष्टो गरगीरिव सीदति ॥१॥

आचार्यस्य पितुर्मातुरात्मनश्च क्रियामिमाम् ।
कुर्वन्भात्यर्कवद्विप्रस्सा कार्यैषामतः क्रिया ॥ २ ॥

यस्माद्येषां कुर्वन्नादित्यवद्भाति तस्मादेतेषाम् । मातुः पृथग्ग्रहणात् पितरि मृते पितुर्मातुरेनोनिवृत्त्यर्थमेषा पुत्रेण कर्तव्येति गम्यते । आत्मग्रहणं दृष्टार्थम् । पितृग्रहणं पुनः पुत्रस्यापि प्रदर्शनार्थम् ॥ १—२ ॥

तदाह—

क एतेन सहस्राक्षं पवित्रेणाकरोच्छुचिम् ।
अग्निं वायुं रविं सोमं यमादींश्च सुरेश्वरान् ॥

कः प्रजापतिस्तस्य पुत्राः सहस्राक्षाग्न्यादयः । **पवित्रेण** गणहोमेन ॥ ३ ॥

उक्तः क्रत्वर्थतया गणहोमः । अधुना स एव पुरुषार्थतयोच्यते—

यत्किञ्चित्पुण्यनामेह त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विप्रादि तत्कृतं केन पवित्रक्रिययाऽनया ॥४॥
प्राजापत्यमिदं गुह्यं पापघ्नं प्रथमोद्भवम् ।
समुत्पन्नान्यतः पश्चात्पवित्राणि सहस्रशः ॥५॥

इदमष्टगणहोमकर्म प्रजापतेस्सकाशात् प्रथमोद्भूतम् । अन्यानि तु यन्त्राण्यतः पश्चादुत्पन्नानि ॥ ४—५ ॥

अथास्यैव कालविकल्पाः—

योऽब्दायनर्तुपक्षाहान् जुहोत्यष्टौ गणानिमान् ।
पुनाति चात्मनो वंश्यान् दश पूर्वान् दशापरान् ॥

कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः कल्प्यते । **अब्दस्संवत्सरः** । **अयनं** तदर्धः आदित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगमनेन । **ऋतुः** अब्द-षड्भागो वसन्तादिः । तदर्धः मासः । तदर्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तु प्रसिद्धम् । एतदब्दादिभिरेव सम्बध्यत इति केचित् । कल्पान्तरमित्यपरे ॥ ६ ॥

अथ—

एतानष्टौ गणान् होतुं न शक्नोति यदि द्विजः ।
एकोपि तेन होतव्यो रजस्तेनास्य नश्यति ॥

तत्राप्यशक्तौ—

सूनवो यस्य शिष्या वा जुह्वत्यष्टौ गणानिमान् ।
अध्यापनपरिक्रीतैरंहसस्सोपि मुच्यते ॥ ८ ॥

अध्यापनपरिक्रीतैः तेनैवाध्ययनादिना ॥ ८ ॥

तदसम्भवेऽप्याह—

धनेनापि परिक्रीतैरात्मपापजिघांसया ।
हावनीया ह्यशक्तेन नावसाद्यश्शरीरधृक् ॥

हावनीयाः होमं कारयितव्याः । अन्येनापि कारयितव्यत्वे **नावसाद्यो** न क्लेशनीयः । धने विद्यमाने किमित्यात्मनश्शरीर-शोषणं हविष्यादिभिः क्रियेतेत्यभिप्रायः । एवं च मौनव्रतान्यपि कर्तुरेव । न कारयितुः । नावसाद्य इति वचनात् । 'गर-गीरिव सीदति' इति दोषोपि कर्तुरेव न कारयितुः ॥ ९ ॥

उपरागे वर्तमाने श्राद्धे यत्किञ्चित्—

धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृतामपि ।
पुंसोऽनृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते क्वचित्॥

अनृणस्यापि पुंसो यद्धर्मतस्त्याग उच्यते क्वचित्क्रियते । किमर्थमुक्तम्? पुण्यानामपि **कर्मणां** सिद्ध्यै । गणहोमार्थं पुनः धनत्यागे क्रियमाणे **पापस्यैव विमोक्षः क्रियते** न धनस्येत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपञ्च आरभ्यते । द्विजः कथं रोचेत, ततोऽनुष्ठीयेतेति—

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् ।
आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं सर्वकर्मसु॥११॥

पापसमुद्राच्चोत्तीर्णमात्मानं कर्मावश्यं मन्यते ॥ ११ ॥

किञ्च—

ज्ञायते चामरैः द्युस्थैः पुण्यकर्मेति भूस्थितः ।
देववन्मोदते भूयः स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकृत्॥१२

द्युस्थैर्देवैर्भूमिष्ठोऽपि पुण्यकर्मेति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः— 'यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वाति'[1] इति ॥ १२ ॥

---

[1] याज्ञिकी. ११.

सर्वपापार्णमुक्तात्मा क्रिया आरभते तु याः ।
अयत्नेनैव तास्सिद्धिं यान्ति शुद्धशरीरिणः॥१३

प्राजापत्यमिदं पुण्यमृषिभिस्समुदीरितम् ।
इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा ॥१४॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोके महीयते ।
इदमेतद्गणं होमं धारयेदथ वा जपेत् ॥ १५ ॥

शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

इदमिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममन्त्रमेव वेत्यर्थः । अत्राध्यापन-धारणश्रवणानां पूर्वपूर्वं गरीयः ॥ १३–१६ ॥

अथ मन्त्रपुरश्चरणामाह—

यान् सिषाधयिषुर्मन्त्रान् द्वादशाहानि तान् जपेत् ।
घृतेन पयसा दध्ना प्राश्य निश्योदतं सकृत् ॥

द्वादशाहानि सकृत्सकृत्प्राश्य जपेदिति सम्बन्धः । स च "मुखं व्यादाय स्वपिति" इतिवत् द्रष्टव्यः । सिषाधयिषुः साधयितुमिच्छन्। घृतेनेति घृतान्नेनेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानामपि—

दशावरं तथा होमः सर्पिषा सवनत्रयम् ।
पूर्वसेवा भवेदेषा मन्त्राणां कर्मसाधने ॥
मन्त्राणां कर्मसाधन इति ॥ १८ ॥

वेदसम्बन्धिमन्त्रसम्बन्धिन्याश्च 'षष्ठा वैश्वानर्यः' इत्यस्या न सम्बन्धः । सा च वैदिकानामेव **मन्त्राणामेषा पूर्वसेवा** पुरश्चरणं, नेतरादिति ज्ञापनार्थम् । **मन्त्राणां कर्मसाधन** इति । मन्त्रैरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसिद्धावित्यर्थः । तथा च शौनकः—'पुरश्चरणमादौ मन्त्राणां सिद्धिकारणम्' इति ॥ १८ ॥

इति श्रीबोधायनीये धर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
चतुर्थप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः; चतुर्थप्रश्नस्समाप्तः

समाप्तं चेदं बोधायनधर्मसूत्रम्.

बोधायनधर्मसूत्रस्थपदसूची.

अ

ई

उ

ऊ

ऋ

ए

छ

ज

द्

ध

न

प

फ

ब

भ

श

ष

ह